

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ И НАУКИ УКРАЇНИ  
Державний заклад  
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ  
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д. УШИНСЬКОГО»

Кваліфікаційна наукова  
праця на правах рукопису

**ІВАНОВА ЯННА ВОЛОДИМИРІВНА**

УДК: 159.9+159.964.21

**ДИСЕРТАЦІЯ**

**АДАПТИВНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК ПАСІОНАРНОСТІ  
ОСОБИСТОСТІ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,  
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

\_\_\_\_\_ Я. В. Іванова

Науковий керівник **Кузнєцова Оксана Володимирівна**, кандидат  
психологічних наук, доцент

Одеса – 2018

## АНОТАЦІЯ

*Іванова Я. В.* Адаптивність як психологічний чинник пасіонарності особистості. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», Одеса, 2018.

Дисертаційну роботу присвячено теоретико-методологічному обґрунтуванню та емпіричному дослідженню пасіонарності як стійкої властивості особистості, її структури та адаптивної детермінації.

Проведено аналіз наукових досліджень з проблеми пасіонарності особистості та її психологічних чинників. Визначено, що пасіонарність особистості – це стійка інтегральна властивість особистості, яка виявляється у здатності до перетворення довколишнього світу, створення новизни (змін) через дієве втручання в хід процесів та подій; у схильності до порушення балансу у взаємодії з довколишнім середовищем як способу утримання стабільності внутрішнього світу (вірність ідеям, задумам, цілям) та прояву аутентичного, концептуального Я (відчуття та реалізація покликання). Ґрунтуючись на суб'єктно-діяльнісному підході, під пасіонарністю ми розуміємо властивість особистості, яка проявляється як схильність до перетворення дійсності (зміни середовища), спрямованого на реалізацію функціонально стійкої мети в просторі вирішення екзистенційної задачі.

Теоретично визначено психологічну структуру екзистенційної задачі, яка містить: функціональну задачу (цілісне розуміння умов та вимог проблемної ситуації, в якій рішення лише позначається; втілення і реалізація власних задумів, вищих ідей); пошук функціонального значення для вирішення задачі (пошук елементів – відповідей, які стосуються питань свободи/відповідальності, життя/смерті, сенсу, тощо), співвідношення між ними, інтеграція у досвід; функціональне рішення: перетворення дійсності та дієве втілення задумів.

Аналіз психологічної сутності пасіонарності дозволив виділити наступний компонентний склад цієї властивості: емоційний (відображає силу почуттів,

емоційна залученість до процесу змін, пристрасне захоплення, переживання, пов'язані з відчуттям свого призначення, пошук і рішення своєї життєвої задачі, утвердження себе у світі в контексті буття, свободи, сенсу, відповідальності); когнітивний (розуміння свого призначення в житті; когнітивне фокусування на цілі, думки про перетворення дійсності, створення нового через руйнування існуючого стану речей); потребо-мотиваційний (відчуття потреби в екзистенційному сповненні, пошук екзистенційної задачі; мотивація до перетворення дійсності); ергічний (вказує на енергетичні витрати, бадьорість та ресурси сил у реалізації мети); вольовий (відображає готовність докладати зусилля, спрямовані на подолання бар'єрів у реалізації мети, готовність до прийняття рішень); поведінковий (вказує на поведінку, яка пов'язана з різкою зміною (руйнуванням) усталеного порядку речей заради мети та ідеалів, конкретні дії з протидії звичним стратегіям, навіть ціною певної жертви).

У роботі визначено широкий спектр властивостей особистості, які гіпотетично пов'язані з пасіонарністю, розроблено теоретичну модель детермінації пасіонарності адаптивністю. Визначено, що саме адаптивність зумовлює спектр феноменологічних ознак пасіонарності (конструктивність перетворюючої активності, зміну/утримання зв'язків з середовищем, функціональну стійкість цілі, баланс Я та «данностей» існування), впливає на структурування компонентів пасіонарності, на механізми її функціонування (переструктурування проблемної ситуації, механізми відображеної суб'єктності, непряме цілепокладання, диференціація та ідентифікація), на внутрішню динаміку пасіонарності (нарощування / ускладнення зв'язків між компонентами, їх інтеграція; накопичення досвіду перетворення дійсності; ієрархізацію/гетерархізацію компонентів пасіонарності).

На основі сформульованого теоретичного конструкту розроблено психодіагностичний тест-опитувальник «Методика діагностики компонентів пасіонарності». Результати апробації показали достатню міру її надійності, валідності.

У результаті емпіричного дослідження встановлено наявність значущих додатніх кореляційних зв'язків (переважно на 1% рівні) між компонентами пасіонарності та широким спектром властивостей особистості (комунікативною агресивністю, сенсожиттєвими орієнтаціями, широким спектром властивостей за Р. Кеттела, самоактуалізацією, усвідомленістю життям, адаптивністю). Методом факторного аналізу виділено шість факторів: «цілеспрямованість, уявлення про майбутнє – практичність в життєвих справах»; «екзистенційність, наповненість життя сенсом – готовність змінюватися»; «адаптивність (змістово-особистісний та соціально-імперативний рівні) – комунікативна агресія»; «самопізнання – слабкість Я»; «адаптивність (формально-динамічний та якісний рівні) – залежність від групи»; «пасіонарність, схильність до трансформації та перетворення дійсності».

За результатами множинного регресійного та якісного аналізів емпірично підтверджено, що адаптивність є психологічним чинником пасіонарності і впливає на зміни інтенсивності, комбінацію компонентів та індивідуальну специфіку пасіонарності. Встановлено, що саме зрілість адаптивності, створює «фундамент» прояву пасіонарності, є важливим чинником для конструктивної перетворюючої активності.

Пріоритетним напрямом подальшого наукового пошуку є вивчення аналізу механізмів формування екзистенційної задачі як процесуальної основи пасіонарності, вивчення динаміки розвитку пасіонарності, її функціонування в контексті екосистем, розробки психокорекційних програм з адаптивної регуляції проявів пасіонарності.

**Ключові слова:** пасіонарність, екзистенційна задача, функціональна стійкість цілі, автентичність, адаптивність, зрілість адаптивності, адаптивна детермінація.

## ABSTRACT

*Ivanova Ya.V.* Adaptability as a psychological factor of passionarity of personality.  
– Qualification research monograph.

The thesis for the Psychology candidate's degree, speciality 19.00.01 – general psychology, history of psychology. – State Institution «South Ukrainian national pedagogical university after K. D. Ushynsky», Odesa, 2018.

This thesis offers theoretical and methodological substantiation and an empirical study of passionarity as a stable feature of personality, its structure and adaptive determination.

Research works concerning the problem of personality's passionarity and its psychological factors have been analyzed. It was determined that personality's passionarity represents a stable integral feature of personality, which manifests itself in the ability to transform the surrounding world, create novelties (changes) via effective intervention in the course of events and processes; in the tendency for disruption of balance in interaction with the surrounding environment as the way of retaining stability of the inner world (adherence to ideas, thoughts, goals) and manifestation of authentic, conceptual "self" (perception and realization of one's mission). Based on the subjective activity-based approach, passionarity was defined as personality's feature manifesting itself as the tendency for transformation of reality (change of the environment), aimed at realization of the functionally stable purpose as part of accomplishing an existential task.

Psychological structure of existential task was theoretically defined as containing: a functional task (integral understanding of the conditions and requirements of a problematic situation in which the solution is only outlined; implementation and realization of one's own thoughts and higher ideas); search of a functional value for accomplishment of a task (search of elements – answers concerning the matters of freedom/responsibility, life/death, sense, etc.), correlation between them, integration into experience; functional solution: transformation of reality and implementation of ideas.

An analysis of psychological essence of passionarity helped identify the following components of this feature: emotional (reflecting the power of feelings, emotional engagement in the process of changes, passionate enthusiasm, emotions related to the

sense of one's purpose, search and accomplishment of one's life task, asserting oneself in the world in the context of existence, freedom, sense, responsibility); cognitive (understanding of one's purpose in life; cognitive focusing on goals, thoughts regarding transformation of reality, creation of the new by destroying the existing state of affairs); need-motivational (feeling the need in existential fulfillment, search of existential task; motivation for transformation of reality); ergic (indicating energy spending, vigor and power resources in achieving goals); volitional (reflecting the readiness to take efforts aimed at overcoming barriers in achieving goals, readiness to make decisions); behavioral (indicating behavior related to the drastic change (destruction) of the existing state of affairs for the sake of goals and ideals, concrete actions taken to fight conventional strategies, even by making certain sacrifices).

This work defines a broad range of personality's features hypothetically related to passionarity, and offers a theoretical model of adaptive determination of passionarity. It was determined that adaptability forms the basis for the range of phenomenological features of passionarity (constructiveness of transformational activity, change/retention of contacts with the environment, functional stability of a goal, the balance between "self" and the "facts" of life), has effect on the structuring of passionarity's components and on the mechanisms of its functioning (restructuring a problematic situation, mechanisms of reflected subjectivity, indirect goal setting, differentiation and identification), on the internal dynamics of passionarity (augmentation/complication of relations between components, their integration; accumulation of reality transformation experience; hierarchization/heterarchization of passionateness's components).

A psycho-diagnostic questionnaire test titled Methodology of Diagnosing Components of Passionarity was developed on the basis of a formulated theoretical construct. Test results proved sufficient validity of the said Methodology.

An empirical study has revealed the existence of significant added correlations (mostly at the 1% level) between components of passionarity and a broad range of personality's features (communicative aggressiveness, life sense-based orientations, broad range of features under Raymond B. Cattell, self-actualization, perception of life, adaptability). A factor analysis method helped identify six factors: «purposefulness,

perception of the future – pragmatism in daily life affairs»; «existentialism, filling life with sense – readiness to change»; «personal adaptability – communicative aggression»; «self-cognition – weakness of self»; «personal adaptability – group-orientation»; «passionarity, inclination toward transformation of reality».

Based on a multiple regression and qualitative analysis, it was empirically proved that adaptability is a psychological factor of passionarity that affects, in this quality, the changes in intensity, combination of components and individual specifics of passionateness. It was established that maturity of adaptability creates the «foundation» for manifestation of passionarity, and represents an important factor for constructive transformational activity.

The priority area of further scientific research includes the study and analysis of mechanisms of forming an existential task as the procedural basis of passionarity, study of passionarity development dynamics and of its functioning in the context of ecosystems, and development of psycho-correctional programs on adaptive regulation of manifestations of passionarity.

**Keywords:** passionarity, components of passionarity, existential task, passionarity personality, inpassionarity personality, authenticity, adaptability, maturity of adaptability.

## СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

### *Статті у наукових фахових виданнях України:*

1. Иванова Я. В. Представление практических психологов о пассионарности: результаты контент – анализа сочинений. *Наука і освіта*. 2015. №10. С. 141-146.
2. Иванова Я. В. Сутність пасіонарності як властивості особистості. *Психологія і суспільство*. 2016. №3. С. 115–121.
3. Иванова Я. В., Кузнецова О. В. Диагностика компонентов пассионарности: презентация методики. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Психологія. 2016. №1(6)/2(7). С. 78–82.
4. Иванова Я. В. Пассионарность и экзистенция: соотношение эмпирических показателей. *Наука і освіта*. 2016. №5. С. 178–183.

### *Статті у наукових виданнях іноземних держав:*

5. Иванова Я. В. Особенности проявления пассионарности в контексте самоактуализации личности. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. С. 56–59.

### *Публікації в інших наукових виданнях:*

6. Иванова Я. В., Кузнецова О. В., Особливості впевненості у собі адаптивних та неадаптивних осіб. *Проблеми сучасної психології особистості: матеріали науково-практичної конференції молодих учених та студентів (Одеса, 29 квітня 2014 р.)*. Одеса: Лерадрук, 2014. С.139-144.
7. Иванова Я. В. Особливості самоставлення у осіб з різним типом адаптивності. *Проблеми сучасної психології особистості: матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів (Одеса, 14 травня 2015 р.)*. Одеса: Лерадрук, 2015. С. 158-164.
8. Иванова Я. В., Кузнецова О. В., Компонентная структура пассионарности. *Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства: матеріали V міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11-12 листопада 2016 р.)*. Київ: Віваріо, 2016. С. 68-70.

9. Иванова Я. В. Пассионарность личности как потенциал будущих перобразований. Conference Proceedings of the 5th International Scientific Conference Problems and Prospects of Territories` Socio-Economic Development (Opole, Poland April 14-17, 2016). Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2016. С. 160-162.

10. Иванова Я. В. Соотношение компонентов пассионарности и временной перспективы. *Проблеми сучасної психології особистості*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та студентів, (Одеса, 20 травня 2016 р.). Одеса: ВМВ, 2016. С. 55-60.

11. Иванова Я. В. Сенсожиттєві орієнтації пасіонарної особистості. *Проблеми сучасної психології особистості*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів, (Одеса, 25-26 травня 2017р.). Одеса: ВМВ, 2017. С. 67-72

12. Иванова Я. В. Соотношение когнитивных характеристик пассионарности и самоактуализации личности. *Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень*: тези I міжнар. науково-практичної конференції (м. Переяслав-Хмельницький, ). К.:Талком, 2017. – С. 130-131.

13. Иванова Я. В. Пасіонарність як потенціал інноваційності. *Актуальні проблеми психології інновацій: теорія та практика*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, (Одеса, 15 вересня 2017 р.). Одеса: ВМВ, 2017. С. 138-141.

14. Иванова Я. В. Пасіонарність як психологічний предиктор самоактуалізації майбутніх вчителів. *Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі*: матеріали III міжнародного конгресу (Одеса, 18-21 травня 2017 року). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 466-468.

15. Иванова Я. В. Особливості часової перспективи пасіонарних та інпасіонарних осіб *Проблеми сучасної психології особистості*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та студентів, (Одеса, 17-18 травня 2018 р.). Одеса: ВМВ, 2018. С. 35-39.

*Авторські свідоцтва:*

16. А. с. Науково-методичний твір «Психодіагностичний тест-опитувальник «Методика діагностики компонентів пасіонарності» / О. В. Кузнецова, Я. В. Іванова, № 75035. Дата реєстрація 28.11.2017 р.

## ЗМІСТ

	Стор.
<b>ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ</b> .....	13
<b>ВСТУП</b> .....	18
<b>РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПАСІОНАРНОСТІ ЯК ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ АДАПТИВНІСТЮ</b>	
1.1. Пасіонарність як об'єкт міждисциплінарного дослідження.....	25
1.2. Психологічна сутність пасіонарності: уточнення дефініцій.....	33
1.3. Компоненти та види пасіонарності.....	44
1.4. Зв'язок пасіонарності з іншими властивостями особистості.....	51
1.5. Адаптивність як чинник пасіонарності особистості.....	59
1.5.1. Пасіонарність та характеристики психічної адаптації особистості.....	59
1.5.2. Співвідношення адаптивності та пасіонарності як властивостей особистості.....	66
1.5.3. Вплив адаптивності на компоненти та прояви пасіонарності.....	74
<b>Висновки до першого розділу</b> .....	79
<b>РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПАСІОНАРНОСТІ ТА АДАПТИВНОСТІ</b>	
2.1. Етапи та логіка емпіричного дослідження.....	82
2.2. Опис методик, що використані у дослідженні.....	85
2.2.1. Методики діагностики пасіонарності як властивості особистості.....	85
2.2.2. Теоретичний конструкт, процедура розробки та результати апробації Методики діагностики компонентів пасіонарності.....	88
2.2.3. Методики діагностики властивостей особистості, що пов'язані з пасіонарністю.....	101
2.2.4. Психодіагностичний інструментарій, призначений для вивчення адаптивності.....	104

<b>Висновки до другого розділу .....</b>	<b>108</b>
<b>РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ</b>	
<b>СПЕЦИФІКИ ПАСІОНАРНОСТІ, ЩО ЗУМОВЛЕНА РІЗНОРІВНЕВИМИ</b>	
<b>ХАРАКТЕРИСТИКАМИ АДАПТИВНОСТІ</b>	
3.1. Результати кількісного аналізу емпіричних даних.....	110
3.1.1. Співвідношення компонентів пасіонарності особистості з широким спектром властивостей особистості.....	110
3.1.2. Взаємозв'язок показників пасіонарності та адаптивності.....	136
3.1.3. Групування масиву досліджуваних показників методом факторного аналізу.....	154
3.1.4. Аналіз адаптивності як предиктору пасіонарності методом регресійного аналізу.....	158
3.2. Специфіка психологічних властивостей пасіонарної та інпасіонарної особистості .....	162
3.3. Структурно-динамічний аналіз пасіонарності в контексті адаптивної детермінації.....	186
<b>Висновки до третього розділу .....</b>	<b>195</b>
<b>ВИСНОВКИ.....</b>	<b>201</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....</b>	<b>204</b>
<b>ДОДАТКИ.....</b>	<b>231</b>

## ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

№ з/п	Умовні позначення	Назва показників
<b>Методика діагностики компонентів пасіонарності (О. В. Кузнєцова, Я. В. Іванова)</b>		
1	Ем	Емоційний компонент пасіонарності
2	К	Когнітивний компонент пасіонарності
3	ПМ	Потребо-мотиваційний компонент пасіонарності
4	Ер	Ергічний компонент пасіонарності
5	В	Вольовий компонент пасіонарності
6	П	Поведінковий компонент пасіонарності
7	ЗПП	Загальний показник пасіонарності
<b>Опитувальник 16-РФ (Р. Кеттелл)</b>		
8	А	А (+) замкнутість – А (-) товариськість
9	С	С (+) сила «Я» – С (-) слабкість «Я»
10	Е	Е (+) домінантність – Е (-) покірність
11	F	F (+) експресивність – F (-) стриманість
12	G	G (+) сила “Зверх – Я” - G (-) слабкість “Зверх – Я”
13	Н	Н (+) сміливість – Н (-) боязкість
14	І	І (+) м’якість – І (-) твердість
15	L	L (+) підозрілість – L (-) довіра
16	М	М (+) мрійливість – М (-) практичність
17	N	N (+) проникливість – N (-) наївність
18	О	О (+) схильність до відчуття провини – О (-) самовпевненість
19	Q1	Q1 (+) радикалізм – Q1 (-) консерватизм
20	Q2	Q2 (+) самодостатність – Q2 (+) залежність від групи
21	Q3	Q3 (+) високий самоконтроль – Q3 (-) низький самоконтроль
22	Q4	Q4 (+) напруженість – Q4 (-) розслабленість

23	FI	QI (+) екстраверсія – QI (-) інтроверсія
24	FII	QII (+) тривожність – QII (+) емоційна стабільність
25	FIII	QIII (+) реактивна врівноваженість – QIII (-) сензитивність
26	FIV	QIV (+) незалежність – QIV (-) покірність
<b>Опитувальник самоствавлення (В. В. Столін, С. Р. Пантелеєв)</b>		
27	S	Глобальне самоствавлення
28	SI	Самоповага
29	SII	Аутосимпатія
30	SIII	Очікування від інших
31	SIV	Самоінтерес
32	S1	Самовпевненість
33	S2	Ставлення від інших
34	S3	Самоприйняття
35	S4	Самопослідовність
36	S5	Самозвинувачення
37	S6	Самоінтерес
38	S7	Саморозуміння
<b>Методика діагностики самоактуалізації особистості САМОАЛ (А. В. Лазукін, в адаптації Н. Ф. Каліної)</b>		
39	Ч	Час
40	Ц	Цінність
41	ПрЛ	Природа людини
42	ПР	Потреба в розумінні
43	Кр	Креативність, прагнення до творчості
44	Авт	Автономність
45	Сп	Спонтанність
46	Ср	Саморозуміння
47	Ас	Аутосимпатія
48	К	Контактність

49	ГС	Гнучкість у спілкуванні
<b>Тест смисложиттєвих орієнтацій (Дж. Крамбо Л. Махолік, в адаптації Д. О. Леонтєєва)</b>		
50	М	Мета
51	Пр	Процес
52	Рез	Результат
53	ЛК-Я	Локус контролю - Я
54	ЛК-Ж	Локус контролю - життя
55	ЗСЖО	Загальний показник сенсожиттєвих орієнтацій
<b>Методика визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. В. Бойко)</b>		
56	СПА	Спонтанність агресії
57	НГА	Нездатність гальмувати агресію
58	НПА	Невміння перемикаєти агресію на діяльність або неживі об'єкти
59	АнА	Анонімна агресія
60	ПАО	Провокація агресії у оточуючих
61	СВА	Схильність до відображеної агресії
62	А	Аутоагресія
63	РтА	Ритуалізація агресії
64	СЗА	Схильність заражатися агресією натовпу
65	ЗА	Задоволення від агресії
66	РА	Розплата за агресію
67	ЗПА	Загальний показник агресії
<b>Методика діагностики усвідомленості життя (А. Лэнгле, К. Оглер)</b>		
68	SD	Самодистанціювання
69	ST	Самотрансценденція
70	F	Свобода
71	V	Відповідальність

72	Р	Персональність
73	Е	Екзистенціальність
74	G	Загальний показник
<b>Тест-опитувальник соціальної адаптивності (О. П. Саннікова, О. В. Кузнєцова)</b>		
75	ШОС С	Широта охоплення сигналів соціуму
76	ЛІСС	Легкість розуміння та ієрархізації сигналів соціуму
77	ТОСО	Точність орієнтації в соціальних очікуваннях
78	СЕП	Стійкість, усталеність емоційного переживання
79	ГЗ	Готовність змінюватися
80	ГПН	Готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач
81	ГДМ	Готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на досягнення мети
82	ПЗЗ	Показник загальної задоволеності життям
83	ЗПА	Загальний показник адаптивності
<b>Структурна композиція особистісної адаптивності (О. П. Саннікова, О. В. Кузнєцова)</b>		
84	АдУ	Установчий компонент адаптивності
85	АдЦ	Ціннісний компонент адаптивності
86	АдКР	Контрольно-регулятивний компонент адаптивності
87	АдР	Рефлексивний компонент адаптивності
88	АдСН	Суб'єктивно-нормативний компонент адаптивності
89	АдАР	Апостеріорно-регулятивний компонент адаптивності
90	АдЮ	Імперативно-орієнтовний компонент адаптивності
91	АдІТ	Ідейно-трансформаційний компонент адаптивності
92	ЗПОА	Загальний показник особистісної адаптивності
<b>Шкали превентивної адаптивності (за моделлю І. М. Сімасвої)</b>		

93	I	Уявлення про майбутнє
94	II	Розуміння сенсу майбутніх подій
95	III	Оцінка власних можливостей
96	IV	Готовність до здійснення внутрішніх та зовнішніх дій для адаптації до змін
97	V	Прийняття індивідуальних змін
98	VI	Ставлення до адаптації
99	VII	Відповідальність за свої можливі дії
100	VIII	Відкритість до нового та гнучкість
101	IX	Терпимість до нового
<b>«Опитувальника часової перспективи ZTP1» (Ф. Зімбардо, апробація А. Сирцової)</b>		
102	НМ	Негативне минуле
103	ГТ	Гедоністичне теперішнє
104	М	Майбутнє
105	ПМ	Позитивне минуле
106	ФТ	Фаталістичне теперішнє
<b>Індекс життєвого стилю» (ІЖС) (Г. Келлерман, Р. Плучек, Г. Конте)</b>		
107	Зап	Заперечення
108	В	Витіснення
109	Р	Регресія
110	К	Компенсація
111	Пр	Проекція
112	Зам	Заміщення
113	І	Інтелектуалізація
114	РУ	Реактивне утворення

## ВСТУП

**Актуальність дослідження** спричинена запитом на вивчення характеристик особистості, що визначають можливості людини не тільки приймати трансформаційні процеси, котрі відбуваються у суспільстві, але й є психологічними передумовами ініціювання цих перетворень. У цьому контексті особливу роль відіграє пасіонарність, яка дає імпульс для порушення стабільності середовища й одночасно виступає ресурсом створення нових умов існування.

Вивчення пасіонарності здійснюється в міждисциплінарному науковому просторі, про що свідчить інтерес до цього феномена з боку філософії, соціології, культурології, історії, педагогіки, психології. Поняття «пасіонарність» було введено в науковий дискурс Л. М. Гумільовим, його концептуальна розробка стала продовженням фундаментальних положень вчення В. І. Вернадського про біосферу та ноосферу. Вагоме значення стосовно окресленої проблеми мають наукові праці, в яких пасіонарність вивчається в контексті дослідження особистісної зумовленості суспільної свідомості (Б. Г. Ананьєв, І. Г. Батраченко, М. Й. Боришевський, О. Ф. Лазурський, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, О. П. Саннікова, А. В. Фурман); в яких передбачається розгляд людини як суб'єкта життєдіяльності, висвітлення проблематики пошуку сенсу та втілення вищих духовних ідей, реалізації індивідуального життєвого шляху, розуміння стосунків з іншими людьми, соціумом та культурними цінностями (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, М. Й. Боришевський, Ф. Ю. Василюк, Л. К. Велитченко, Т. П. Гаак, Л. П. Журавльова, З. С. Карпенко, Д. О. Леонт'єв, І. П. Лобанкова, А. В. Массанов, А. В. Петровський, В. В. Плохих, В. А. Роменець, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, О. Я. Чебикін, В. М. Ямницький); аналіз соціальної комунікації та системних процесів (Т. П. Гаак, О. К. Гуц, К. Л. Дорошак, В. В. Коробіцин, Т. І. Курцев, Р. О. Кенетова, Ю. Ю. Некрасов). Найбільш перспективною виявилася думка, за якої пасіонарність розглядається як властивість особистості та характеристика індивідуальності (С. В. Бикова, О. Г. Васютинська, Д. Г. Давидов, І. С. Зіміна, М. І. Коваленко, А. А. Налчаджян, В. С. Ротенберг, І. М. Стребкова). З огляду на ці позиції досліджуються структурні

компоненти, види, прояви пасіонарності, аналізуються риси особистості, що з нею пов'язані.

Слід відзначити недостатність досліджень, що спеціально спрямовані на вивчення пасіонарності як стійкої властивості особистості та аналіз її психологічних чинників. У сучасній психології практично не розглядається співвідношення пасіонарності з адаптивністю, хоча такий напрямок дозволяє розкрити механізми здатності особистості до конструктивних дій, спрямованих на зміни середовища.

Важливість і актуальність окресленої проблеми, її недостатня наукова розробка визначили необхідність формулювання теми дослідження «Адаптивність як психологічний чинник пасіонарності особистості».

**Зв'язок з науковими планами, програмами, темами.** Робота виконувалася у межах наукової роботи кафедри загальної та диференціальної психології «Особистісне зростання психолога, педагога на етапі професійного навчання: диференціально-психологічний підхід» (номер держреєстрації № 0114U000016), що входить до тематичного плану науково-дослідної роботи Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Тему дослідження затверджено вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (протокол № 13 від 25.06.2015 р.) та узгоджено у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 6 від 27.09.2016 р.).

**Мета дослідження** – теоретичне обґрунтування та емпіричне вивчення структурно-динамічних та індивідуально-психологічних характеристик пасіонарності, що зумовлені адаптивністю.

**Завдання дослідження:**

1. На основі аналізу теоретико-емпіричних досліджень уточнити психологічний зміст поняття «пасіонарність особистості», охарактеризувати структуру пасіонарності як стійкої властивості особистості, визначити її співвідношення з адаптивністю та іншими властивостями, обґрунтувати модель детермінації пасіонарності адаптивністю.

2. Розробити програму емпіричного дослідження, визначити систему методів та методик для діагностики феноменів, що вивчаються; створити психодіагностичну методику для вивчення компонентів пасіонарності.

3. Проаналізувати взаємозв'язки між показниками пасіонарності та широкого спектру властивостей особистості, в тому числі адаптивності.

4. Вивчити індивідуально-психологічні особливості пасіонарності, що виявляються в характеристиках властивостей, котрі аранжують її прояви.

5. Оприяти рівень розвитку та якісну своєрідність пасіонарності, специфіка якої зумовлена різнорівневими характеристиками адаптивності.

**Об'єкт дослідження:** пасіонарність як властивість особистості.

**Предмет дослідження:** індивідуально-психологічні характеристики пасіонарності, що зумовлені адаптивністю.

**Гіпотеза дослідження:**

- структура пасіонарності містить такі компоненти: емоційний, когнітивний, потребо-мотиваційний, ергічний, вольовий, поведінковий;

- індивідуальні прояви пасіонарності виявляються в специфіці пов'язаних з нею властивостей, що відображають екзистенційно-сміслові аспекти психічного світу особистості, характеристики її самосвідомості тощо;

- адаптивність як властивість особистості, що має континуально-ієрархічну структуру та бере участь у регуляції як внутрішньоособистісних процесів врівноваження різних аспектів «Я», так і системи взаємодії особистості з середовищем, є психологічним чинником пасіонарності, котрий зумовлює специфіку проявів її структурно-динамічних, індивідуально-психологічних характеристик та їх поєднань.

**Теоретико-методологічна основа дослідження:** принципи системно-структурного підходу до розуміння особистості (О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, О. П. Саннікова та інші); принципи детермінації (О. Г. Асмолов, Г. С. Костюк, О. Ф. Лазурський, С. Д. Максименко, О. Я. Чебикін та інші); основи диференційно-психологічного підходу та фундаментальні праці з індивідуальних відмінностей (А. Анастасі,

В. Д. Небиліцин, А. Є. Ольшаннікова, О. П. Саннікова та інші); методологія організації психологічного теоретико-емпіричного дослідження (Л. Ф. Бурлачук, О. О. Бодальов, А. Д. Наследов та інші); положення про особистість як проактивний суб'єкт діяльності (К. О. Абульханова-Славська, А. В. Брушлинський, Г. С. Костюк, С. М. Симоненко, Л. А. Снігур та інші); концепції екзистенційної та гуманістичної психології (Ф. Ю. Василюк, Д. О. Леонт'єв, А. Ленгле, І. Ялом, К. Ясперс та інші), когнітивні рішення завдання (К. Дункер, О. М. Леонт'єв, В. Ф. Спиридонов, О. К. Тихомиров та інші), теоретичні уявлення про процеси адаптації та адаптивність (Г. О. Балл, О. В. Кузнєцова, А. А. Налчаджян, О. П. Саннікова, І. М. Сімасва, А. В. Фурман та інші), теоретичні уявлення про пасіонарність як властивість особистості (О. Г. Васютинська, Л. М. Гумільов, Д. Г. Давидов, І. М. Стребкова та інші).

**Методи дослідження.** У роботі використано методи: теоретичні (аналіз літературних джерел, систематизація та узагальнення наукової інформації); емпіричні (анкетування, опитування, тестування); математико-статистичні (кореляційний, факторний, регресійний аналізи, t-критерій Ст'юдента); методи якісного аналізу та інтерпретації даних (контент-аналіз, самозвіти, методи «асів» та «профілів»). Математико-статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерної програми SPSS 23.0 for Windows.

До психодіагностичного комплексу увійшли наступні методики. Для дослідження пасіонарності використовувалася спеціально розроблена авторська «Методика діагностики компонентів пасіонарності» (О. В. Кузнєцова, Я. В. Іванова). Для вивчення властивостей особистості, що гіпотетично пов'язані з пасіонарністю, застосовані: «Методика визначення інтегральних форм комунікативної агресивності» (В. В. Бойко); «Опитувальник самоствавлення» (В. В. Столін, С. Р. Пантелеєв); 16-PF особистісний опитувальник Р. Кеттелла; «Методика діагностики самоактуалізації особистості» (А. В. Лазукін, в адаптації Н. Ф. Каліної); «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Дж. Крамбо, Л. Махолік, в адаптації Д. О. Леонт'єва); «Методика діагностики усвідомленості життя» (А. Ленгле, К. Оглер); методика «Шкала часової перспективи ZTP1» (Ф. Зімбардо,

в адаптації А. Сирцової). Вивчення адаптивності та адаптивних механізмів здійснено за допомогою методик: «Тест-опитувальник соціальної адаптивності», «Структурна композиція особистісної адаптивності» (О. П. Саннікова, О. В. Кузнєцова); Шкали превентивної адаптивності (за моделлю І. М. Сімаєвої) – модифікація методики «Розміщення себе на умовній шкалі» (Т. В. Дембо – С. Я. Рубінштейн); «Індекс життєвого стилю» (Г. Келлерман, Р. Плучек, Г. Конте).

Емпіричне дослідження проводилось протягом 2013–2017 років. До вибірки ввійшли слухачі факультету післядипломної освіти та студенти Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, студенти Одеського національного політехнічного університету, Одеського вищого професійного училища морського туристичного сервісу, Київської державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. В емпіричному дослідженні взяли участь 636 осіб. Окремо вибірка стандартизації авторської методики склала 280 осіб. Отже, загальна кількість обстежених складає 916 осіб.

#### **Наукова новизна результатів:**

- *уперше* побудовано модель, що розкриває функціональні прояви адаптивності в системі феноменологічних, структурних, динамічних характеристик пасіонарності; доведено, що специфіка проявів структурно-динамічних та індивідуально-психологічних параметрів пасіонарності зумовлена адаптивністю як багаторівневою властивістю особистості; теоретично обґрунтовано та емпірично досліджено компоненти пасіонарності (емоційний, когнітивний, потребо-мотиваційний, ергічний, вольовий, поведінковий); визначено індивідуально-психологічні характеристики пасіонарних та інпасіонарних осіб, що виявляються у специфіці самоствалення, самоактуалізації, смисложиттєвих орієнтацій та інших властивостей особистості; розкрито особливості осіб з різним ступенем зрілості адаптивності, що відображають якісно-кількісне сполучення компонентів пасіонарності;

- *уточнено* уявлення про психологічну сутність пасіонарності особистості, розширено та поглиблено знання про систему її взаємозв'язків з іншими властивостями особистості;

- *дістало* подальшого розвитку вчення про психологічні чинники пасіонарності особистості та її індивідуально-психологічну специфіку, про функції адаптивності та закономірності її взаємодії з іншими властивостями особистості.

**Практичне значення отриманих результатів.** Розроблено (у співавторстві) психодіагностичну методику для вивчення компонентів пасіонарності, що є надійною, валідною і може бути застосована на практиці. Теоретичні положення та емпіричні результати дослідження стали основою для розробки програм психологічної корекції та оптимізації проявів пасіонарності з урахуванням її індивідуальних характеристик.

Основні результати дослідження були впроваджені у навчальний процес Одеського національного політехнічного університету (довідка про впровадження від 11.09.2018 р.), Одеської академії неперервної освіти Одеської обласної ради (акт № 726 від 01.10.2018 р.), Житомирського державного університету імені Івана Франка (акт №1/898 від 13.11.2018 р.).

**Особистий внесок** здобувача в роботах, виконаних у співавторстві. Автором узагальнено стан проблеми, систематизовано теоретичні дані, що пояснюють структуру пасіонарності, експліковано та описано психологічний зміст її компонентів; здійснено постановку проміжних дослідницьких задач, проведення емпіричних процедур, аналіз анкет-самозвітів, математико-статистичну обробку даних, виконання завдань з психометричної перевірки методики та розробки її дизайну.

**Апробація результатів дисертації.** Матеріали й результати дослідження висвітлювалися й обговорювалися на Міжнародних науково-практичних конференціях: «Проблеми особистості у сучасній психології: теорія, методологія, практика» (Одеса, 2016); «Соціальні, психологічні та політичні проблеми транскордонної безпеки» (Одеса, 2016); «Проблеми і перспективи соціально-економічного розвитку територій» (Ополе, Польща, 2016); «Розвиток особистості

у рамках просторово – часової організації життєвого шляху» (Одеса, 2016); «Особистісне зростання: теорія і практика» (Житомир, 2016); «Комунікація і медіація» (Одеса, 2016); «Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень» (Переяслав-Хмельницький, 2017); «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» (Київ, 2016); III Міжнародному конгресі «Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі» (Одеса, 2017); Всеукраїнських науково-практичних конференціях молодих учених та студентів «Проблеми сучасної психології особистості» (Одеса, 2016, 2017, 2018), на щорічних аспірантських семінарах Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (2014-2017), на засіданні наукового семінару Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (2018).

**Публікації.** Основні результати дослідження відображено у 16 публікаціях, з них: 4 статті опубліковано у фахових наукових виданнях України, 1 стаття – у зарубіжному науковому періодичному виданні, 1 авторське свідоцтво, 10 статей у збірниках матеріалів конференцій та інших виданнях.

**Структура та обсяг дисертації.** Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи становить 250 сторінок, основний зміст викладено на 184 сторінках. Робота містить 35 таблиць, 13 рисунків, 5 додатків. Список використаних джерел включає 304 найменувань, з них 12 іноземною мовою.

# РОЗДІЛ 1

## ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПАСІОНАРНОСТІ ЯК ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ АДАПТИВНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ

Розділ присвячено розглядові феномену пасіонарності як предмету міждисциплінарного вивчення, встановлено дефініції цього явища в психології; сформульовано власне уявлення про пасіонарність як стійку властивість особистості та її компонентний склад. Розглянуто зв'язок пасіонарності з адаптивністю та іншими психологічними властивостями, надано модель детермінації пасіонарності адаптивністю.

### **1.1. Пасіонарність як предмет міждисциплінарного дослідження**

Проблема пасіонарності стала предметом дослідження таких наук, як історія, географія, філософія, етнологія, соціологія, політологія, психологія, соціологія тощо. У зв'язку із цим, логічним для дослідження, перш за все, є виділення дефініцій зазначеного явища. Спочатку в науковому дискурсі поняття «пасіонарність» вживалося у соціально-історичному контексті для відображення процесу етногенезу. При розгляді історичних процесів народів та цивілізацій видатні мислителі (Дж. Віко, Г. Спенсер, М. Я. Данилевський, К. М. Леонтьєв, Дж. Тойнбі, Х. Ортега-і-Гассет, М. Вебер, О. Шпенглер, Л. М. Гумільов) моделювали їх як окремі системи, здатні до саморозвитку, який рано чи пізно призводить до кризи й загибелі. Саме Л. М. Гумільов запропонував пояснення виникнення й існування етносів з природно-біологічної точки зору [79, 140]. Основними положеннями етноісторичної концепції (за Л. М. Гумільовим) є, по-перше, екологічна спрямованість, розгляд етногенезу та етнічної історії у непорушному зв'язку з довкіллям; по-друге, бачення історичного шляху кожного етносу в системі циклічної парадигми: народження, піднесення, замирання та

загибель [79, 194]. Із соціально-філософської точки зору концепція пасіонарності надає можливість метаісторичного осмислення ролі та значення різних етнічних та історичних утворень у системі загальних соціально значущих координат колективного людського досвіду та значимості самосвідомості і діяльності у цих процесах, розуміння провідної ролі етнічних поштовхів пасіонарності в розвитку культури [16, 91, 103, 119, 140, 197].

В основі ідей Л. М. Гумільова - фундаментальні положення вчення В. І. Вернадського про біосферу та ноосферу, що знайшли своє визнання також в психологічній науці, зокрема в трудах С. Л. Рубінштейна, М. Г. Ярошевського, Л. І. Анциферової, В. А. Кольцова, Б. Ф. Ломова, О. Г. Асмолова, Б. Г. Ананьєва [93].

В. І. Вернадський відзначав необхідність переходу організаційного рівня аналізу біологічних властивостей людини до вивчення її в популяційно-видовому, біоценотичному та біосферному типах організації життя, а соціальних якостей людини - у системі ноосфери, тобто створеної активністю творчої думки людства сфери розуму. У свою чергу, в соціальній комунікації пасіонарна енергія, яка трансформується в енергію творчості, створює новий сенс та цінності, нові культурні відносини, які допомагають різноманітні види енергії трансформувати в стійкі позитивні комунікації, що ведуть до стабільних соціальних груп, організацій, інститутів [15, 85].

З огляду на вчення В. І. Вернадського, Л. М. Гумільовим були закладені основи постмодерністської методології для історико-культурного знання, що стали базою для вчених з різних наукових дисциплін (історичних, культурологічних, етнологічних) [103, 115, 164]. Так, відмічається, що Л. М. Гумільов вказує на процеси, які представляють собою відкриту систему, що самоорганізується, та прагнення досягнення мети - прийняття нової парадигми буде гальмуватися «протидією середовища», тобто вже виробленими у свідомості людей певними стереотипами [122].

Л. М. Гумільов припускає, що «пасіонарний перегрів» веде до жорстокого кровопролиття, як усередині етнічної або суперетнічної системи, так і на її

границях. У той час, небезпечне й зниження рівня пасіонарної активності, оскільки це впливає на життєздатність як етнічної, так і природної системи. Отже, головною темою концепції етногенезу є зародження та занепад етносів, що набуває циклічності та незмінності у своєму процесі на основі пасіонарності. Вона є не тільки популяційною ознакою, але й індивідуальною, і саме пасіонарна напруга етнічної системи залежить від числа надактивних людей – пасіонаріїв. Так, Л. М. Гумільов помітив, що в біографіях таких діячів, як Наполеон, О. Македонський, Ян Гус, Жанна д'Арк, протопопа Аввакума і багатьох інших, є сукупність характеристик, стрижнем яких є непереборне внутрішнє прагнення до активної діяльності, що змінює оточення, для яких також характерна усвідомлена жертвовність заради ідеї або спільної справи. Пасіонарність впливає на вчинки, що ведуть до зламу інерції традицій та ініціації нових етносів, впливає на динаміку національних систем, створення історії [79; 140]. Це можна зіставити з уявленнями про «творчу меншину» (Дж. А. Тойнбі) [188; 255; 287], «людину – бунтівника» (А. Камю) [112], «духовну аристократію» (Х. Ортега-і-Гассет) [192, 287].

Т. І. Курцев, розглянувши у дисертаційному дослідженні пасіонарну концепцію етногенезу під кутом принципів однорідності та неоднорідності, встановив, що описані Л. М. Гумільовим процеси відповідають положенням об'єктивного розвитку системи у контексті гомогенно-гетерогенного підходу [139]. Інтерпретація цієї думки дозволяє говорити, що Л. М. Гумільовим було розкрито загальні закономірності соціальної самоорганізації, тобто взаємовідносин соціального порядку та соціального хаосу. Синтез порядку та хаосу в розуміннях дисипативної структури має два аспекти: 1) її «порядок» існує лише за рахунок «хаосу», що вноситься в середовище; 2) завдяки своєму «порядку» вона набуває здатності адекватно реагувати на хаотичний вплив середовища та цим зберігати свою стійкість; в її упорядкованій поведінці з'являються «хаотичні» риси, але ці риси є необхідною умовою її «упорядкованого» існування. Повний обмін речовиною, енергією та інформацією характерний лише для дуже складних дисипативних структур, якими є біологічні та соціальні структури [36, 186]. Це наводить на думку щодо участі пасіонарності в таких взаємовідносинах.

Дослідження процесу етногенезу перетинається з тими процесами в суспільстві, які характеризують нелінійний, перехідний період розвитку, транзитивність суспільства, «плинну сучасність» (З. Бауман), футурошок (Е. Тоффлер), соціальна трансгресія (М. Фуко, Г. В. Ф. Гегель, Ж. Батай) для яких характерний стан невизначеності соціальної ситуації, стрімкі перетворення у всіх сферах людського буття, розрив між старим та новими системами поглядів [6, 80, 90, 162, 163]. Завершеність життя людини, обмеженість культурними нормами, правилами, заборонами є полем для прояву соціальної трансгресії, яка в цьому аспекті реалізується як діяльнісна відмова приймати ті границі, які диктує соціум, норми моралі та, навіть, смерть. З огляду на це, трансгресія стає вираженням бунтівної сутності людини, яка не готова підкоритися обмеженням, заданими їй ззовні. Будучи відчуженою від своєї істинної природи, людина відчуває сум за втраченою неперервністю, відчуває свою обмеженість і незавершеність [117]. При цьому такі дифузні стани породжують напругу, екзистенційні фрустрації, ноогенні неврози (В. Франкл), відірваність людини від природи, «екзистенційні неврози» (К. Обуховський, С. Мадді), «екзистенційну фрустрацію» (І. Ялом), «екзистенційну втрату сенсу» (П. Тілліх), як в соціальному середовищі, так і в психологічному просторі особистості. Перед усім, ключовою позицією в процесі саморозвитку постає вирішення задач: розуміння свободи вибору, особистісної відповідальності, що відображено у фундаментальних роботах О. М. Бердяєва, К. Ясперса, В. Солов'єва, Ж.-П. Сартра, Ф. Ніцше, М. Хайдеггера, А. Камю, Е. Фромма тощо. Це призводить до формування нового світогляду, зміни «індивідуального міфу концептуального каркасу» (К. Поппер), пошуку індивідуального та творчого прояву життєвого шляху [161, 213]. Ускладнення соціальної ситуації потребує від особистості зрілості, прийняття багатогранності світу, розуміння власного покликання, гнучкості системи мислення, подолання страху перед невизначеністю, можливості долати екзистенційні фрустрації та відповідати на «виклик часу».

На екзистенційну спрямованість (екзистенційні передумови) пасіонарності вказують автори, які розглядають її як форму відносин культури та природи –

перехідну духовну форму людської культури. Вона являє собою справжню інтеграцію загальнолюдських цінностей. З точки зору сучасної культури пасіонарність і духовність мають загальний співчутливий характер [67].

У літературі можна простежити роль пасіонарності в консолідації суспільства та можливість її прояву. Енергетичні сплески пасіонарності найчастіше спостерігаються в періоди різких соціальних трансформацій, коли в суспільстві виникає запит на особистості, яких умовно можливо назвати «кризовими менеджерами». Свою роль такі особистості вбачають у розв'язанні проблем неадекватного управління. Конструктивний прояв пасіонарності – це насамперед енергетичний поштовх до стрімкого прогресу в науці, мистецтві, виробництві. Зменшення рівня пасіонарності призводить до зниження енергетики соціуму на мікро- та макрорівнях, наслідком чого стає системна криза, що охоплює всі суспільні сфери [189].

З погляду на розвиток історії, К. Ясперс зазначав: «Завжди є точка, в якій концентрується воля, орієнтована на майбутнє буття людини. Що станеться зі світом, вирішує парадоксальним чином кожна людина залежно від того, яке рішення вона прийме про себе в континуумі своїх дій» [292, с.86]. Виходячи з цього, перед людиною завжди постають питання, які окреслюють екзистенційні виміри, що супроводжується напругою та боротьбою за справжнє існування.

Це наводить на думку, що пасіонарність задіяна в процесах переходу соціокультурної одиниці з більш простого та менш упорядкованого стану в складніший, який організований шляхом варіацій або реструктуруванням її складових з метою підвищення рівня адаптованості до оточення, що насамперед, відображає еволюційні зміни. У процесі еволюції соціальних систем, соціотипові якості особистості виражають тенденцію таких систем до збереження і характеризуються як адаптивні, а прояв індивідуальності особистості переважно відображає тенденцію системи до змін і, будучи преадаптивними за своїм еволюційним смислом, забезпечують потенційні можливості інших варіантів подальшої еволюції цієї системи [15, 191].

Вивчення пасіонарності все більш набуває свого значення у філософському аспекті І. П. Лобанкова в дисертаційному дослідженні, присвяченому аналізу проблеми пасіонарності в динаміці культури протоміста Аркаїма зазначає, що духовна напруга епохи пов'язана з духовними проривами за межі індивідуального існування до універсальності пасіонаріїв (Ісус, Будда, Конфуцій, Сократ, Нагарджуна, Лао-цзи, Парменід, Геракліт), які визначили розвиток історії. Спираючись на концепцію К. Ясперса, авторка вказує, що пасіонарність впливає на вихідні точки історії, через які вона набуває антропологічного статусу, служить мірилом, заповнює буттям-екзистенцією Осьового часу [146, 147]. Пасіонарність грає роль у розвитку людства, у культуротворчих та духовних процесах, забезпечує збереження та рівновагу самобутності та різноманітності культур, соціальних процесів; впливає на процеси формування та розвитку національно-культурної ідентичності, національної свідомості [78, 127, 147, 198].

С. Павлюк зазначає, що пасіонарність українців у міжвоєнний період на всіх українських землях найбільш багато проявляється в народній традиційності, через сакральне дотримання усталених норм обрядово-звичаєвої побутової практики [198]. У своїх дослідженнях етнічного аналізу генезису та еволюції українського козацтва, І. С. Стороженко вказує на той факт, що цей процес відбувається саме за рахунок пасіонарної енергії [243].

Розуміння концепції пасіонарності набуває своєї цінності і в економічній сфері. К. З. Возьний вказує на те, що пасіонарність і заповзятливість, підприємливість – два споріднені антропогенні енергетичні вектори, що сукупно з іншими чинниками живлять цивілізаційний поступ людської спільноти та мають нелінійний характер зв'язків [60].

Знайшли своє визнання погляди на пасіонарність не тільки в економіко-політичній сфері, а й правовій. З точки зору Р. Г. Сайфуллінова, пасіонарність є одним з провідних чинників політичної динаміки, тож вивчення цього феномену може стати в нагоді для прогнозування політичної та історичної динаміки [230]. Г. Г. Ефремов у дисертаційному дослідженні вказує на те, що політична пасіонарність багато в чому тотожна політичній елітарності та виконує в середині

кожного етносу системоутворювальні функції, формує саму основу суспільних відносин. Тому пасіонарність повинна розглядатися як чинник, який постійно грає позитивну роль у суспільстві, що розвивається, це у свою чергу потребує ефективною інституціональною підтримки [92].

Поняття «пасіонарність» відіграє важливу роль у питаннях методологічного підґрунтя таких важливих кодифікованих актів, як цивільні кодекси. Кодекси можуть бути за своїм характером та значенням двох основних видів – «пасіонарними» та «ортодоксальними». У випадку створення «пасіонарного» кодексу має місце не тільки систематизація та узгодженість вже накопиченого законодавчого матеріалу зі змінами і доповненнями до нього, скільки створення кодифікованого акту на принципово новій або значно оновленій, порівняно з тією, що існувала раніше у цій державі, у цьому суспільстві, концепції права [270].

У сучасних методах математичного моделювання соціальних систем враховується роль пасіонарності, пасіонарних процесів, розподілу пасіонарної енергії. Так, з погляду етносоціології модель етнічної системи описується системою із семи звичайних диференціальних рівнянь першого порядку, де кількість підсистем: характеристики пасіонарності, організація, культура і мистецтво, наука та техніка, ландшафт. Кожна підсистема характеризується певними рівнями пасіонарної енергії, яка збільшується або зменшується, залежно від взаємодії підсистем [58, 81, 118, 128, 129, 139].

І. Д. Спаський застосовуючи нелінійні фізико-математичні методи до моделювання пасіонарного напруження в соціально-економічних системах припускає, що: пасіонарність виконує роль стабілізуючої енергії в процесах еволюції; пасіонарне напруження є ключовим чинником, який контролює вхід, вихід та розподіл енергії в системі, які виводять її з рівноважного стану та визначають динаміку (діалектичний рух); пасіонарна ознака – це рецесивна генетична ознака, яка зумовлює підвищену абсорбцію біохімічної енергії із зовнішнього середовища і вихід цієї енергії у вигляді роботи; пасіонарність грає роль в реалізації індивідом соціально-значущої дії та впливає на стиль поведінки індивіду, а розподіл пасіонаріїв в етносі має експоненційний характер [243].

Також в літературі зазначається припущення, що причиною пасіонарних поштовхів є різкі зміни клімату і стрімке (за історичними масштабами) зміщення кліматичних зон, котре приводить до необхідності адаптації усталеного способу життя людей [17].

Погляди на природу пасіонарності знайшли свій відгук також у роботах, у яких вказується, що це успадкована генетична мутація (скоріш за все точкова) [158]; фенотипічна ознака другого рівня, що пов'язана зі зламом стереотипів людської поведінки під дією певних природних факторів [41]; вроджена психічна властивість людини, яка не залежить від прояву зовнішнього середовища [168]. На думку К. І. Маклакова, найбільш плідними результатами пошуку будуть саме в психологічному руслі, що пов'язані з екзистенційними потребами людини [158].

Узагальнюючи викладені дані можна відзначити, що досліджуваний феномен розглядається на стиках таких наук, як історія, географія, фізика, біологія, соціологія, філософія, антропологія, політологія, культурологія, етнологія, психологія. Пасіонарність задіяна в процесах, які відображають історико-еволюційні закони розвитку цивілізацій та характеризує циклічність їх існування, процеси зміни та переходу системи в інші стадії розвитку [71, 79, 81, 103, 118, 119, 122, 120, 126, 136, 139, 147, 172, 193, 197, 243, 247].

Підсумовуючи різні точки зору щодо пасіонарності, можна констатувати наступне: по-перше, пасіонарність виражає міру енергії та мінливості системи [41, 43, 79, 81, 92, 118, 123, 139, 166, 183]; по-друге, пасіонарність залучена до процесів формування національно-культурних цінностей (ідентичності), духовного та творчого ядра суспільства [43, 66, 67, 69, 72, 78, 79, 82, 103, 125, 127, 197, 198, 230], в-третьє, пасіонарність має системоутворювальний характер походження [78, 80, 122, 128, 129], є частиною психічного світу людини, її властивістю [30, 50, 61, 66, 71, 72, 78, 79, 85, 98, 103, 109, 113, 147].

## 1.2. Психологічна сутність пасіонарності: уточнення дефініцій

Пасіонарність пов'язана з еволюційним процесом розвитку життя, ця ознака як популяційна, так й індивідуальна. Сама етимологія терміну «пасіонарність» походить від латинського слова «passio» – страждання, пристрасть; «pati» – терпіти, зазнавати, страждати, мучитися [120]. Варто відзначити, що сам термін «пасіонарність» означає як характерологічну особливість особистості (пасіонарна особистість), так і міру енергії, активності, міру позначення напруги. Це викликає деяку плутанину в дефініціях поняття.

У просторі особистості, на думку Л. М. Гумільова, пасіонарність – це характерологічна домінанта, непоборне внутрішнє прагнення (усвідомлене або, неусвідомлене) до діяльності, спрямованої на здійснення якої-небудь мети. Імпульси пасіонарності виходять не зі сфери свідомого, а підсвідомого і мають колективний характер [79]. І. А. Федоров та Н. В. Жукова під пасіонарністю розуміють специфічну систему якостей людини, яка закономірно формується, починаючи з раннього дитинства. Ця система якостей дозволяє людині блокувати тривогу, економити психічні сили при прийнятті поведінкових рішень за рахунок спроб прямого і очевидного «панування», організації свого мікросередовища та поведінки інших людей відповідно до своїх уявлень [256].

У літературі зазначається, що пасіонарність як потреба і здатність змінювати навколишнє середовище (суспільне та природне) є самостійним поведінковим та психічним феноменом [50, 52, 79, 172]. Деякі автори схиляються до точки зору, що пасіонарність – це, перш за все, прояви креативності, толерантності, харизматичності особистості та прагнення до самоактуалізації [51, 124, 127, 236]. Найчастіше пасіонарність розглядається як енергійність та активність особистості, вміння проявляти вольові зусилля, постійна готовність до дії [79, 113, 120, 122, 195, 212, 214, 228, 241].

Розглядаються також психофізіологічні, нейропсихологічні механізми пасіонарності. Її пов'язують з такою установкою, як пошукова активність [214]. З позиції психофізіології Л. П. Павлова пояснює надмірну активність та

жертвність, які ключовими ознаками пасіонарності, розвитком лобних відділів мозку, що мають у людини потужні зв'язки з іншими відділами кори мозку, з підкіркою та безпосередньо за прямим пірамідальним трактом з м'язами. Ця пасіонарна активність визначається парадоксальними законами мозкових домінант – згасаючи, відроджуватися з новою силою і гальмувати інші акти та потреби, у тому числі й інстинкт самозбереження. Домінантний механізм піднімає життєві сили, змушує організм долати опір середовища, прямує за лінією пошуку новизни, нових рішень [195, 196].

Також у літературі пасіонарність розглядається як стійка схильність до поведінки, яка включає в себе: прагнення до досягнення мети та відірваність мети від реального контексту життєдіяльності людини, принципову неадаптивність та конфліктність з навколишнім соціальним середовищем, що виражається в трансформаціях суспільства, «руйнуванні» навколишнього середовища заради втілення мети, зміни соціальних відносин [79, 113, 119, 269].

А. А. Налчаджян під пасіонарністю розуміє емоційно-інтелектуальний комплекс, що охоплює значні психічні сили та здатності людини: ієрархію мотивів, сферу емоцій, почуттів та розумові процеси. Він розглядає пасіонарність як: 1) вираження зверхмотивації особистості, довготривалої та потужної; 2) високу ступінь психічної працездатності особистості; 3) у зв'язку з процесами сублімації; 4) у зв'язку не тільки з мутацією, але й з гетерозисом, що виражається на психологічному рівні активності індивіду; 5) ознаку лідерства, що виявляється як харизма [179].

Так, І. Н. Стребкова під пасіонарністю розуміє інтегративне особистісне утворення, що характеризується розвиненим ідейним світом особистості, цілісністю та синергічністю, а також пасіонарною індуктивністю (вміння надихнути оточуючих своєю ідеєю). Основними показниками пасіонарності є: вміння донести та надихнути інших чіткістю формулювання, оригінальністю та суб'єктивною значимістю ідеї; вміння знайти свій шлях, засоби і методи втілення, здатність до спонтанності, а також прийняття агресії, контактність, наполегливість, завзятість, незалежність особистих цінностей, синергічність [241].

Отже, огляд представлених точок зору дозволяє відмітити їх фрагментарність та розрізненість, що спонукає до більш детального розгляду феномену пасіонарності із загально-психологічних позицій. Проаналізуємо пасіонарність як психічне явище, що має триєдину природу: є психічним процесом, психічним станом та властивістю особистості.

У психології загалом під психічним станом розуміють психічне явище (динамічне утворення), що відображає особливості функціонування нервової системи та психіки людини в певний період часу або адаптаційного процесу. Це цілісна характеристика психічної діяльності за певний період часу, що показує своєрідність протікання психічних процесів залежно від предметів та явищ дійсності, що відображаються, попереднього стану та психічних властивостей особистості [143]. Аналіз літератури показав, що ознаками пасіонарності як *психічного стану* є: пристрасне занурення та непереборне внутрішнє прагнення до процесу діяльності; захоплення, а також залученість до процесів змін, трансформацій у середовищі на основі відчуття своєї єдності, злиття з ідеєю [51, 79, 113, 241]. Є приклади, коли пасіонарність описують як «пасіонарна індукція», «пасіонарний вибух», «прояв пасіонарної енергії», «пасіонарний імпульс» [79, 113, 123]. Таким чином, пасіонарність як психічний стан відображає глибину та доготривалість захопленості, пристрасні в діяльності. Як функціональний (або динамічний) стан він детермінований зовнішнім впливом («епохою змін», суспільними потрясіннями, революціями, війною, стихійними лихами тощо) або психологічною кризою.

Розглянемо пасіонарність як *психічний процес*. Відомо, що будь-який психічний процес включений у взаємодію людини зі світом і слугує для регуляції її діяльності, поведінки. Психічні процеси, у своїй цілісності, не тільки пізнавальні, але й «афективні», емоційно-вольові. У них відображаються не тільки самі явища, але й їх значення для людини, для її життя та діяльності [218]. Як зазначено нами раніше, умовами для виникнення та прояву пасіонарності є процеси, які відображають нелінійність розвитку, перехідні періоди та стрімкі перетворення в суспільстві. Тож і процесуальні характеристики пасіонарності насамперед

проявляються у прагненні до перетворення дійсності, зміни цього середовища, деякої фіксованості на вирішенні певних задач, які стосуються способу існування.

Розуміючи те, що психічне як процес закономірно призводить до певного продукту або результату (наприклад, до вирішення або не вирішення задачі) [39, 40, 219], можливо розглядати пасіонарність як процес, що забезпечує безперервну взаємодію суб'єкта з об'єктом через відкриття нових властивостей, співвідносин і сутностей, саме через трансформацію (перетворення дійсності) середовища. У цих випадках йдеться про динамічність (процесуальність) пасіонарності. Її визначають як процес мислення, де пов'язують з генезисом когнітивних та епістеміологічних структур, що передбачає трансценденцію думки за межі цілісності, за межі існуючого порядку речей [247], як розвиток ідейного світу особистості [241]. Пасіонарність впливає на творче мислення, в якості зміни тези, що актуалізує необхідні умови для прояву антитези, грає роль у створенні нової парадигми [122, 217]. Отже, ключовою позицією розгляду пасіонарності в процесуальному аспекті є перетворення дійсності (безпосередній вплив на середовище), подолання стереотипів, пошук та відтворення нового.

Відомо, що будь-який психічний процес є недиз'юнктивним і виступає як дія, спрямована на вирішення задачі, предмет та умови якої задані прямо або побічно, безпосередньо або опосередковано предметним світом та є відображенням об'єктивної реальності [40, 218, 219]. Таким чином, зі сказаного впливає, що пасіонарний процес можливо розглядати не тільки як акт перетворення дійсності, але й як вирішення певної задачі на пізнання, проникнення в дійсність та прагнення змінити наявні умови існування. На нашу думку, пасіонарність як психічний процес пов'язана з вирішенням окремого типу задач – екзистенційних, що буде розглянуто пізніше.

Аналіз пасіонарності як *властивості* передбачає визначення її як усталеної, позаситуативної психічної характеристики, що є атрибутом діючої особистості. Теоретичний огляд психологічної літератури з проблеми пасіонарності [50, 241] дозволяє виокремити її стійкі ознаки, що стосуються різних рівнів та підструктур особистості, такі як: спрямованість на зміну середовища, активність та вольові

зусилля подолання перешкод, ціннісні орієнтації [50, 79, 113, 123, 124, 228, 241].

Пасіонарність як властивість особистості проявляється в сукупності характеристик:

- як акцентуація характеру [30]; вольових якостей [123]; підвищеному енергетичному потенціалі особистості; особистісною активністю, що спрямована не на себе, а на досягнення зовнішніх громадських, наукових та інших цілей [50, 51, 98, 99, 100]; комплексом характеристик, основою якого є взаємозв'язок темпераменту і мотивації особистості [120]; вігросність (активність) [113], як конституційна властивість (а не сама енергія), здатність перетворювати біологічну енергію в психічну енергію дії, активність, спрямовану на зміну соціуму, природного середовища [73, 79], харизмою та толерантністю [123, 124, 236];

- як напрям розвитку особистості, а саме: прагнення до досягнення мети і подолання перешкод [30, 50, 79, 228, 241]; прояв пошуку сенсу життя [67, 73]; сукупність властивостей психіки і якостей особистості, спрямованих на вдосконалення особистості і суспільства, заснованих на особистісній активності [50], стійка направленість у реалізації гуманістичних ідей розвитку та саморозвитку суб'єктів освітнього процесу [241], трансформація психічної енергії в духовну [67], прояв творчості [72].

Отже, саме у цій боротьбі проявляється потенціал пасіонарності як властивості особистості, що, з одного боку, продукує напруження, грає роль у спонукальній психічній регуляції щодо вирішення певних задач, які пов'язані з екзистенційними аспектами буття, з іншого – у здатності до формування нового світогляду, нових систем мислення та прояву індивідуальності (автентичності), виконуючи організаційно-виконавчу сторону психічної регуляції.

Однак, аналіз психологічних досліджень показав, що наявні визначення пасіонарності відображають ті чи ті сторони цього явища, що несе різне смислове навантаження в розумінні природи і динаміки цього явища.

Так, у дослідженнях пасіонарності, де головний акцент падає на ергічний потенціал особистості та вольові характеристики, залишається відкритим питання про диференціацію загальної психічної активності, вольового акту та пасіонарності

[50, 98, 113, 120, 123, 195]. На наш погляд, пошукова активність (психічна активність) та вольові характеристики відображають лише окремий аспект пасіонарності (компоненти в структурі), але не тотожні їй. Побічно у сучасній літературі вказуються, що пасіонарність феноменологічно проявляється на екзистенційному рівні психічної організації особистості та пов'язана саме з її ідентичністю [73, 79]. Отже, при відсутності єдиної теоретичної позиції відносно вивчення феномену пасіонарності, на нашу думку, доцільно виділити основні вектори в дослідженні, а саме: стійкість явища (динаміка повторення), зв'язок з екзистенційною спрямованістю та високий потенціал перетворюючої активності. Таким чином, пасіонарність є стійкою властивістю особистості. Проте бракує чітких уявлень про її психологічну сутність та дефініції. Спробуємо виокремити специфічний зміст цього поняття.

Розглянемо співвідношення пасіонарності з близькими явищами і родинними поняттями: фанатизм, креативність, цілеспрямованість. Необхідно відзначити, що ці явища хоча і знаходяться в суміжних площинах і мають у своїх проявах подібні до пасіонарності ознаки, але сутнісно мають різні цілі й спрямованість. Пасіонарність та самоактуалізація знаходяться в суміжних площинах психічної реальності. Важливо відзначити, що пасіонарність спрямована на перетворення дійсності, зміну середовища, а основна тенденція самоактуалізації є актуалізація та реалізація потенційних можливостей самої особистості. На нашу думку, характеристики, що складають феноменологічний простір пасіонарності можуть специфічно виражатися в процесі самоактуалізації.

Фанатизм – це захоплення будь-якою діяльністю, що досягає крайнього ступеня вияву із формуванням культу і створенням ідолів з повним підпорядкуванням людини і «розчиненням» індивідуальності. У межах девіантної поведінки у вигляді фанатизму людина починає діяти за психологічними законами групи і керованої людини, вона не здатна критично поставитися до висловлювань кумира, ідола і усвідомити відхилення власної поведінки [169]. Пасіонарність навпаки протистоїть конформній поведінці, продукує індивідуальний спосіб вирішення питань.

Найбільш близькою до пасіонарності є креативність (лат. *creo* – творити, створювати) – інтелектуальна здатність до творчих актів, які ведуть до створення якісно нового продукту, породження оригінальних ідей, переборення стереотипних способів мислення. Творчі здібності можуть виявлятися в мисленні, у діяльності людини, у створених творах мистецтва та інших продуктах матеріальної і духовної культури [111]. Креативність у просторі пасіонарності, постає в інструментальній функції, але безпосередньо креативність не розкриває механізмів надзвичайної відданості обраній ідеї, пристрасного прагнення до досягнення мети, тим більш жертвності як наслідку таких проявів пасіонарності.

Навпаки, висока концентрація на меті, фіксація на певній ідеї, непереборне прагнення до її реалізації аж до втрат, що притаманна пасіонарності, може блокувати творчі здібності та заважати інтелектуальній оригінальності.

Ззовні пасіонарність проявляється як рішучість і сміливість у вчинках, активність, цілеспрямованість, тому часто її визначають як сукупність вольових якостей особистості. Звичайно, у феноменологічному просторі пасіонарності є місце таким якостям, що є основою готовності до вияву зусиль у переборенні труднощів, бар'єрів на шляху реалізації мети діяльності, налаштованості на її неодмінному досягненні. Проте цілеспрямованість як така пов'язана з проявом двох видів вольових зусиль. З одного боку, це зусилля, спрямовані на пригнічення спонукань, що перешкоджають досягненню мети (страх, втома, фрустрація, небажання тощо) та підштовхують до припинення діяльності. З іншого боку, це вольові зусилля, що стимулюють активність, спрямовану на досягнення мети [111].

Іншими словами, цілеспрямованість допомагає свідомо регулювати активність у досягненні мети, що попередньо визначена, сформульована як необхідна (з різних причин, часто зовнішніх) і може контрастувати з внутрішніми станами самої людини. Пасіонарність передбачає інше джерело активності, невимушеної, не свідомо керованої задля досягнення мети, а породженої внутрішніми установками на зміну середовища, які потім формулюються у конкретні цілі. Тут неможливі протиріччя між спонуканнями та метою, тому

зусилля з пригнічення певних внутрішніх перешкод або зусилля зі спонукання до активності, що характеризують цілеспрямованість, для пасіонарності не властиві.

Проведений аналіз вказує на самодостатність феноменологічного простору пасіонарності, наявність самостійного змісту цієї психологічної властивості, який не розкривається через інші поняття і ними не замінюється. Виділення істотних ознак для визначення поняття пасіонарності як властивості особистості вказує на необхідність більш глибокого аналізу таких аспектів, як орієнтація на перетворення середовища, аж до зламу існуючого порядку, фіксація на певній меті, зверхактивність у її реалізації, невимушений характер активності, готовність до втрат (жертви) заради досягнення мети.

Важливо підкреслити, що пасіонарність проявляється як вольове зусилля особистості, цілеспрямованість, орієнтація на майбутнє, прагнення до вираження автентичності, самобутності. Високий енергетичний потенціал пасіонарної особистості пов'язаний з пошуковою активністю, яка стимулюється задачами, які не мають однозначного рішення. Спираючись на деякі положення когнітивної психології, гештальт-психології, зокрема на підходи до дослідження продуктивного мислення К. Дункера [55, 56, 57, 74, 75, 242, 244], ми розглядаємо пасіонарність саме в контексті вирішення задач. Пошук відповіді на питання про те, якого роду завдання мають функціональне значення для пасіонарної особистості, створюють напругу та дають імпульс для перетворення дійсності, з нашої точки зору, доцільно здійснювати в площині екзистенційного, через аналіз способу існування особистості. Зазначений підхід вимагає аналізу таких позицій, як необхідність особистості знайти власну самоцінність (А. Ленгле), подолання власної обмеженості (Е. Фромм) та екзистенційного вакууму (В. Франкл), набуття сенсу (Д. О. Леонт'єв), які й спонукають особистість до пошуку та вирішення особливого роду завдань – екзистенціальних завдань, пов'язаних із утвердженням своєї «екзистенції» в умовах конфронтації з кінцевими данностями існування, загрозами цінності.

Загалом задача розуміється як мета поставлена в певні умови, що перешкоджають її безпосередньому досягненню, і яка має дві структури:

об'єктивну (незалежна від процесу рішення) та психологічну, яка існує тільки в процесі рішення [150, 204, 245]. Насамперед нас цікавить сутність вирішення саме психологічної задачі. Згідно із С. Л. Рубінштейном, процес рішення є аналіз умов задачі через їх синтез (співвідношення) з вимогами. За А. В. Брушлинським, процес рішення задачі має принципово неаддитивний характер, тобто не зводиться до суми окремих шагів: навіть якщо черговий етап рішення виявився невдалим, то повернення до його початку теж матиме свої продуктивні наслідки [39, 40, 204]. О. К. Тихоміров вказує на роль смислового розвитку проблеми та емоційно-оціночних механізмів у процесі вирішення задачі. Емоційні стани виконують у мисленні регулюючі та евристичні функції, тобто виділення деякої зони, яка визначає не тільки подальше розгорнення пошуку в глибину, але й повернення до певного пункту [253]. Теоретичний аналіз літератури показав, що пасіонарність яскраво проявляється у граничних ситуаціях людського буття (історичні події, технічно-наукових, культурні революції, тощо), має екзистенціальну спрямованість, екзистенціальні протиріччя. Тобто, у своєму базисі пасіонарність продукує питання, які виникають знов і знов, і відносяться до категорії дихотомічних, несуть у своїй основі інтелектуальний інваріант [242, 244, 245, 246], функціональну стійкість (К. Дункер) [74, 75, 204]. Вирішення такої задачі зумовлено структурою функціональних зв'язків між когнітивним усвідомленням бажаного майбутнього та існуючих умов дійсності, а також співвідношення між такими категоріями, як: сенс, свобода, відповідальність, життя, смерть, що відносяться до розуміння модусу (способу) існування.

Спираючись на гіпотезу В. В. Спиридонова [245], можна говорити, що процес вирішення екзистенціальної задачі організований як побудова системи особливого роду – вторинної моделювальної системи, тобто зв'язаних між собою «вторинних» значень елементів проблемної ситуації, які об'єднують воедино те, «що подано», і те «що потрібно знайти», безпосередньо в ході рішення, з розширенням зони пошуку. Таким чином, процес перетворення дійсності є функціональним рішенням, що було виявлено в процесі рішення задачі, спираючись на знайдені зв'язки.

Пошук функціонального значення (яке ставить питання «навіщо ця чи інша ситуація, проблема») – це пошук, перш за все, таких елементів задачі, що залучені до відчуття свого буття, тобто своїм розумінням залучаються до цілісності поставленої задачі. Метод рішення є специфічне відношення між умовами та цілю задачі, які складають ціле – гештальт [204, 245, 246, 253]. Тому і прагнення до досягнення цілі не завершує вирішення екзистенційної задачі, бо важливим постає пошук відношення між умовою та цілю, пошук нових знань. Це значить, що екзистенційна задача принципово спрямована на подолання екзистенційних протиріч, коли дихотомічні елементи задачі набувають нового значення, нового співвідношення між собою.

Відтак, постановка та вирішення екзистенційної задачі, дозволяє не витіснити, або заперечувати минулий досвід (хоч і негативний), а переструктурувати, знайти складні відносини між елементами задачі (сенсом, свободою, відповідальністю, тощо), завдяки подоланню стереотипного мислення, трансценденції думки за межі існуючого, «мета-аналізу». Це узгоджується з поглядами Ю. В. Тихонравова про поєднання уявлень про універсальний принцип причинності, найвищі цілі людського життя і про шляхи його досягнення, що складає формулу розпорядження людським життям, або екзистенційну формулу, без якої людина не могла б орієнтуватися і діяти в універсумі [254].

Отже, ґрунтуючись на положеннях, щодо процесу вирішення задач [75, 150, 244, 245, 253], нами визначено психологічну структуру екзистенційної задачі.

*Функціональна задача:* свідоме та цілісне уявлення про модель потрібного майбутнього (за М. О. Бернштейном), наявність структурної організації екзистенційної задачі (сповнена екзистенція, втілення і реалізація власних задумів, вищих ідей), тобто цілісне розуміння умов та вимог проблемної ситуації, яка не має рішення, а лише позначається.

*Пошук функціонального значення для вирішення задачі:* пошук елементів – відповідей, (які стосуються питань свободи/відповідальності, життя/смерті, сенсу, тощо), співвідношення між ними, інтеграція у досвід (у тому числі і негативний).

*Функціональне рішення:* перетворення дійсності та дієве втілення задумів. Вихід на новий рівень рішень, подолання лінійного мислення, тобто вихід на системне мислення, подолання протиріч.

Необхідно визначити, що хоча для вирішення екзистенційної задачі засіб може бути не знайдено, але за своїми функціями, які необхідні для рішення, вже визначено як продуктивний акт, що постає як функціональна задача [204, 244, 246]. Таким чином, переструктурування – це одночасно і психологічний механізм вирішення екзистенційної задачі, тобто перетворення дійсності і критерій виділення стадій пошуку розуміння екзистенційних питань, розширення пізнання. Ці акти не є суто пізнавальними, а уявляють собою нерозривну єдність, «сплав» інтелектуальних, афективних та дієвих компонентів. Тому і переструктурування супроводжується емоційними реакціями, пристрасним занурення у діяльність, що є властивим для пасіонарності.

Таким чином, пасіонарність як властивість особистості сприяє вираженню індивідуальності, пошуку власного життєвого шляху, а вирішення екзистенційної задачі, можливо зіставити з «актуалізацією потенціалу індивідуального буття людини, що виступає як додання критичних буттєвих станів, що виникають» [161].

Виходячи із положень теорії пасіонарності Л. М. Гумільова [79], наукових досліджень, присвячених вивченню пасіонарності [30,50,73, 98,113,120,193,195, 214, 228, 241, 281] можна розглядати пасіонарність насамперед, як психологічний феномен. Погляд на природу якого з позиції теорії діяльності, теорії мислення, особистісного підходу, теорії знань (епістемології), дозволяють виділити перетворення дійсності об'єктом аналізу, враховувати взаємозв'язки між світом діяльності та екзистенційними аспектами людського буття. Із цього приводу нами запропоновано наступні розуміння пасіонарності.

Пасіонарність є стійкою інтегральною властивістю особистості, що виявляється у здатності до перетворення довколишнього світу, створення новизни (змін) через дієве втручання у хід процесів та подій; у схильності до порушення балансу у взаємодії з оточуючим середовищем, як способу утримання стабільності

внутрішнього світу (вірність ідеям, задумам, цілям) та прояву аутентичного, концептуального Я (відчуття та реалізація покликання).

### **1.3. Компоненти та диференціально-психологічні характеристики пасіонарності**

У контексті сформульованого розуміння сутності пасіонарності важливо підійти до аналізу диференціально-психологічних характеристик пасіонарності та виділення компонентної структури цього явища.

Аналіз літератури показав, що пасіонарність має різні рівні прояву, які диференціюються за поведінковою активністю, ціннісно-сисловою та потребо-мотиваційною сферою, а саме пасіонарність, гармонійність та субпасіонарність. Так, для пасіонарності характерна жертвність, схильність до ідеалу перемоги та успіху, прагнення до знання та творчості, пошук успіху з ризиком для життя, бажання і здатність змінювати світ, у тому числі, і свій внутрішній світ у поведінці виявляється як заповзятливість, готовність нести жертви заради ідеалу, бажання і здатність змінювати світ, у тому числі, і свій внутрішній світ. Гармонійність відрізняється прагненням до благоустрою без ризику для життя, буденним стилем життя, адаптованістю до біоценозу, просоціальним характером самореалізації. Субпасіонарність характеризується загалом неадаптованістю, відсутністю здатності стримувати інстинктивні бажання та паразитичним існуванням, пасивністю в змінах умов життєдіяльності, вся енергія спрямована на виживання або досягнення егоїстичних цілей [50, 79, 281].

І. М. Стребкова у дисертаційному дослідженні пасіонарності як компоненти конструктивної пасіонарності виділяє розвинений ідейний світ, активність, волевиявлення, внутрішню узгодженість, індуктивність. Структурні компоненти пасіонарності особистості: домінування усвідомленої ідеї (або групи ідей), глибока переконаність та внутрішня цілісність, вольові зусилля суб'єкту, направленість на перетворення середовища, пасіонарна індуктивність (прагнення транслювати свої ідеї та впливати ними на інших), готовність до дій. Критерії пасіонарності:

ідейність; готовність до дії, вольові зусилля, цілісність і переконаність. Механізми розвитку пасіонарності: механізми ідейної домінанти; механізми взаємодії віри та волі; механізми ідентифікації-дисидентифікації [239].

Н. В. Сапригіна зазначає, що основними складовими пасіонарності є цілепокладання, креативність, прагнення до самоактуалізації, альтруїзм, пошукова активність, надситуативна активність [228]. О. Г. Васютинська виділяє наступні структурні компоненти індивідуальної пасіонарності: потреба особистості у самоактуалізації, особливості локалізації відповідальності, персоніфікації та стилі міжособистісної взаємодії [50, 51].

У психологічних дослідженнях виділяють види та рівні пасіонарності. Виділяють адекватну пасіонарність та тіньову [241], негативну пасіонарність, пасіонарність і субпасіонарність [79, 98, 99].

Адекватна пасіонарність проявляється у високій активності особистості по досягненню цілей, які сприяють самоактуалізації, духовному та особистісному розвитку. Тіньова пасіонарність проявляється у високій активності особистості по втіленню деструктивного та самодеструктивного характеру, аморальній поведінки, не схильність проявляти сильну волю та згуртуванню людей навколо ідеї [241]. Негативна пасіонарність розуміється, як пасіонарність, що спрямована на досягнення цілей, які суперечать соціальності, спрямована на задоволення егоїстичних цілей окремої людини, яка протистоїть засадам і цінностям суспільства, (хулігани, злочинці, злодії, тощо). Субпасіонарність характеризується енергодефіцитністю, пасивністю, діяльністю яка спрямована на задоволення суто виживання та задоволення біологічних потреб [98, 99, 100].

За стратегією поведінки диференціюють «лідерську» і «ілюзорну» пасіонарність. «Лідерська» пасіонарність має легітимні способи вираження (наприклад, професійні, політичні, акторські), які характеризуються відсутністю екзистенціальних протиріч. «Ілюзорна» ж пасіонарність характеризується прагненням не пристосуватися до соціального середовища і не змінити її фундаментально, а звужити її (реально чи віртуально) до розмірів, коли відбувається в ній принципово узгоджене з його пасіонарними ідеалами. При

блокуванні реалізації пасіонарності для «ілюзорної» пасіонарності характерні наступні рішення: вихід у світ власних фантазій; звуження мікросередовища з метою комфортного панування (наприклад, у межах власної сім'ї, секти, субкультури, армійського підрозділу); фундаментальна відмова від соціальних норм, відкрита девіантна поведінка [256].

С. В. Шмачіліна-Цибенко, виділяє три види пасіонарності: інтелектуальну (підготовка до вступу до професійного навчального закладу), емоційну (пошук любові, її переживання і прийняття), діяльнісну (пошук професійних пріоритетів) [281].

І. С. Зіміна виділяє наступні види пасіонарності:

– етнографічну що, виявляється у прагненні індивіда до мети, у здатності до зверхнапруження і жертвовності заради досягнення;

– соціальну пасіонарність, як прояв активності соціальних суб'єктів (класів, груп, особистостей), що ламає колишні стереотипи і традиції і встановлює нові, більш сприятливі умови життя суспільства;

– психологічну, як розвинутий комплекс рис характеру, що має енергетичну основу: активність, допитливість, пристрасність (емоційна, пізнавальна, ділова), але при цьому і конфліктність, доброякісна агресивність, яка виражається у цілеспрямованості, наполегливості, завзятості тощо;

– біологічну, що може проявлятися як інстинкт, діяльності, власті, сексуальний інстинкт;

– педагогічну пасіонарність як прояв педагогічної активності, яка направлена на створення таких умов навчання, які можуть забезпечити високу ефективність освітнього процесу, сприяють реалізації особистісного потенціалу (інтелектуального, емоційного, діяльного) на базі самоактуалізації та самовдосконаленості компетентності педагога. Педагогічна пасіонарність проявляється в активному конструюванні взаємодії педагога та учнів, забезпечує формування таких соціально значущих якостей особистості як цілеспрямованість, здатність до подолання перешкод та зверхнапруженням, компліментарність,

адаптивність, розвинену інтуїцію, конструктивну агресивність та зрілу емоційність [100].

У дослідженнях Л. Н. Гумільова, І. С. Зіміної, Н. В. Сапригіної, І. М. Стребкової, Д. Г. Давидова, О. Г. Васютинської вказується на ключову роль емоційних та поведінкових аспектів в пасіонарності.

На високий ергічний потенціал, заповзятливість та вольові якості акцентують увагу Л. М. Гумільов, Д. Г. Давидов, Н. М. Ковтун, М. І. Коваленко, Н. В. Сапригіна, К. З. Возьний.

Поведінкова активність та здатність до зверхнапруження зі зміни навколишнього середовища відображені в роботах Л. М. Гумільова, В. А. Мичурина, В. С. Ротенберга, О. Г. Васютинської, І. С. Зіміної.

Зв'язок пасіонарності з «ідеальними потребами», духовністю та розвиненим ідейним світом, розвитком етнічної ідентичності пов'язують: Л. М. Гумільов, І. М. Стребкова, А. А. Горелов, Н. Н. Кожевников, В. С. Данилова, Т. П. Гаак, С. М. Коннонова, В. А. Мичурин, І. С. Стороженко. Усі ці аспекти вказують на важливість когнітивного, емоційного, поведінкового, ергічного та потребо-мотиваційного компонентів у структурі пасіонарності.

Зазначені вище позиції у вивченні пасіонарності відображають різні аспекти цього явища, у якій виявляються її окремі сторони, що відображають її складну сутність як самостійну цілісну властивість особистості. Разом із тим, дані дослідження розкривають структурні компоненти пасіонарності в тій чи тій мірі, та не надають досить чіткої та цілісної структури, що спонукало до подальшого наукового аналізу.

Це дозволяє перейти до розгляду питання про структуру пасіонарності як психологічної властивості, про прояв у просторі пасіонарності ознак різних сфер психічної активності: когнітивної, емоційної, поведінкової, потребо-мотиваційної та ін.

Отже, аналіз психологічної сутності пасіонарності дозволив підійти до питання про структуру і компонентний склад цієї властивості. Нагадаємо, під пасіонарністю ми розуміємо властивість особистості, яка проявляється як

схильність до перетворення дійсності (зміни середовища), спрямованого на реалізацію функціонально стійкої мети в просторі вирішення екзистенціальної задачі [104, 105, 135]. Як компоненти пасіонарності ми виділяємо наступні:

*емоційний* (відображає силу почуттів, емоційна залученість до процесу змін, пристрасне захоплення, переживання, пов'язані з відчуттям свого призначення, пошук і рішення своєї життєвої задачі, утвердження себе у світі в контексті буття, свободи, сенсу, відповідальності);

*когнітивний* (розуміння свого призначення в житті; когнітивне фокусування на цілі, думки про перетворення дійсності, створення нового через руйнування існуючого стану речей);

*потребо-мотиваційний* (відчуває потребу в екзистенційному сповненні, пошук екзистенційної задачі; мотивація до перетворення дійсності);

*ергічний* (вказує на енергетичні витрати, бадьорість та ресурси сил у реалізації мети);

*вольовий* (відображає готовність докладати зусилля, спрямовані на подолання бар'єрів у реалізації мети, готовність до прийняття рішень);

*поведінковий* (вказує на поведінку, яка пов'язана з різкою зміною (руйнуванням) усталеного порядку речей заради мети та ідеалів, конкретні дії з протистояння звичним стратегіям, навіть ціною певної жертви).

Зміст кожного з компонентів розкривається у переліку ключових специфічних характеристик (табл.1.1).

Обґрунтування багатокomпонентної структури пасіонарності дозволяє перейти до диференціально-психологічного аналізу цієї властивості, заснованого на пошуку стійких внутрішніх комбінацій її елементів (компонентів) та визначення їх чинників та системи психологічних проявів.

З огляду на це відмінності в пасіонарності розглядаються у прагненні до перетворення дійсності, вирішення екзистенціальної задачі, подолання стереотипності та пошуком функціонального значення, щодо подолання проблемної ситуації.

Таблиця 1.1

## Змістовні характеристики компонентів пасіонарності

Компоненти	Ключові ознаки компонентів
Емоційний	<ul style="list-style-type: none"> <li>- пристрасне захоплення справою;</li> <li>- сила переживання зв'язку зі світом;</li> <li>- інтенсивність емоцій;</li> <li>- переживання екзистенційної тривоги;</li> </ul>
Когнітивний	<ul style="list-style-type: none"> <li>- чіткість (ясність, однозначність) відображення своєї екзистенційної задачі;</li> <li>- легкість виділення стимулів, що відповідають екзистенційній задачі;</li> <li>- функціональне рішення (переструктурування проблемної ситуації);</li> </ul>
Потребо-мотиваційний	<ul style="list-style-type: none"> <li>- потреба в екзистенційному сповненні;</li> <li>- потреба в подоланні обмеженості свого буття, вихід за межі Я (трансцендентність);</li> <li>- потреба в напрузі та наявності функціональної стійкості у вирішенні екзистенційної задачі;</li> </ul>
Ергічний	<ul style="list-style-type: none"> <li>- пошукова активність;</li> <li>- прилив сил у боротьбі;</li> <li>- готовність продукувати напруження;</li> </ul>
Вольовий	<ul style="list-style-type: none"> <li>- готовність до вольового зусилля, подолання опору стабільності середовища;</li> </ul>
Поведінковий	<ul style="list-style-type: none"> <li>- дії, що привели до зміни дійсності, створення будь-чого нового через руйнування звичного ходу процесів;</li> <li>- дії, що призвели до втрати власного комфорту (вихід із зони комфорту, жертвність).</li> </ul>

Кожний з виділених параметрів пасіонарності є біполярним континуумом, на полюсах якого сконцентровані протилежні характеристики. Також і пасіонарність, у цілому, як властивість має два полюси: пасіонарність / інпасіонарність.

Основні характеристики пасіонарності.

1. Диференційованість та функціональна фіксація на екзистенційній задачі.
2. Пошукова активність у процесі пошуку функціональної значимості для вирішення задач, подолання інертності та протидії середовища.
3. Подолання стереотипного мислення; знаходження продуктивного рішення, переструктурування наявної ситуації.
4. Екстраполяція творчого потенціалу в майбутнє, орієнтація на перспективи трансформацій та змін.
5. Перетворення дійсності (середовища), як знайдене функціональне рішення (як пошук відсутньої змінної) та його реалізація в процесі продуктивного вирішення екзистенційної задачі.

Інпасіонарність характеризується схильністю особистості до індиферентного сприйняття екзистенційних питань існування (або екзистенційного завдання), відсутність перетворювальної активності; пасивне сприйняття дійсності, підпорядкування обставинам, буденне ставлення до життя.

Основні характеристики інпасіонарності.

1. Відсутність рефлексивного усвідомлення екзистенційної задачі, не диференціювання та блокування екзистенційних потреб.
2. Безпорадність, відсутність пошукової активності.
3. Зацикленість на минулому досвіді, стереотипи, комфортність у судженнях та поведінці.
4. Відсутність «моделі потрібного майбутнього» (М. О. Бернштейн); фаталістична установка по відношенню до життя.

Тяжіння індивідуальної пасіонарності до того чи того полюсу зумовлено якістю компонентів, що входять до її складу.

#### 1.4. Зв'язок пасіонарності з іншими властивостями особистості

Аналіз літератури показує, що в сучасних дослідженнях пасіонарність пов'язана з рядом властивостей особистості, які представляють рівень спрямованості особистості, мотиваційну сферу, характер [8]. У сучасних дослідженнях пасіонарність пов'язують з ідейністю особистості, високою рефлексивною культурою, що включає гармонізацію субособистостей (як елемент особистісного психосинтезу), активне поєднання взаємодії категорій віри та волі в психічній структурі людини, вірою та опорою на себе [241]. Тому можливо припустити, що розвиток власних ідей з перетворення дійсності та втілення власного світогляду, пов'язано з розвитком саме когнітивно-динамічних структур (за Ж. Нюттеном) [187].

Пасіонарність має зв'язок з підприємницькими здібностями. Зростання пасіонарності супроводжується посиленням підприємницьких здібностей людини за рахунок наявності в неї нереалізованого особистісно-енергетичного потенціалу, але також і високий рівень пасіонарності, дещо пригнічує схильність до економічної діяльності у формі підприємництва. Та на думку автора, подальший розвиток цього напрямку треба здійснювати включаючи такі актуальні процеси, як техніко-технологічний, політичний, духовний тощо [61].

У науковій літературі відмічається зв'язок пасіонарності з відповідальністю; альтруїзмом; лідерським потенціалом та харизмою; жертівністю заради втілення власної ідеї, заради майбутнього; з вмінням будувати свої стосунки та вести за собою людей, не втрачаючи з поля зору колективні інтереси; прагненням дотримуватися соціальних норм і правил; повагою до себе; потребою у самоактуалізації, просоціальністю, розвиненою інтуїцією; здатністю до контролю своїх емоцій, сприйняття свого життя цілісно у часовій перспективі [50, 99, 196, 228, 233, 241].

Також в дослідженнях вказують на зв'язок пасіонарності з наднапругою, надзусиллями, пошуковою активністю; заданістю до конструктивних перетворень; соціальною відповідальністю; проникливістю стосовно мотивів і вчинків інших

людей; прагненням до отримання нової інформації та орієнтації в соціальній ситуації; наполегливістю в діяльності; самостійністю в прийнятті рішень; суперництвом та нонконформізмом; здатністю до конструктивних перетворень; впевненістю в собі; цілепокладання; адаптацією та надситуативною активністю [50, 51, 120, 228]. Отже, така сукупність зв'язків вказує на опосередковані характеристики які належать до сфери адаптивних якостей.

Останнім часом у психологічній науці набувають свого значення такі категорії розуміння, що стосуються екзистенційного досвіду людини, екзистенційної рефлексії, екзистенційної дилеми, які вивчають модусу існування людини. У працях українських науковців гуманістичні та екзистенційні ідеї простежується у дослідженнях В. А. Романця, В. О. Татенка, З. С. Карпенко, Т. М. Титаренко, І. Д. Бежа, І. П. Манохи, В. П. Москальця, М. Й. Боришевського, М. В. Савчина, Г. О. Балла, А. В. Фурмана, О. П. Саннікової, Л. П. Журавльової, а також зарубіжних дослідників цих питань І. Ялома, В. Франкла, Дж. Бьюдженталю, Л. Бінсвангера, Р. Мейя, К. Ясперса, Е. Спінеллі, Е. Ван Дорцен, О. Д. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна, В. В. Знакова, В. Б. Шумського та інших. Які вказують, що людину постійно турбують складні питання вибору, відповідальності, свободи; прагнення до пошуку «справжнього» себе, страх «небуття». Висловлюючи ту ж саму думку інакше, ми могли б сказати, що ці споконвічні питання, на які людина намагається дати відповідь, мають стійкість до когнітивного опрацювання, тобто деяку непереривність, коли відповідь на одне питання, породжує низьку інших. Дієвою силою особистісного зростання є екзистенційні базові мотивації, такі як: позиція по відношенню до буття (даність), до життя (цінність життя), до самого себе (оцінка самості), відносно до того, що має сенс у житті (відкритість до майбутнього) [153, 154].

Водночас аналіз літератури показав, що пасіонарність має зв'язок з вищими мотиваціями та потребами, тобто духовними, надзусиллям та напругою, пристрасним зануренім у діяльність, втілення власних задумів [66, 67, 79, 120, 123, 172, 173, 146, 147]. Обґрунтовуючи такі погляди, логічним розміркуванням буде, щодо когнітивно-динамічних структур. Ж. Нюттен виділяє два типи

когнітивно-динамічних структур, які тісно пов'язані між собою. Мотиваційні потреби, що актуалізують пізнавальне функціонування (сприйняття, пам'ять, уявлення, тощо) та таке пізнавальне функціонування є первинним механізмом, за допомогою якого індивід знаходить поведінкове вираження своєї потреби. Більшість ідей переконань належать до когнітивно-динамічних структур цього типу. Другий тип пізнавальних систем пов'язаний з потребою людей розуміти та пояснювати події та ситуації, які їх стосуються. Ці пізнавальні потреби знаходять своє задоволення в ідеальних структурах, в культурних контекстах, що розвиваються, або, які створюються окремими філософами та вченими, які прагнуть пояснити людські проблеми, такі як існування людини, сенс життя, суспільство, особистість. Такі пізнавальні системи стають особистісно значущими переконаннями або особистісними досягненнями, що спонукають до певного впливу на суспільство та його зміну в певному аспекті [187].

Причому в процесі розгортання екзистенційної (духовної) мотивації відбувається не редукція або розрядка напруження, а збільшення спонукального потенціалу духовної потреби, що зумовлено інтеграцією декількох мотивів, послідовно заступають у дію. Л. П. Анциферова, зазначає, що з позиції системногенетичного підходу та розуміння природи людини, як продукту історії: соціальні, духовні потреби вже з раннього онтогенезу існують у дитини в нерозвиненому аморфному виді. З ростом спонукально-потребової системи і відбувається ріст духовних потреб, які і проникають у чисто вітальні потреби людини [14]. Духовні здібності (за В. Д. Шадриковим) спрямовані на пізнання інших людей які лежать в основі створення та освоєння творів «другої природи», створеної людиною, – світу культури, історії та техніки. Духовні творіння це перш за все творіння, які відносяться до осмислення ролі та призначення в історії. Здібності, які дозволяють зробити це сходження, цей акт осягнення, і є духовні здібності, тобто здатність до самопізнання, самосвідомості, самоосягання, співвідношення себе і світу, співвідношення себе з іншими людьми, знання інших [283]. Як зазначає Л. П. Журавльова вищі рівні емпатії (трансфінітна, духовна емпатія) може проявлятися у формі надвідчуття (єдність Я і Ти), альтруїзму,

самопожертві, безкорисливого сприяння. Психологічні механізми трансфінітної емпатії обумовлюють надчуттєве сприймання іншої людини, світу її переживань, значущість якого дорівнює значущості власного світу [95]. З приводу пасіонарності, можливо припустити, саме духовні мотивації та духовні здатності, розвиток вищих форм емпатії і спонукають до напруження та надзусиль у вирішенні екзистенційної задачі.

На нашу думку, пасіонарність, саме функціональна стійкість у вирішенні екзистенційної задачі, продукує, перш за все, пошук індивідуального, власного життєвого шляху, що має спільні точки дотику з такими уявленнями як інтегральна ідентичність; екзистенційна ідентичність; автентичність; покликання; екзистенційне Я; суб'єктність особистості; індивідуальність, що є «глибиною особистості» (за Б. Г. Ананьєвим); Я-концепція, що представлена як екзистенційне ядро особистості, і забезпечує її внутрішню самоорганізацію та саморегуляцію; актуалізацією потенціалу індивідуального буття людини [35, 70, 77, 153, 158, 161, 165, 202, 223, 232].

Екзистенційна ідентичність формується на базі екзистенційного досвіду людини, переживання екзистенційних ситуацій та здійснення екзистенційного вибору. Якщо формування ідентичності, по Е. Еріксону, пов'язано з організацією життєвого досвіду в індивідуальне Я, то становлення екзистенційної ідентичності – з організацією екзистенційного досвіду [77].

В. В. Знаков виділяє дві складові саморозуміння: когнітивну та екзистенційну. Когнітивне саморозуміння відображає її пізнавальну спрямованість, а екзистенційна – буттєву, пов'язану з розумінням суб'єктом себе в реальних ситуаціях людського буття, базується на прийнятті протиріч у своєму Я, завдяки чому стає можливим «розуміння себе в світі», «екзистенційні роздуми про себе», є ознакою суб'єктності мислення. Разом з тим, екзистенційний досвід, як компонент людського буття, включає і об'єктивно незбагненні для суб'єкта області, тобто деяку тайну, яка не має розв'язання, але якщо людина оцінює проблемну ситуацію як життєво значущу для себе, та проблема перетворюється в екзистенційну ціннісну подію. Також таємничі явища залишають незадоволеною

пізнавальну мотивацію суб'єкта, викликають у його свідомості щось, схоже на «ефект Зейгарник»: вони будять уяву, дають волю фантазії, але не призводять до раціонального пояснення події. Екзистенційне розуміння полягає в тому, що потребують іншого підходу у вирішенні, не аналітичного, а холістичного [101].

Згідно С. Мадді, екзистенційна дилема постає перед кожною людиною в повсякденних виборах: вибирається або незмінність, відтворення минулого, статус-кво визиває почуття провини за втрачені можливості, або нове майбутнє, що несе в собі ризик та чревате почуттям тривоги непередбачуваного. Альтернативи такого вибору не еквівалентні: вибір невизначеності розширює можливості знайти сенс, а вибір незмінності їх обмежує [145].

Екзистенційна рефлексія розуміється як складний багатофункціональний механізм, який здійснюється при вирішенні проблемно-конфліктної ситуації, що дозволяє здійснювати дію «в пошуку вирішення» проблемно-конфліктної ситуації, а також нарощувати особистісно-смісловий матеріал на базі якого і відбувається корекція та розвиток особистості. При цьому здійснення «я» в проблемно-конфліктної ситуації веде до мобілізації ресурсів «Я» для досягнення рішення задачі, новоутворення інтелектуального характеру, породження нового знання про зміст завдання, а також про адекватний спосіб його перетворення в необхідний результат [109]. Варто зазначити, що пасіонарність, а саме вирішення екзистенційної задачі, спрямовано на переживання конфліктного стану, не ігнорування та особистісного «уходу», а навпаки подоланню протиріч, завдяки продуктивному вирішенню.

Отже, в таких поглядах на екзистенційну рефлексію, розуміння екзистенційного досвіду, екзистенційні дихотомії, духовної потреби наскрізними є такі категорії як невизначеність, нелінійність процесу вирішення, нерозривність з розумінням цілого погляду на людське буття, вплив на мобілізацію особистісних ресурсів тощо.

Вирішення таких завдань безумовно потребує від особистості прояву автентичності, свого призначення, активності у побудові своєї ідентичності [232]. Також і проведений аналіз психологічної літератури, вказує на зв'язок

пасіонарності та ментальності, етнічної, національної ідентичністю особистості [69, 78, 82, 92, 198, 240].

Пасіонарності властиві екзистенційні переживання, самопожертва та пошук творчого началу, заради мети. Як зазначає Ф. Ю. Василюк, якщо домінантою є принцип насолоди, то переживання, навіть у разі успіху, може призвести до регресу особистості, принцип реальності в кращому випадку утримує її від деградації, і тільки на основі принципів цінності та творчості можливо перетворення потенційно руйнівних подій життя в точки її духовного росту і вдосконалення. Принцип творчості та цінності ці внутрішні стани проривають ситуацію неможливого, у ньому отримують сенс «безрозсудні», а на ділі єдино осмислені в подібній ситуації дії, створюється психологічна можливість подвигу. Переживання це боротьба проти неможливості жити, це в якомусь сенсі боротьба проти смерті в середині самого життя [49].

Цілісність особистості одночасно надана їй і ненадана, цілісність як би замисел людини про себе, про своє життя, в якому призначення є відтворення цього замислу. Вольові зусилля направлені на відтворення цього замислу, самобудування особистості, активне і свідоме творення людиною самого себе, причому (що дуже важливо) не тільки про ідеальний проектуванні себе, а й про чуттєво-практичному втіленні цих проектів і задумів в умовах важкого і складного існування, словом, мова йде про життєву творчість [49]. Це співзвучно з поглядами в літературі на пасіонарність, [50, 79, 124, 228] де вольові зусилля пасіонарності спрямовані на подолання інертності середовища до змін та трансформацій, пошуку варіантів рішення та протистояння стереотипного сприйняття дійсності. Пасіонарність також пов'язана з рішучістю, що можливо лише при зверненні до внутрішніх спонукань та вольової регуляції, внутрішнього переструктурування мотивів та основи для вчинку, переоцінкою цінностей. Особливе в цьому сенсі має значення підвищення психічного рівні особистості (за О. Ф. Лазурським), що на першому рівні характеризується загальною психічною продукцією; на другому, це сила інтенсивність окремих психічних проявів; третьою ознакою підвищення психічного рівні є усвідомленість та ідейність психічних проявів, підвищення

ідейних більш абстрактних процесів та домінування їх над чуттєвими процесами; і, насамперед, четвертою ознакою є координація психічних елементів (зосередження всіх, або більшість психічних функцій, спрямованих на одну дію) [141]. Це наводить на думку, щодо участі пасіонарності в підвищенні психічного рівні особистості.

Отже, можливо стверджувати, що загалом пасіонарність пов'язана з проявом автентичності, індивідуальності, тяжінням до перетворення дійсності. Тут відіграє роль самотворення, як прагнення до вибудовування себе, своєї самості задля досягнення згоди із собою. На думку М. Й. Боришевського, суттєвою особливістю самотворення є специфіка контролю цього процесу: з огляду на те, що важливою метою самотворення є збереження визначальної особистісної характеристики – ідентичності – людина контролює зміни у часовому континуумі, який охоплює минуле, сучасне та майбутнє особистості як суб'єкта самотворення. При цьому особистість, розвиваючись, «переструктурує» зовнішній світ відповідно до власних внутрішніх можливостей. Відбувається своєрідний «підбір» реальної соціальної ситуації і на цій основі структурування ситуації, релевантної наявним можливостям особистості у конкретний час. Вагомою характеристикою самотворення є усвідомлення особистістю перспектив збереження своєї ідентичності, та органічна виключність цілей самотворення у соціальну реальність не лише як умови адаптації до останньої, а й з метою змін самої соціальної дійсності. Умовою чи принципом самотворення неодмінно виступає духовність як основа для сходження особистості до найвищих ціннісних інстанцій [35].

Постулюючи до вище вказаного, можливо припустити, що пасіонарність, а саме прагнення до вирішення екзистенційної задачі, перетворення дійсності, надає можливість для розгортання самотворення, самоактуалізації, власного покликання, автентичного життєвого шляху.

У психологічній літературі описують пасіонарну особистість, яка має певні риси. За поведінковою стратегією диференціюють лідер пасіонарний творець і лідер пасіонарний деструктивний [50]. Лідеру «пасіонарній творець» притаманні стратегії поведінки: творення, напад, досягнення, доцільність, проактивність,

влада/відповідальність. Лідеру «пасіонарій деструктивний» властиві стратегії поведінки: споживання, втеча, стратегії уникнення, мораль, реактивність, залежність / рабство. Також у літературі відзначають лідерські якості пасіонарійів, які ведуть колектив за собою; прагнення вдосконалювати свої знання та вміння, кмітливність, логічність мислення; успішну адаптацію до нових умов, при цьому активно впливаючи на навколишнє середовище, змінюючи та підлаштовуючи її під себе; постійне занурення в різні види активної і творчої діяльності [281]. Слід зазначити, що з позиції психоаналітичної концепції, в основі якої є гомеостатична модель розвитку людини, пасіонарна особистість розглядається як та, у якої імпульс пасіонарності сильніше, ніж інстинкт самозбереження [98].

І. С. Зіміна виділяє такі основні риси пасіонарної особистості: енергійність, як здатність до суперкомпенсації природної енергії через види діяльності (фізичну або розумову); цілеспрямованість; здатність до зверхнапруження; вплив на настрій та поведінку оточуючих (як пасіонарна індукція); компліментарність (позитивна), як відчуття інтуїтивної (підсвідомої) взаємної симпатії чи антипатії членів етнічних колективів, які зумовлюють розподіл на «своїх» і «чужих»; адаптивність як здатність до витривалості в нових умовах, тобто вміння бачити, відчувати, виявляти «своїх» в колективі, встановлювати контакти з «чужими» або знаходити компроміси при конфліктних ситуаціях з «чужими»; пасіонарна агресивність, яка носить конструктивний характер і проявляється через такі якості особистості, як цілеспрямованість, наполегливість, прагнення до досягнення, оптимізм; зрілу емоційність, як здатність переживати моральність, естетичність, патріотизм, любов [98; 99]. Пасіонарних особистостей характеризують як гармонійних, зрілих, яким притаманний високий рівень життєвої самореалізації, трансформації, постійна тяга до саморозвитку та продуктивність у вирішенні внутрішніх протиріч, пошукова активність, альтруїзм, сприйняття свого життя цілісно [50, 51, 88, 228].

Пасіонарність вчителя уявляє собою сукупність життєвих ресурсів, що забезпечують ефективність та результативність процесу обміну продуктами власної діяльності з середовищем [10].

Таким чином, у результаті аналізу психологічної літератури вдалося встановити, що пасіонарність особистості пов'язана з емоційною зрілістю; конструктивною агресивністю та пошуковою активністю; лідерським потенціалом; самоактуалізацією та творчим мисленням; надзусиллями та напруженням, що пов'язана з духовними потребами; неадаптивною активністю, адаптивною та адаптацією. Також варто відзначити спрямованість пасіонарної особистості на зміну середовища, породження нового світогляду та прагнення до духовного пошуку.

## **1.5. Адаптивність як чинник пасіонарності особистості**

Теоретичний аналіз феномену пасіонарності, виявлення значущих зв'язків з іншими властивостями, надають підставу для подальшого вивчення чинників, що мають вплив на динаміку прояву та функціонування пасіонарності. Метою цього параграфу є вивчення взаємозв'язків пасіонарності з адаптивністю та теоретичний аналіз питання детермінації пасіонарності адаптивністю.

### **1.5.1 Пасіонарність та характеристики психічної адаптації особистості**

Теоретичний аналіз літератури показав, що пасіонарність пов'язана з пошуковою активністю, сміливістю, цілеспрямованістю, прагненням до дієвого перетворення середовища, здатністю орієнтуватися у соціальних ситуаціях, суперництвом, нонконформізмом, відповідальністю, прагненням до самоактуалізації, умінням встановлювати контакти, конструктивною агресивністю, наполегливістю, оптимізмом, емоційною зрілістю, здатністю до адаптації [50, 79, 98, 228, 241, 228]. Усі ці властивості певним чином пов'язані з характеристиками психічної адаптації. Розглянемо більш детально взаємини між параметрами психічної адаптації та пасіонарності.

Нагадаємо, що під пасіонарністю ми розуміємо:

з позицій діяльнісного підходу – як перетворення дійсності (зміни середовища), спрямоване функціональною стійкістю цілі у вирішенні екзистенційної задачі;

з позицій особистісного підходу пасіонарність розглядається як стійка інтегральна властивість особистості, що виявляється у здатності до перетворення довколишнього світу, створення новизни (змін) через дієве втручання в хід процесів та подій; у схильності до порушення балансу у взаємодії з довколишнім середовищем, як способу утримання стабільності внутрішнього світу (вірність ідеям, задумам, цілям) та прояву аутентичного, концептуального Я (відчуття та реалізація покликання).

Традиційне розуміння адаптації передбачає розгляд її як процесу та результату пасивного пристосування до середовища. Представники необихевіористського підходу адаптацію визначають двояко: 1) як стан, в якому потреби індивіду з однієї сторони, і умови середовища з іншої, повністю задоволені, це стан гармонії між індивідом та природним або соціальним середовищем; 2) процес, за допомогою якого цей гармонійний стан досягається.

Представники інтеракціоністичного підходу «ефективну адаптацію особистості» визначають той різновид адаптації, при досягненні якої особистість задовольняє мінімальним потребам та очікуванням суспільства [180]. Адаптація, згідно з баченням Г. Гартмана, залучує як процеси, що пов'язані з конфліктними станами, так і тими процесами, які входять до «вільної від конфліктів сфери Я» [271].

Із сучасних позицій у психології адаптація розглядається як єдність взаємообумовлених протилежно спрямованих процесів врівноваження суб'єкта із середовищем, а не як пасивне пристосування до середовища [19, 20]; як процес оптимальної відповідності особистості та оточуючого середовища в ході здійснення власної діяльності людини, який дозволяє індивідууму задовольняти актуальні потреби та реалізовувати пов'язані з ним значущі цілі, забезпечуючи у той же час відповідність психічної діяльності людини, його поведінки вимогам середовища [23]. Згідно з концепцією Ж. Піаже, адаптація розглядаються як єдність протилежно спрямованих процесів: акомодатції та асиміляції [19].

Г. Хартман вводить розуміння «соціальної поступливості (згоди)» коли соціальне середовище якби спрямовує порушення адаптації таким чином, що несприятливі в одних соціальних умовах форми поведінки стають прийнятними в

інших. Соціальна адаптація має дві форми: активну (індивід прагне вплинути на середовище, змінити його) та пасивну (не взаємодіє із середовищем, не прагне змінити його) [121, 179]. Виділяють два різновиди адаптації: 1) шляхом вирішення та усунення проблемної ситуації; 2) адаптація шляхом збереження проблемної ситуації [179]. Це наводить на думку, щодо прояву пасіонарності в процесах саме активної адаптації. Отже, пасіонарність у процесах взаємодії із середовищем носить подвійний характер: з одного боку, це процес подолання інертності середовища до змін, руйнування стереотипів (тобто порушення стабільності середовища), з іншого боку, це створення дещо нового середовища (нових умов), створення нових зв'язків у цьому середовищі.

Адаптація – це процес, який при сприятливих умовах призводить до стану адаптованості. Відомо, що зовнішня адаптованість є результат успішної діяльності та інтеграцією особистості в середовище [284]. Внутрішніми ознаками адаптованості є суб'єктивне відчуття самототожності, духовної гармонії, самоприйняття та самоповаги, внутрішня впевненість та усвідомлення своєї відповідальності, рівень задоволення актуалізованих потреб, досягнення соціальної відповідальності та моральної зрілості [28, 29, 94, 164, 203, 210, 211, 219, 289]. А. В. Фурман як адаптованість розглядає стійку тенденцію функціонування внутрішнього світу особистості, що характеризується гармонічністю, узгодженістю між цілями індивіду та результатами, які досягаються в процесі життєдіяльності [267]. Пасіонарність задіється в процесах адаптації, а саме в реалізації її активної форми (перетворення середовища або створення нового), що призводить до адаптованості, а критерієм цієї адаптованості самоприйняття, узгодженості між цілями та результатом, самототожність.

Пасіонарність відзначається, з одного боку, утриманням балансу та стабільності, що постає як вірність ідеям, задумам, цілям, з іншого – продукує вирішення екзистенційної задачі, що є підґрунтям для розширення досвіду адаптації в мінливих ситуаціях. Тож і співвідношення між пасіонарністю та адаптованістю буде наступне: результатом зовнішньої адаптованості буде

створення в мінливих умовах нового (зміненого) середовища, результатом внутрішньої адаптованості вираження автентичності та власного покликання.

Як складний процес адаптація передбачає використання комплексу різноманітних психічних механізмів, що його забезпечують. Адаптивні особистісні механізми – це система психічних дій, спрямованих на забезпечення адаптованості особистості в соціальній ситуації та середовищі [97]. Виокремлюють захисні та незахисні адаптивні механізми. До захисних механізмів відносять механізми психологічного захисту (МПЗ), незахисні адаптивні механізми, які функціонують у нефруструючих проблемних ситуаціях, та спрямовані на вирішення проблеми. А. А. Налчаджан виділяє наступні групи захисних механізмів: 1) які використовуються при виборі стратегії наступання та активного перетворення проблемної ситуації; 2) які використовуються при здійсненні стратегії виходу із проблемної ситуації; 3) які використовуються при пристосуванні до проблемної ситуації, коли зазначені стратегії не можуть бути використаними та особистість сама повинна зазнавати психологічні зміни; 4) які використовуються в процесі попереднього захисту [180].

Деякі автори вказують на пасіонарність як процес сублимації, прагнення до дієвого перетворення речей, які сьогодні існують [50, 79, 98, 179], що вказує на залученість до пасіонарності не просто механізмів пристосування, але й механізмів зміни ситуацій, що несуть творче начало. Механізми інтрапсихічної адаптації можуть забезпечити доцільну реорієнтацію у відносно стабільному середовищі, і в цьому разі вони підвищують ефективність адаптаційного процесу. Якщо реорієнтація виявляється неадекватною внаслідок надмірної виразності, ригідності або надлишкової стереотипності захисних механізмів, вони можуть сприяти порушенню психічної адаптації. Виділяють наступні види механізмів інтрапсихічної адаптації: ті, які перешкоджають усвідомлення факторів, що викликають тривогу, або самої тривоги (заперечення, витіснення); які дозволяють фіксувати тривогу на визначених стимулах (фіксація тривоги); які знижують рівень спонукань (знецінення вихідних потреб); які усувають тривогу або модифікують її інтерпретацію за рахунок формування стійких концепцій (концептуалізація) [23].

З огляду на це слід зазначити, що пасіонарність ми розглядаємо в межах вирішення задачі, вирішення протиріччя (конфлікту) між метою, як образом бажаного майбутнього та існуючими умовами. Так, пасіонарність розкривається як стійка схильність до вирішення конфлікту між метою та умовами через докорінну зміну саме умов. При цьому ці проблемні ситуації відносяться до екзистенційної сфери, де вирішуються відношення до таких категорій як свобода/відповідальність, життя/смерть, пошук сенсу, тощо, що супроводжується підвищенням рівню тривоги, та систем захисту проти екзистенційної фрустрації. Так, можливо припустити, що підвищення рівня екзистенційної тривоги, обумовлює включення або посилення дій механізмів інтрапсихічної адаптації, які сприяють ефективній психічній адаптації, забезпечуючи редукцію тривоги. У той же час продуктивний спосіб вирішення проблемної ситуації, (який характерний для пасіонарності), що не ґрунтується на минулому досвіді, дозволяє подивитися з іншого боку, вийти за межі умовностей та веде, не до зацикленості, а до переструктурування умов проблемної ситуації, тобто в цьому випадку функціонують незахисні адаптивні механізми.

Так, виходячи з розуміння, що для пасіонарності властиві процеси перетворення та зміни середовища слід зазначити, по-перше, що загалом для пасіонарності характерні незахисні адаптивні механізми, або змішані; по-друге, характерна адаптація шляхом усунення проблемної ситуації, що впливає на формування та процес вирішення екзистенційної задачі; в-третьох: за адаптивними стратегіями пасіонарність можливо віднести до активної зміни ситуації та стратегію завчасної адаптації до прогнозованих проблемних ситуацій майбутнього.

Таким чином, значущими характеристиками психічної адаптації в процесах прояву пасіонарності є: вирішення екзистенційного завдання, як спосіб когнітивної адаптації до ситуації та сам процес перетворювальної активності як пристосування середовища до власної мети. На підставі вище зазначеного можливо визначити, що адаптивність є чинником пасіонарності, саме в аспектах вирішення екзистенційного завдання, з одного боку, породжує процес саморозвитку та втілення автентичного, індивідуального буття, з іншого – сприяє процесу психічної адаптації в граничних ситуаціях, коли людина торкається вирішення екзистенційних питань існування.

Процес вирішення екзистенційної задачі є «неадитивним» [39, 40], кожний етап пошуку функціонального значення (за К. Дункером ) характеризується як новий етап пізнавальної діяльності, об'єкти (елементи) задачі (питання сенсу, свободи/відповідальності, екзистенційної ізоляції, життя/смерті), виступають в новій якості, і тому, з одного боку, це є функціональна фіксованість, а з іншого, новий етап вирішення екзистенційної задачі. Для елементів задачі характерна динаміка, при цьому організація самої задачі зберігає свою інваріантність. Постановка надзадач, потребує подолання тих чи тих внутрішніх чи зовнішніх перешкод, активності, ініціативності, прояву індивідуальності, яка спонукає до творчого перетворення самої ситуації, саморозвитку, підвищення психічного рівня.

У своїй концепції психічних рівнів О. Ф. Лазурським виокремлено три рівні, які мають відмінності в характерах адаптації до середовища. Для особистості нижчого психічного рівня відсутня пристосованість до середовища, середній рівень, це ті які пристосувалися, то представники вищих рівнів відрізняються творчістю та активністю яких можливо назвати ті, які пристосовують середу до себе в сенсі творчого збагачення різних сфер суспільного чи культурного життя. Критерієм моральної та соціальної оцінки особистості, за О. Ф. Лазурським, є не «психічний рівень» як такий, а тенденція до його підвищення, прагнення до самоактуалізації [20, 141]. Це побічно вказує на ознаки пасіонарності, що впливає на здатність не тільки до пристосування, а й до перетворення середовища під свої цілі, вказує на функціональні характеристики взаємодії особистості із середовищем.

За Ф. Б. Березіним, виражена зміна умов середовища в процесі адаптації матиме вплив на систему потреб та цілей. У той же час перетворення цієї системи, трансформуючи характер поведінки, призводить до нових форм поведінки. У ході здійснення адаптаційного процесу, збалансування системи «людина – середовище», може бути досягнуте за рахунок зміни умов як у результаті впливу на середовище, так і перетворення потреб і цілей індивідуума [23]. У психоаналітичній концепції виділяють дві різновиди адаптації: «аллопластична» та «аутопластичну». Аллопластична адаптація здійснюється тими змінами в зовнішньому світі, які людина робить для приведення його згідно своїх потреб. Аутопластична адаптація

забезпечується змінами особистості (її структурою, вміннями, навиками тощо) за допомогою яких вона пристосовується до середовища.

Таким чином, спираючись на Ф. Б. Березіним, Г. Хартмана можливо припустити, що саме перетворення середовища, та постановка екзистенційної задачі (яка носить функціональний характер) має адаптаційний характер взаємодії із середовищем, аллопластичну адаптацію. При цьому варто відмітити, на характеристики алопластичної адаптації вказує функціональність цілі у вирішенні екзистенційної задачі, прагнення до втілення автентичності. Тобто, йдеться мова про реорганізацію середовища за бажаним напрямом, коли психічна адаптація реалізується без змін потреб та цілей індивідууму [23, 227, 271]. Отже, саме тут проявляється пасіонарність в просторі адаптації особистості.

У літературі пасіонарність пов'язують з пошуковою активністю [214], це факт, цікавий для розглядання, бо вказує саме на зв'язок адаптації та пасіонарності. Але варто відмітити, що В. С. Ротенберг вказує на деяку схожість між психологічними та поведінковими характеристиками пасіонарності та пошукової активності. Пасіонарність та пошукова активність спрямовані на активну зміну ситуації. Перед усе, пасіонарність властива тільки людині, це психосоціальне явище, та ніяким іншим біологічним видам, це феномен не властивий. Пошукова же активність, як важливий фактор адаптації, перш це психобіологічна властивість, яка характерна для всіх ссавців, тварин які мають розвинений мозок. Пасіонарність, на його думку, має значення для успішної адаптації та високої конкурентоспроможності цілої популяції *homo sapiens*, але при цьому для конкретних носіїв цієї психічної властивості воно може бути антиадаптивним, у суто біологічному сенсі, та нерідко пов'язане з усвідомленим вибором на користь самопожертви. Також і пошукова активність може носити неадаптивний характер (деструктивну та патологічну пошукову активність) по відношенню до соціумам, але зберігається її біологічна адаптивність. Різкий відказ від пошукової активності тягне за собою втрату смислу існування, що може привести до тяжких соматичних розладів [214]. Таким чином, пасіонарність та пошукова активність хоч і мають спільні точки дотику, але різні по суті за своїм функціонуванням та цілями.

Також аналіз літератури показав, що пасіонарність грає роль в трансформаціях та змінах, що пов'язані з майбутнім. З цього приводу можливо розглядати зв'язок пасіонарності та превентивної адаптації [234], що спрямована на створення потенціалу адаптивного реагування в ситуаціях майбутніх змін соціального та індивідуального рівня.

Отже, підсумовуючи вищезазначене, можливо відзначити, по-перше, адаптаційний характер взаємодії пасіонарності з середовищем; по-друге, саме алопластична адаптація є чинником, який впливає на пасіонарність та сприяє перетворенню середовища (зміни умов існування).

### **1.5.2. Співвідношення адаптивності та пасіонарності як властивостей особистості**

Пристаюючи до аналізу співвідношення адаптивності та пасіонарності як властивостей особистості слід виходити із того, що: пасіонарність як стійка властивість є предиспозицією особистості до дієвих змін перебігу процесів та подій, порушення балансу у взаємодії з зовнішнім середовищем в умовах збереження стабільності внутрішнього середовища (ідей, цілей) як способу вираження аутентичного, концептуального Я. Отже, такий погляд на природу пасіонарності зумовлює на вивчення зв'язку з тими властивостями особистості, які дозволяють встановлювати рівновагу при різких змінах в середовищі, та відновлювати внутрішній баланс при перетворенні цього середовища. Однією з таких властивостей є адаптивність.

Адаптивність в психології розуміється як універсальна здатність до встановлення динамічної рівноваги з середовищем, пристосування до нових умов життєдіяльності через внутрішнє налаштування, самозмінення та/або зовнішнє активне пристосування. Загалом, адаптивність особистості розуміється як внутрішня готовність до адаптації в соціальних умовах, що швидко змінюються [180]; як полісистемна властивість інтегральної індивідуальності, що обумовлюється змістом і взаємозв'язком її складових компонентів, які складають якісно своєрідну сукупність, структуру, системно детермінуючу продуктивність та гомеостатичність в екстремальних умовах [212]; як властивість особистості, що характеризує її

здатність до внутрішніх (внутрішньоособистісних) і зовнішніх (поведінкових) перетворень, перебудов, спрямованих на збереження або відновлення врівноважених взаємин особистості з мікро- і макросоціальним середовищем при змінах в його характеристиках [225, 226]; превентивна адаптивність, як когнітивно-афективно-особистісне новоутворення, яке є однією із інтегральних характеристик особистості, як здатність на основі знань про соціальну дійсність та уявлення про майбутнє, досвід поведінки в типових соціальних ситуаціях та антиципація майбутніх змін, завчасно пристосуватися до нових умов існування, тобто виконати превентивну адаптацію [234].

В. І. Розов вказує на залежність адаптивності від індивідуальних характеристик (індивідних, особистісних та суб'єктних властивостей), які проявляються в показниках продуктивності та гомеостатичності [212].

А. М. Богомолів виділяє в якості компонентів адаптаційного потенціалу: 1) індивідуальний (психофізіологічні характеристики, що обумовлюють енергетичний та динамічні діапазони реагування); когнітивний рівень (рівень розвитку пізнавальних процесів, когнітивна гнучкість); 2) суб'єктно-діяльнісний: інструментальний (здатності, навички та вміння), творчий (творчі здібності, здатність до творчого вирішення виникаючих адаптаційних задач); 3) особистісний: мотиваційний (ієрархія мотивів, допитливість, інтереси та схильності, напруженість мотивації); комунікативний (комунікативні особливості особистості, система відношень) [31]. На думку, О. Г. Маклакова, компонентами особистісного адаптаційного потенціалу є: рівень нервово-психічної стійкості, самооцінка особистості, рівень соціальної підтримки (відчуття значущості для оточуючих), рівень конфліктності, наявність досвіду спілкування, ступінь орієнтації на загальноприйняті норми поведінки, потреби колективу [157].

Положення континуально-ієрархічного підходу до дослідження властивостей особистості, що обґрунтовано О. П. Санніковою [221, 222, 223, 224] зреалізовані у вивченні структури адаптивності, яка містить наступні рівні:

1) формально-динамічний. На цьому рівні адаптивність проявляє себе в характеристиках, які відображають особливості виникнення прояву адаптивності та форму їх реалізації в адаптаційній ситуації.

2) якісний рівень (гранична зона між формально-динамічним та змістовно-особистісним рівнем). Адаптивність містить характеристики, що відображають психологічну сутність феномену, що вивчається. Направлення адаптивності на певні сфери життєдіяльності, перевага певних сфер для прояву адаптивності, тобто вибірковість у виборі середовища до якої треба адаптуватися, досягти комфорту у взаємодії за рахунок адаптивних перебудов.

3) змістово-особистісний рівень. Адаптивність проявляється у характеристиках, які пов'язані з направленістю особистості, її потребо-мотиваційною сферою, цінностями. До змістовних характеристик адаптивності відносять здатність до усвідомленої регуляції адаптивних процесів, вольової регуляції поведінки та діяльності особистості.

4) індивідуального досвіду (зона між змістовно-особистісним та соціально-імперативним рівнями). Адаптивність представлена досвідом адаптивної поведінки. Цей індивідуальний досвід, з одного боку, є результатом попередніх адаптацій, з іншого – забезпечує дієву та майбутню адаптацію особистості.

3) соціально-імперативний. На цьому рівні адаптивність містить у собі систему знань про соціально-психологічну адаптацію як явище включення особистості в групу, його сенсу та проявах, про усталені в суспільстві способи адаптивної поведінки особистості, тобто про норми в адаптаційних ситуаціях, характерних для цієї культури. Загалом цей рівень виконує функцію нормативної регуляції прояву адаптивності [225, 226].

Варто також зазначити, що в умовах стабільності середовища адаптивність функціонує в аспекті збереження системи, тобто утримання результату попередніх адаптацій; в умовах мінливого середовища – щодо змін системи, тобто формування новоутворень [15].

Головними аспектами функціонування адаптивності є: збереження / відновлення рівноваги у взаємодії через адаптивну регуляцію, зчленування / інтеграція суб'єктів взаємодії. Часткові функції адаптивності, з одного боку, диференційовані за типом та рівнем середовища, а з іншого, у єдності відображають її генеральну функцію. Відносно взаємодії особистості з внутрішнім середовищем адаптивність виконує наступні функції: *захисну* (забезпечує прийняття себе, усунення внутрішніх конфліктів) *та ресурсну* (відновлює рівноважний психоемоційний стан, забезпечує збереження сил, протистояння емоційному перевантаженню, дистресу, виснаженню). Відносно взаємодії особистості із соціальним середовищем на мікрорівні (безпосереднє оточення) адаптивність виконує такі функції: *кон'юнктивну* (забезпечує прийняття інших як основу зближення в міжособистісних стосунках); відносно взаємодії на мезорівні (зв'язки мікросистем) – *поведінково-моделюючу* (пов'язана з формуванням портрету поведінки особистості у стосунках з оточенням, її активної та ініціативної позиції по відношенню до соціальної реальності); відносно взаємодії на екзорівні (соціальні організації, соціальні інститути) – *стабілізуючу* (забезпечує прийняття соціальної та професійної ролі та ефективне виконання обов'язків у організаціях на основі дотримання встановлених регламентів); відносно взаємодії з середовищем на макрорівні (культура, традиції, цінності, ідеологія) – *трансформуючу* (забезпечує прийняття нових та новітніх ідей і смислів, цінностей сучасної культури та їх врівноваження з традиційними моделями, допомагає підтримувати «трансчасовий» зв'язок (за П. Друкером), єдність минулого досвіду та майбутніх змін) [133].

Адаптивність як властивість регулює баланс у взаємодії особистості з постійно змінюваним середовищем, а сам характер цієї взаємодії забезпечують інші властивості. З огляду на це можна розглядати й пасіонарність, на зв'язок якої з адаптивністю вказують автори [50, 100, 120]. Отже, розглянемо співвідношення між досліджуваними властивостями спочатку через аналіз функцій адаптивності, що диференційовані за рівнями середовища.

Пасіонарність як інтегральна властивість виявляється у схильності особистості до перетворення оточуючого світу, створення новизни (змін) через

дієве втручання в хід процесів та подій; у схильності до порушення балансу у взаємодії з довколишнім середовищем, як способу утримання стабільності внутрішнього світу (вірність ідеям, задумам, цілям) та прояву аутентичного, концептуального Я (відчуття та реалізація покликання).

Варто вказати, що пасіонарність проявляється у взаємодії особистості з макросередовищем: на рівні культури, цінностей, світогляду, концептуального мислення, щодо розуміння таких категорій, як істина, вищі смисли, екзистенціальні переживання «Я та Всесвіт» та екзистенційна рефлексія, щодо майбутнього (країни, покоління, освіти, науки, природи та екології, тощо, тобто різних сфер середовища), а також минулого (історичних подій, науково-технічних проривів, екологічних катастроф тощо, які тим чи тим шляхом мали глобальний вплив на подальший розвиток людини). Функція трансформації адаптивності на рівні макросередовища забезпечує сприйняття змін, нового світогляду без зайвого напруження, яке могло би вплинути на процес адаптації. Це впливає на подолання інертності середовища до змін, упровадженню власних ідей, нових систем мислення.

Слід відмітити, що, на перший погляд, адаптивність і пасіонарність за функціональними проявами виглядають як протилежні властивості. Утім, і адаптивність, і пасіонарність беруть участь у регуляції відносин в динамічній системі «людина – середовище», що дозволяє зробити припущення про їх взаємозв'язок, певне співвідношення у такому функціональному просторі.

Адаптивність забезпечує пристосування до середовища передусім через внутрішні зміни як відповідь на новизну, що виникла раніше, тобто актуалізується як реактивна форма. Навіть зовнішнє переструктурування середовища, як прояв адаптивності, має не перетворювальний характер докорінних змін, а спрямоване на «злагодження» стосунків з новими умовами, активний пошук моделі безболісної взаємодії із середовищем. Проте пасіонарність передбачає саме глибокі зміни середовища, трансформаційні впливи, часто руйнування звичних моделей, що навпаки призводить до створення новизни, тобто актуалізується як проактивна форма.

Оскільки центральною експозицією у низці ключових ознак пасіонарності є подолання протиріччя (конфлікту) між метою, як образом бажаного майбутнього та теперішніми умовами, перетворення дійсності, то варто відмітити, що адаптивність, як властивість особистості, забезпечує відновлення психічної рівноваги та підтримку балансу як у процесі перетворення дійсності, так і внутрішньої організації. У такому контексті взаємовідносин між пасіонарністю та адаптивністю розкривається продуктивне вирішення конфлікту між метою та умовами, через докорінну зміну саме умов. Спираючись на роботи багатьох авторів, [75, 204, 245] можливо стверджувати, що екзистенційна задача представляється не як ізольована, а як динамічне відношення умов та цілі, що надає загальний рух та напрям рішення. Осягнення проблемної ситуації пов'язано з розумінням умов (тобто дійсності, що відповідає конкретній ситуації) та цілі (як образ бажаного майбутнього, втілення власної ідеї) окремо та у зв'язку один з одним, тобто пошуком функціонального значення (сам принцип вирішення). Проникнення в проблемну ситуацію та знаходження функціонального значення закінчується прийняттям функціонального рішення - перетворення дійсності. Яким способом здійснюватиметься процес вирішення задачі, залежить не тільки від інтенціонального аспекту (що має бути досягнуто), але також від операційного (яким способом це може бути досягнуто), який визначається не самою метою, а об'єктивно-предметними умовами її досягнення. Тому дія має особливу якість, особливу складову, а саме способи, якими вона здійснюється. Так, саме пасіонарність продукує перетворення дійсності, дозволяє перейти з площини конфлікту між умовами та метою, у функціонально значиме рішення.

Також, як уже зазначалось, пасіонарність має зв'язок із життєздатністю, високою енергійністю та пошуковою активністю, відчуттям свого призначення [50, 98, 123, 214]. Вочевидь, що такий симптомокомплекс опосередковано вказує на окремі прояви адаптивності, які впливаючи на пасіонарність, дозволяють встановлювати рівновагу, прагнути вираження автентичності.

Адаптивність, як здатність до адаптаційної зміни, при адаптогенному впливі середовища здійснює своє функціонування, «розгортається» через активізацію

адаптивних особистісних механізмів, які й забезпечують ці зміни [97]. Адаптивність особистості в типових умовах соціальної взаємодії реалізується та здійснює свою функцію через незахисні механізми, відповідні компонентам її якісної структури, а в напружених, фрустраційних – через механізми психологічного захисту [225, 226]. Можливо припустити, що саме адаптивність впливає на здатність відновлювати рівновагу при порушенні контакту із середовищем, особливо коли йдеться про перетворення цього середовища, аж до зламу чинного устрою, тобто детермінує загальну архітектоніку пасіонарності як цілісної властивості. У такій єдності пасіонарність та адаптивність «протистоять» стагнації середовища.

Таким чином, залежно від системного функціонування адаптивності й буде проявлятися динаміка пасіонарності, тобто виступатиме чи як прояв конфронтації із середовищем (революційні та трансформаційні зміни в усіх сферах життєдіяльності), чи як вчинок та самопожертва заради трансформаційних змін у науці, соціуму, культурі, тощо, або ж, навпаки, збереження культурної спадщини, традицій, обрядів, наукових шкіл та підходів тощо. Разом із цим адаптивність, що забезпечує особистості як підтримку стійкості особистості, так й її розвиток, збереження внутрішньої гармонії; тенденцію особистості до реорганізації себе та свого ставлення до життя, мобільність щодо свого досвіду та здатність збалансовувати Я-реальне та Я-ідеальне [134, 164, 210, 211, 226] специфічно відображається в пасіонарності як властивості особистості, виступаючи чинником збереження гармонічності та цілісності.

Висока активність, прагнення до перетворення, що притаманні пасіонарності, вказують на прояви високого адаптаційного потенціалу. Існує два види адаптивного потенціалу або енергії: поверхнева енергія витрачається під дією середовища та доповнюється із резервної «глибокої» енергії. Людина неодмінно повинна вичерпати запаси енергії, щоб задовольнити вроджену потребу у самовираженні, здійснити те, що вона вважає своїм призначенням, виконати місію, для якої як йому здається, вона народжена. Важливим, на думку Г. Сельє, є раціональне використання адаптаційної енергії (як обмежений запас життєздатності), а головною задачею всього життя є

розкриття себе самого, досягнення впевненості та надійності, що можливо лише за допомогою встановлення оптимального рівню адаптаційної енергії, її витрати за таким ступенем та напрямом, які відповідають вродженим особливостям та перевагам [231].

На важливість адаптивності для проявів пасіонарності вказував також П. В. Сімонов, який вважав, що до «безумовних рефлексів саморозвитку» відносять: дослідницьку поведінку, «безумовний рефлекс» опору (свободи), «рефлекси» превентивної «озброєності» – імітаційний і ігровий. Для «рефлексів саморозвитку» найбільш характерний той факт, що вони не пов'язані з індивідуальною та видовою адаптацією до наявної в поточний момент ситуації. Образно кажучи, безумовні рефлекси саморозвитку звернені до майбутнього, орієнтовані на освоєння нових просторово-часових середовищ [235].

Адаптивність впливає на розвиток суб'єктності та регламентує продуктивність образів власного життєвого шляху; особливості відношення до минулого; прийняття особистісної історії, її оцінку та відчуття задоволеності; реалістичність бачення життя; фокус уваги на смислах подій; різноманітність та диференціацію змісту суб'єктивної картини життєвого шляху [132, 134, 129, 226]. За всіма цими аспектами простежується єдність життєвого шляху з сенсом та сповненою екзистенцією, що є «похідною» від вирішення екзистенційної задачі.

У цілому, проведений теоретичний аналіз показує значення взаємин між адаптивністю та функціонуванням пасіонарності. Адаптивність, як складна інтегральна властивість особистості, як багаторівневе, цілісне утворення, впливає на динаміку та механізми пасіонарності, диференціацію та інтеграцію досвіду, структуру пасіонарності.

Отже, усвідомлення та розуміння екзистенціальних потреб, прояв автентичності, покликання, прагнення до вищих ідей, цінностей та даності існування викликає емоційне напруження, переживання екзистенційної тривоги. На пристрасне занурення до діяльності (емоційний компонент), впливає адаптивність як стабілізаційна та контроль-регулятивна функція, відбуваються пошук функціонального значення, розуміння наявної проблемної ситуації (тобто

значень сенсу, свободи, відповідальності, смерті/життя, тощо). Адаптивні (незахисні) механізми залучаються до вторинного моделювання екзистенціальної задачі, як пошук функціонального рішення (перетворення дійсності), що веде до загального цілісного уявлення про суть проблемної ситуації та її переструктурування, вирішення протиріч та зниження емоційного напруження при зіткненні з екзистенціальними данностями та інтеграція їх в досвід. На рис. 1.1. (додаток Д) представлена Модель функціонального впливу адаптивності на структурно-динамічні параметри пасіонарності.

Таким чином, нам уявляється можливим розглядати адаптивність як психологічний чинник пасіонарності. Це потребує розгляду впливу адаптивності на компоненти та механізми пасіонарності.

### **1.5.3. Вплив адаптивності на компоненти та прояви пасіонарності**

У ході попереднього аналізу було з'ясовано, що адаптивність є фактор функціонування пасіонарності, виступає системою стабілізації, регуляції екзистенціальної тривоги та диференціації екзистенціального досвіду. Ми припускаємо, що саме адаптивність впливає на феноменологію, механізми, структуру та внутрішню динаміку пасіонарності, що детермінує її загальну архітектоніку як цілісної властивості.

На рис.1 відображено модель детермінації пасіонарності адаптивністю.

На цьому етапі дослідження ми розглядаємо структурно-динамічні особливості пасіонарності, що зумовлені специфікою адаптивності, пов'язаною з ускладненням її структурної організації та системним становленням у повноті ознак. Розглянемо більш детально подану модель.

*Вплив адаптивності на феноменологію пасіонарності.*

Конструктивність перетворюючої активності. Ряд авторів [50, 79, 228, 241] вказують на конструктивну дію пасіонарності. Отже, на нашу думку, адаптивність впливає на готовність до конструктивного подолання опору змінам та перетворювання середовища, рефлексивного усвідомлення важливості перетворень та пошуку альтернативних варіантів рішення.

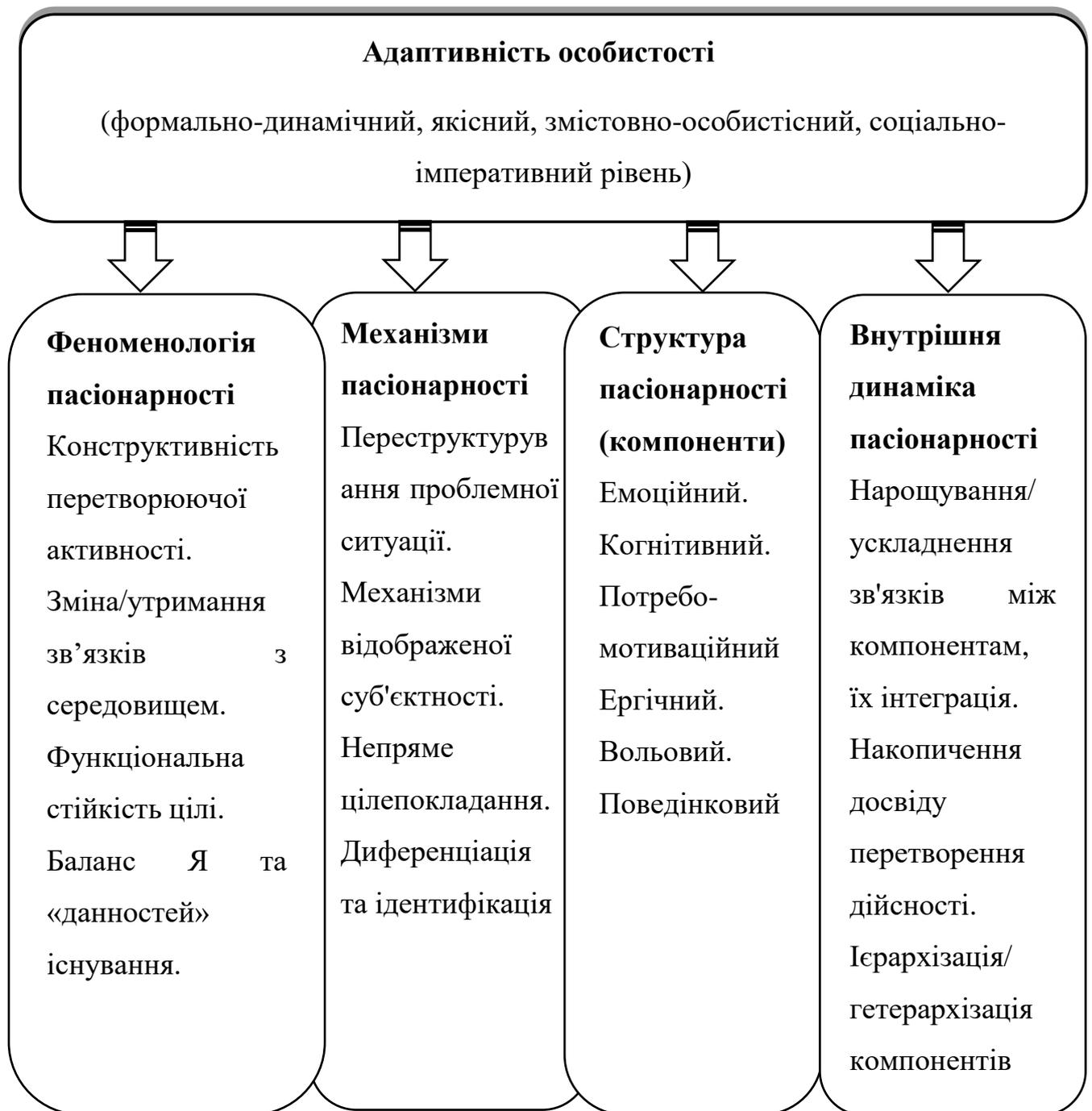


Рис.1.2. Модель детермінації пасіонарності адаптивністю.

Зміна/утримання зв'язків із середовищем. Функція адаптивності спрямована на збереження та зміну зв'язків із середовищем, на регуляцію емоційного стану та готовності до самозмінювання в процесі комунікації, готовності до переоцінки та переосмислення, а також на відображення соціальних приписів, культурних норм, що стосуються екзистенційного досвіду.

Функціональна стійкість цілі. Адаптивність впливає на сприйняття сигналів соціуму, які є «маяками» (стимулами), що свідчать про зміни в середовищі, готовність до довготривалого фокусування на цілі.

Баланс Я та «данностей» існування. Функція адаптивності полягає в балансі між данностями існування (свобода, смерть, екзистенційної ізоляції, беззмістовність життя (за І. Яломом)) та автентичним концептуальним Я; впливає на активізацію адаптивних механізмів подолання екзистенційних протиріч та фрустрації; на інтеграцію функціонального значення проблемної ситуації в систему Я-концепції.

*Вплив адаптивності на механізми пасіонарності.*

Переструктурування проблемної ситуації. Для пасіонарності характерні процеси продуктивного мислення, що ведуть до відкриття нової цілісної структури, та функція адаптивності полягає в актуалізації готовності до пошуку рішення, включення незахисних адаптивних механізмів, в умовах мінливості середовища в напрямку формування новоутворень.

Механізми відображеної суб'єктності. Пасіонарність має зв'язок з «ідеальними потребами», духовністю та розвиненим ідейним світом [72, 73, 79, 126, 172, 240, 241].

Оскільки до вирішення екзистенційної задачі залучається вибірковість, щодо події та міжособистісних відношень, розуміння світу не тільки власного буття, а також іншої людини, то варто розглядати вплив адаптивності на пасіонарність крізь прояв відображеної суб'єктності. Відображена суб'єктність визначається «як буття кого-небудь в іншому і для іншого», що виступає як активний діяльний початок, змінює погляд на речі, формує нові спонукання, ставить нові цілі [202].

В. А. Петровський виділяє три основні генетичні форми прояву відображеної суб'єктності. Перша форма: відображеною суб'єкта в ефектах міжіндивідуальних впливів, психологічно виступає у формі переживання індивідом того впливу, яке мимоволі справляє на нього певний індивід. Друга форма, представленість суб'єкту як ідеального значущого іншого, що проявляється

у переживанні присутності «всередині» себе другої, альтернативної смислової перспективи, що належить Іншому в мені. Третя, форма відображеної суб'єктності, втілений (претворений) суб'єкт, повне злиття та взаємопроникнення смислової перспективи Я та Іншого (перебудова смислової структури Я). Три різновиди втіленого (претвореного) Я: ідентифікація, конфронтація, конвергенція [202]. Так, адаптивність у функціонуванні пасіонарності впливає на направленість комунікативної активності: пошуку функціонального значення проблемної ситуації, коли піднімаються питання сенсу, свободи, відповідальності; розумінні індивідуального життєвого шляху крізь призму пізнання світу іншої людини, що виступає джерелом перетворення ситуації в більш значущому напрямі; пошуку односторонніх, тотожної думки, цілі, ідей, тощо; на розуміння сенсу буття інших.

Непряме цілепокладання. Адаптивність перед усе детермінує функціональну стійкість цілі у вирішенні екзистенційної задачі, яка викликає напруження, бо є неусвідомленою, зв'язок із фактичною ціллю не усвідомлюється. Непряме цілепокладання характеризується тим, що надає спосіб орієнтування поведінки на обмежене різноманіття прямих цілей, це поведінка з апріорною евристичною установкою. Ефект непрямого цілепокладання інтерпретується також, як соціально-психологічний корелят міфологічної структури, що виступає як «соціальна пам'ять», яка із часом зберігає структуру суспільної самосвідомості [29]. Варто відмітити, що зпочатку екзистенційна задача є неусвідомленою моделлю в психічній структурі, усвідомленості вона набуває завдяки системі стабілізації, контрольній-регулятивній функції адаптивності, що актуалізує постановку функціональної задачі (вторинне моделювання екзистенційної задачі) та пошук функціонального рішення (дієве втілення задумів та перетворення дійсності (середовища)).

Диференціація та ідентифікація. Адаптивність впливає на актуалізацію необхідності пізнання нового середовища (диференціацію сигналів змін середовища), ідентифікацію із цим середовищем та потребу в превентивній регуляції та адаптованості до нього. А також на здатність встановлювати

внутрішній баланс (стійкість збереження автентичності та Я-концепції) при порушенні із середовищем гармонійних відносин.

*Вплив адаптивності на структуру пасіонарності (компоненти).*

Ієрархічна організація адаптивності впливає на внутрішню динаміку пасіонарності, саме на структурування компонентів, характер покомпоненого складу (емоційного, когнітивного, потребо-мотиваційного, ергічного, вольового, поведінкового). Саме зріла адаптивність, що відзначається повнотою її ознак, надає можливість розгорнутися «кінетичній енергії» пасіонарності, генеруючи ускладнення та узгодженість зв'язків між її компонентами, що є важливою передумовою прояву активності для трансформації середовища.

*Вплив адаптивності на внутрішню динаміку пасіонарності.*

Нарощування / ускладнення зв'язків між компонентами, їх інтеграція. Адаптивність впливає на ускладнення зв'язків, що виникає в результаті пошуку функціонального рішення та інтеграцію функціонального значення в єдиний досвід.

Накопичення досвіду перетворення дійсності. Адаптивність впливає на компетенцію щодо особистісних ресурсів, які набували чинності в перетворенні дійсності.

На ієрархізацію / гетерархізацію компонентів пасіонарності. Важливу роль відіграє вплив адаптивності на динаміку прояву пасіонарності, а саме на ієрархізацію та гетерархізацію компонентів. Саме гетерархізація компонентів забезпечує оптимізацію пасіонарності, утримуючи від надмірної фіксації на меті, своєрідної «метакогнітивної петлі», яка може надавати контрпродуктивний, інгібуючий вплив на мислення та поведінку, знижуючи їх ефективність та продуктивність [115].

Така єдність адаптивності та пасіонарності ураховується, зокрема, у межах екзистенціально-феноменологічного підходу в психологічній практиці, що відображено у роботах з проблематики екзистенційної психотерапії депресії [300], вивчення рис характеру особистості у зв'язку з екзистенційними питаннями [295], профілактики та лікування синдрому вигорання з позицій логотерапії та

екзистенційного аналізу [303], вплив екзистенційних питань на різноманітні аспекти мислення та поведінки особистості [301].

Таким чином, проведений аналіз вказує, що зрілість адаптивності як інтегральна її характеристика, створює поле для конструктивної активності щодо змін середовища, засобом впливу на сукупність та динаміку всіх компонентів пасіонарність, їх єдність як єдиного цілого явища.

### **Висновки до першого розділу**

Аналіз теоретичних досліджень проблем пасіонарності, що наведений у цьому розділі, дозволяє зробити наступні висновки:

1. За допомогою теоретичного аналізу літератури встановлено, що проблема пасіонарності має міждисциплінарний характер і розглядається в таких науках, як історія, географія, філософія, етнологія, соціологія, політологія, психологія, соціологія тощо, які залежать від різних гносеологічних позицій та використовують різний методологічний інструментарій до аналізу соціальних глобальних явищ. Встановлено, що пасіонарність має системоутворювальний характер походження; залучена до процесів формування національно-культурних цінностей (ідентичності), духовного та творчого ядра суспільства; є частиною психічного світу людини, її властивістю.

2. Систематизація наукових уявлень про пасіонарність як психічне явище дозволило виокремити такі підходи до її аналізу: психофізіологічний, в якому пасіонарність розглядається з позицій психофізіологічної активності; індивідуально-психологічний, де пасіонарність розглядається як сукупність властивостей особистості, прояв індивідуальності; системний, пасіонарність розглядається під кутом системних закономірностей; екзистенційно-гуманістичний, пасіонарність представлена як втілення вищих духовних ідей, пошук сенсу; психоаналітичний, де пасіонарність розуміється як імпульс, сильніший ніж інстинкт самозбереження; соціально-психологічний, за якого пасіонарність розглядається як соціальне явище, соціальна комунікація.

3. Психологічне розуміння пасіонарності базується на таких уявленнях як надвисока активність та вольові зусилля; прагнення до перетворень та порушення стереотипності; здатність до пошуку нового, ідейність. У результаті дослідження сформулювалося два підходи до визначення пасіонарності.

З позиції особистісного підходу пасіонарність можливо визначити як стійку інтегральну властивість особистості, що виявляється у здатності до перетворення довколишнього світу, створення новизни (змін) через дієве втручання в хід процесів та подій; у схильності до порушення балансу у взаємодії з довколишнім середовищем, як способу утримання стабільності внутрішнього світу (вірність ідеям, задумам, цілям) та прояву аутентичного, концептуального Я (відчуття та реалізація покликання).

Ґрунтуючись на суб'єктно-діяльнісному підході, пасіонарність можливо визначити, як властивість особистості, яка проявляється як схильність до перетворення дійсності (зміни середовища), спрямованого на реалізацію функціонально стійкої мети в просторі вирішення екзистенційної задачі. Виділено та описано психологічну сутність екзистенційної задачі.

3. Аналіз психологічної сутності пасіонарності дозволив виділити компонентний склад цієї властивості. Як компоненти пасіонарності було виділено наступні: *емоційний, когнітивний, потребо-мотиваційний, ергічний, вольовий, поведінковий*. Кожний з виділених параметрів пасіонарності є біполярним континуумом, на полюсах якого сконцентровані протилежні характеристики. Також пасіонарність, у цілому, як властивість має два полюси: пасіонарність / інпасіонарність.

4. Аналіз пасіонарності дозволив встановити зв'язки із широким спектром різнорівневих властивостей особистостей. Встановлено, що пасіонарність особистості пов'язана з емоційною зрілістю; конструктивною агресивністю та пошуковою активністю; лідерським потенціалом; самоактуалізацією та творчим мисленням; прагненням до духовного пошуку та породження нового світогляду; надзусиллями та напруженням, що пов'язана з духовними потребами; неадаптивною активністю, адаптивною та адаптацією.

5. Визначено адаптивний характер прояву пасіонарності в процесі взаємодії особистості з середовищем. Теоретично обґрунтовано що:

- алопластична адаптація є чинником, який впливає на пасіонарність та сприяє перетворенню середовища (зміни умов існування);

- ознакою зовнішньої адаптованості буде створення в мінливих умовах нового (зміненого) середовища, ознакою внутрішньої адаптованості – вираження автентичності та власного покликання.

6. Встановлено, що адаптивність взаємодіє з пасіонарністю за допомогою трансформаційної функції, на рівні макросередовища та здійснює вплив на неї. Адаптивність, як складна інтегральна властивість особистості, як багаторівневе, цілісне утворення, впливає на динаміку та механізми пасіонарності, диференціацію та інтеграцію досвіду, структуру пасіонарності, що певним чином детермінує пасіонарність. Основні характеристики адаптивності дозволяють розглядати її як чинник пасіонарності, що створює поле для перетворювальної активності.

**У першому розділі використані літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [6, 10, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 39, 40, 41, 43, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 103, 107, 109, 111, 112, 113, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 150, 153, 154, 157, 158, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 172, 173, 179, 180, 183, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 202, 203, 204, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 243, 244, 245, 246, 247, 253, 254, 255, 256, 267, 269, 271, 281, 283, 284, 287, 289, 292, 295, 301].**

**Матеріали першого розділу дисертації висвітлено в таких публікаціях автора, як: [104, 105, 106].**

## **РОЗДІЛ 2.**

### **ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПАСІОНАРНОСТІ ТА АДАПТИВНОСТІ ЯК ЇЇ ЧИННИКА**

У цьому розділі розглянуто психодіагностичні методики, які надають відомості про пасіонарність; представлено короткий опис методик, використаних для вивчення широкого спектру властивостей, що розглядаються у співвідношенні з пасіонарністю. Також висвітлено результати контент-аналізу творів, що розкривають уявлення психологів про пасіонарність. Надано інформацію про процедуру розробки та апробації авторської психодіагностичної методики, призначеної для діагностики компонентів пасіонарності.

#### **2.1. Етапи та логіка емпіричного дослідження**

За результатами теоретичного аналізу проблеми було встановлено, що пасіонарність є нерівномірною психологічною властивістю особистості та має зв'язок із широким спектром властивостей, а саме з енергійністю, пошуковою активністю, стійкістю та цілеспрямованістю, сміливістю, пошуком сенсу, агресивністю, волею, адаптивністю тощо. Тому емпіричне дослідження адаптивної детермінації пасіонарності та її індивідуально-психологічних проявів передбачає кілька аспектів: вивчення пасіонарності та її складових; аналіз співвідношення пасіонарності з іншими властивостями особистості, зокрема з адаптивністю; розгляд диференціально-психологічних характеристик пасіонарності та адаптивності як її психологічного чинника.

Організація та проведення запланованих емпіричних процедур передбачали реалізацію наступних етапів: 1) підготовчий; 2) діагностичний; 3) аналітико-інтерпретаційний.

На початковому етапі, підготовчому, вивчалися психологічні характеристики осіб з модусом пасіонарності, здійснювався теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми пасіонарності, проведено контент-аналіз творів психологів на цю тему [104], клінічні спостереження (за особистостями, які проявляють якості пасіонарності), що в сукупності дозволило визначити дефініції цього психологічного явища, визначити структуру та склад показників пасіонарності.

Також на підготовчому етапі було відібрано психодіагностичні методики, що призначені для вимірювання феноменів, що вивчаються. Вибір психодіагностичного інструментарію визначився необхідністю дослідження особливостей пасіонарності як властивості особистості, психологічних характеристик, які гіпотетично пов'язані з нею, діагностики різнорівневих характеристик адаптивності як чинника пасіонарності. Відповідно, були відібрані психодіагностичні методики за такими блоками.

Перший блок представлений інструментами діагностики різноаспектних проявів пасіонарності. Оскільки в доступній нам літературі не знайдено психодіагностичного інструментарію, який би діагностував пасіонарність як стійку властивість особистості, відповідно до сформульованого теоретичного конструкту було розроблено (у співавторстві) психодіагностичну методику, призначену для вимірювання пасіонарності та її окремих компонентів. Відповідно до вимог психометрики проведено її апробацію та стандартизацію. Конкретно, використано «Методику діагностики компонентів пасіонарності» (О. В. Кузнєцова, Я. В. Іванова) та психодіагностичну процедуру «Розміщення себе на умовних шкалах пасіонарності» (модифікований варіант методики Т. В. Дембо - С. Я. Рубінштейн) [3, 135].

До другого блоку увійшли методики, що діагностують широкий спектр властивостей особистості, які гіпотетично аранжують прояви пасіонарності: «Методика визначення інтегральних форм комунікативної агресивності» (В. В. Бойко), «Опитувальник самоствалення» (В. В. Столін, С. Р. Пантелєєв), «Шістнадцятифакторний опитувальник Р. Кеттелла». Вивчались екзистенційно-сміслові аспекти психічного світу особистості: «Методика діагностики

самоактуалізації особистості» (А. В. Лазукін, в адаптації Н. Ф. Каліної); «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Дж. Крамбо Л. Махолік, в адаптації Д. О. Леонтєєва); «Методика діагностики усвідомленості життя» (А. Лэнгле, К. Оглер); «Опитувальник часової перспективи ZTP1» (Ф. Зімбардо, в адаптації А. Сирцової) [220, 239, 248, 259, 282].

До третього блоку увійшли методики, що діагностують адаптивність та адаптивні психічні механізми: «Тест-опитувальник соціальної адаптивності» (О. П. Саннікова, О. В. Кузнєцова); «Структурна композиція особистісної адаптивності» (самооцінна версія методики) (О. П. Саннікова, О. В. Кузнєцова); «Шкали превентивної адаптивності» (модифікований варіант методики «Розміщення себе на умовній шкалі» Т. В. Дембо - С. Я. Рубінштейн) за моделлю (І. М. Сімаєвої); «Індекс життєвого стилю» (Г. Келлерман, Р. Плучек, Г. Конте), що діагностує психологічні механізми захисту особистості. [1, 2, 207, 234].

Опис методик, що використовувались в дослідженні, наведено нижче.

Усі відібрані психодіагностичні методики відповідають наступним вимогам: 1) відповідність методики меті та предмету дослідження; 2) заданість процедури проведення у вигляді однозначного набору дій з подальшою їх квантифікацією; 3) достатня репрезентативність, надійність валідності та об'єктивність тесту; 4) чіткість і однозначність інструкції [159].

На підготовчому етапі було сформовано вибірку дослідження. У дослідженні брали участь понад 500 людей (у віці від 18 до 50 років). До вибірки увійшли слухачі факультету післядипломної освіти та студенти Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, студенти Одеського національного політехнічного університету, Одеського вищого професійного училища морського туристичного сервісу, Київської державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Окремо вибірка стандартизації розробленої психодіагностичної методики становила 280 осіб.

На наступному етапі – діагностичному, за допомогою обраних методик було проведено психодіагностичне тестування, усі необхідні вимірювальні процедури. Процес тестування включав три етапи: 1) вибір методики, що релевантна до цілей

та завдань; 2) тестування, тобто збір даних відповідно до інструкції; 3) порівняння отриманих даних з «нормою» та винесення оцінки [184]. Особлива увага приділялась підготовці до проведення тестування: 1) вибір придатного для тестування приміщення та виключення непередбачених обставин, які можуть впливати на процес тестування; 2) підготовка та доступність тестових матеріалів; 3) попереднє ознайомлення з текстом інструкції та детальне ознайомлення з процедурою проведення конкретного тесту; 4) орієнтування досліджуваного на співпрацю та спонукання інтересу до тесту [9].

На останньому, аналітико-інтерпретаційному етапі, за допомогою методів математичної статистики була здійснена обробка даних, їх кількісний (кореляційний, факторний, регресійний) та якісний аналіз. Обчислення проводилися за допомогою комп'ютерної програми статистичної обробки SPSS for Windows 23.0.

## **2.2. Опис методик, що використані у дослідженні**

### **2.2.1. Методики діагностики пасіонарності як властивості особистості**

У сучасній літературі представлені деякі психодіагностичні методики, які побічно діагностують різноманітність проявів пасіонарності і, на нашу думку, відображають ті чи ті сторони цієї властивості.

Так, для вимірювання вігросності як міри схильності особистості до пасіонарного типу поведінки І. В. Усольцевою та Д. Г. Давидовим розроблено «Опитувальник вігросності особистості» (Vigorous Personality Inventory – VPI). Методика є опитувальником, який включає в себе дві шкали: основна – шкала «Вігросність» та додаткова – шкала «Соціальна бажаність» («шкала брехні»). Стимульний матеріал методики складається з інструкції та 100 питань, на які передбачені дихотомічні відповіді («так» - «ні»).

Для диференціювання досліджуваних за шкалою «Вігросності» авторами розроблено анкету «Зовнішній критерій пасіонарності» (ЗКП), який розрізняє досліджуваних за їх особливостями поведінки в різних ситуаціях на основі

ретроспективного аналізу. Сума балів, яка отримана випробуванням за всіма обраними виборами, імовірно характеризує положення цього досліджуваного в континуумі «відсутність вігросності – яскраво виражена вігросність». Анкета ЗКП призначена для фіксації об'єктивних подій у житті досліджуваних і використовується з метою диференціації досліджуваних за вираженістю їх пасіонарної поведінки. Ця анкета фіксує об'єктивно події в житті людини, що відбуваються, які можуть бути зовнішніми індикаторами пасіонарності ("L" – даними) [113].

Психолінгвістична проективна методика «Техніка вибору пасіонарних слів» (Choice Passionarity Words Techniques) (CPWT) (Д. Г. Давидов) призначена для проективної діагностики рівня вігросності особистості. У методиці виділені слова-стимули, котрі відображають ситуації, що властиві пасіонарним проявам, такі як «справа», «удар», «слово», «бойовий», «задача», «можливо» і низка інших. Стимульний матеріал CPWT містить набір з 50 карточок, кожна з яких презентує одне слово. Діагностика проводиться під виглядом вияву творчих здібностей досліджуваних. Досліджуваний отримує завдання продивитися картки і написати невелику розповідь. При обробці результатів враховується, які слова були обрані досліджуваним [113].

Таким чином, представлені методики «Опитувальник вігросності особистості» (VPI), «Зовнішній критерій пасіонарності» (ЗКП), «Техніка вибору пасіонарних слів» (CPWT) відображають лише деякі поведінкові аспекти пасіонарності, а саме дозволяють визначити ступінь активності.

Методика «Ідейність» (автори: Н. І. Вьюнова, І. Н. Стребкова) відповідає низці рис, які демонструють пасіонарії. Призначення такої методики – дослідження ідейної сфери особистості за трьома показниками: чіткість формулювання (або оформленість ідей); оригінальність і суб'єктивна значущість ідей; здатність знайти шляхи, методи і засоби втілення ідей. Методика складається з двох блоків. Перший блок містить 20 питань закритого типу, що передбачають варіанти відповідей «так» або «ні». Питання спрямовані на аналіз ідейної сфери досліджуваних: наявність усвідомлених ідей, стійкість прагнень, відповідність основних видів діяльності

ідейному наповненню тощо. Другий блок методики містить 7 відкритих питань, що змістовно розкривають ідейний світ досліджуваного. У цьому блоці респонденту пропонується окреслити ідеї та ідеали, яких він дотримується у своєму житті, а також форми і методи, за яких він ці ідеї втілює. Два питання із семи мають професійну специфіку і торкаються поняття педагогічної ідеї і її реалізацію в педагогічній діяльності досліджуваних [241].

Представлена методика відображає ціннісно-сміслову поле пасіонарності, залишаючи осторонь такі важливі характеристики пасіонарності, як перетворююча активність, спрямована на зміну дійсності.

За допомогою 16-ти факторного особистісного опитувальника Р. Кетелла [220] можливо діагностувати деякі прояви емоційно-вольової сфери пасіонарності, а саме фактори «сургенсія, експресивність – десургенсія, стриманість» (F), «пармія, сміливість – тректія, боязкість» (H), «висока тривожність – низька тривожність» (F1), «домінантність – конформність» (E), «сургенсія, «реактивна врівноваженість – сензитивність» (F3), що вказують на такі важливі прояви пасіонарності, як активність, сміливість, ризикованість, суперництво, здатність приймати самостійні рішення, стійке та пристрасне захоплення справою. Але загалом ці показники не відображають екзистенційне поле, з якими пов'язана структура мотивів та потреб пасіонарності. Також не можливо диференціювати такі аспекти пасіонарності, як схильність до перетворювання дійсності та створення будь-чого нового через руйнування звичного ходу процесів.

Актуальні методики не дозволяють комплексно оцінити різні аспекти пасіонарності, широкий спектр її ознак. Саме це стало поштовхом для розробки авторської методики пасіонарності, яка б дозволяла визначати її компоненти, відповідно до теоретично обґрунтованої структури.

Таким чином, у сучасній психологічній літературі відсутній психодіагностичний інструментарій, за допомогою якого можлива найбільш повна діагностика показників пасіонарності. Це спонукало до розробки психодіагностичної методики, спеціально призначеної для вивчення пасіонарності

через оцінку її компонентів.

### **2.2.2. Теоретичний конструкт, процедура розробки та результати апробації Методики діагностики компонентів пасіонарності**

Розробка Методики діагностики компонентів пасіонарності включала наступні етапи: 1) розробка теоретичного конструкту методики; 2) відповідно теоретичному конструкту підбір релевантних питань та розробка стимульного матеріалу; 3) перевірка методики на надійність, валідність та дискримінативності.

Цьому процесу передував контент-аналіз творів психологів про пасіонарність з метою виявлення ключових психологічних ознак цієї властивості.

Матеріалом для контент-аналізу стали твори (есе) на тему пасіонарності, в яких запропоновано розкрити сутність цього поняття та привести приклади прояву пасіонарності у житті. У дослідженні взяли участь 25 осіб - практичних психологів. У тексті виділялися слова, які відображають психологічні ознаки пасіонарності, тобто здійснювався пошук відмінностей саме цього явища. Процедура становила підрахунок кількості згадувань цих слів у кожному творі з подальшою класифікацією.

Якісний аналіз отриманих текстів дозволив виділити групи слів, які відображають, на думку досліджуваних, сутність поняття «пасіонарність». До їх числа відносяться: «енергія, енергетичний потенціал», «прагнення до надцілі», «прагнення до чогось нового, цікавого, прогресу», «активність», «жертвність за ради ідеї», «здатність вести за собою», «харизматичність», «напруження в роботі», «креативність», «лідерство», «розвінчування стереотипу минулого», «внутрішні ресурси», «бажання здійснювати подвиг», «зміна других людей та себе», «подолання всіх перешкод на шляху до досягнення благородної мети», «внутрішній важіль дій», «повна віддача себе», «внутрішня установка», «готовність діяти», «інтеграція громадського та особистісного життя», «нестандартність дій», «горіння своїм ділом», «подолання страху смерті», «принципи», «сила», «воля», «ініціативність», «самодостатність», «професійність», «самовідданість», «високодуховні ідеї», «ризик», «творчість», «самобутність», «досягнення», «розвиток».

Досліджувані вказали на такі сфери життєдіяльності, в яких є очевидний прояв пасіонарності: «військові події», «наукова діяльність», «бізнес», «політика», «творчість», «покорення вершин або глибин», «проявляється влюбій сфері діяльності». Аналіз текстів показав, що уявлення практичних психологів про пасіонарність як властивість особистості переважно концентруються навколо представників деяких професій (лікарі, психологи, волонтери, представники ВНЗ, дослідники, політики), простежується в історичних ракурсах (соціальні утопісти, декабристи, вікінги). Як приклади пасіонаріїв можна вказати видатних людей: Л. С. Виготський, О. Македонський, І. П. Павлов, А. Ейнштейн; культових та міфічних персонажів: Ж. д'Арк, Данко, Ісус-Христос, Прометей.

У результаті класифікації слів – ознак пасіонарності – були виділені такі категорії (групи слів): «екзистенційність», «внутрішні ресурси», «стійкість цілі», «енергія», «перетворення», «активність». Як ключові характеристики пасіонарності досліджувані називають, перш за все, ознаки, що відображають екзистенціальні аспекти людського буття. Значну кількість складають ознаки, що відображають широкий спектр властивостей та якостей, які допомагають пасіонаріям проявляти свій потенціал та впливати на інших людей. До числа відмінних рис пасіонаріїв відносять також непереборне прагнення до здійснення своєї мети, енергійність, відкритість чомусь новому цікавому, готовність діяти. Модуси пасіонарності різні: від перетворення та розвитку нових технологій до вирішення екзистенціальних питань; сфери прояву: від наукової діяльності до революційних дій.

У цілому, отримані свідчення вказують на те, що на думку більшості експертів-психологів, у зміст поняття «пасіонарність» включені такі характеристики, як: «екзистенційність», «внутрішні ресурси», «стійкість цілі», «енергія», «перетворення», «активність».

Ці відомості, а також результати теоретичного аналізу проблеми, власні спостереження та бесіди з людьми, які характеризуються яскравою пасіонарністю, стали підґрунтям для створення «Методики діагностики компонентів пасіонарності» [3].

На початковому етапі було розроблено теоретичний конструкт. Для виявлення компонентів пасіонарності була застосована інтеграція декількох підходів. Феномен пасіонарності розглядається з позицій діяльнісного підходу (О. Н. Леонтьєв ), когнітивної психології (К. Дункер ), екзистенціальної психології (А. Ленгле, Р. Мей, І. Ялом, Л. Бінсвангер та інші). Це дозволило виділити і описати кожен компонент системи, який відображає загальну властивість пасіонарності. Шкали такої методики відповідають представленому теоретичному конструкту: емоційний компонент (Ем), когнітивний компонент (К), потребо-мотиваційний компонент (ПМ), ергічний компонент (Ер), вольовий компонент (В), поведінковий компонент (П). Сума значень зазначених шкал дає загальний показник пасіонарності (ОПП). Кожен з параметрів є біполярним континуумом, на полюсах якого концентруються протилежні за змістом й за значенням (вкрай низькі та максимально високі) показники. Індивідуальні значення досліджуваного за вказаними вище параметрами та їх сукупність відображають індивідуальну специфіку пасіонарності (рівень розвитку та якісну своєрідність).

Наведені шкали (показники) пасіонарності є біполярними континуумами: один полюс (позитивний) характеризується рисами пасіонарності, які мають яскраве вираження, протилежний (негативний) – слабке вираження або відсутність проявів пасіонарності (інпасіонарність, що характеризується відсутністю перетворюючої активності та толерантністю до екзистенціальних задач). Слід зазначити, що позначення «позитивний» і «негативний» не має оцінного навантаження, а лише вказує на розташування цих полюсів у системі координат. Наведемо опис шкал Методики діагностики компонентів пасіонарності.

#### *Емоційний компонент.*

Позитивний полюс цього показника Ем<sup>+</sup> характеризується бурхливою емоційною залученістю до процесу змін дійсності, схильність до «революційного пориву»; емоційним переживанням зв'язку зі світом; пристрасним захопленням справою, яка є способом вирішення екзистенційної задачі на сповнене існування; переживання та емоційне протистояння екзистенційній тривозі.

Протилежний (негативний) полюс цього показника Ем- характеризує емоційне відсторонення (уникнення) від екзистенційних питань (сенса, відповідальність, свобода), задоволення від буденності, прийняття звичного способу життя, роздратування від змін середовища, прийняття страждань як належне, переживання безглуздості змін та байдужість, відсутність задоволення від процесу глибокого занурення до справи.

*Когнітивний компонент.*

Позитивний полюс цього показника К+ відображає чітке розуміння свого призначення (ідентичності, автентичності), функцій у системі (шкільній, сімейній тощо), своєї екзистенційної задачі як життєво важливої; схильність до переструктурування проблемної ситуації (конфлікту), думки про створення нового через руйнування існуючого положення речей (відкритість до майбутнього), наявність функціональної стійкості в рішенні екзистенційної задачі, розуміння конфлікту як можливості розвитку (як ритуал переходу, початок нового етапу).

Протилежний (негативний) полюс цього показника К- характеризує відсутність розуміння своєї екзистенційної задачі, відображає схильність до стереотипних суджень та думок, відсутність метацільі як вектора розвитку та перетворення; відображає когнітивну фіксацію на буденних питаннях.

*Потребо-мотиваційний компонент.*

Позитивний полюс цього показника ПМ+ представляє потребу в руйнуванні звичних меж, стереотипів, потребу в екзистенційному сповненні (подоланні обмеженості свого буття, вихід за межі Я), бажання боротьби та мотивація до перетворення дійсності.

Протилежний (негативний) полюс цього показника ПМ- характеризує блокування потреби у перетворенні середовища, відсутність потягу до дієвого рішення екзистенційних задач; відсутність диференційованості екзистенційних потреб.

*Ергічний компонент.*

Позитивний полюс цього показника Ер+ характеризує бадьорість, ресурси сил, прилив сил у боротьбі, задоволення від процесу залучення та готовності

продукувати напруження, енергетичні витрати в реалізації мети, пошукова активність.

Протилежний (негативний) полюс цього показника Ер- відображає низький рівень сил, блокування потенційних енергетичних ресурсів, відмову від пошукової активності.

*Вольовий компонент.*

Позитивний полюс цього показника В+ відображає готовність до прийняття рішень та вольових зусиль з їх реалізацією, схильність до подолання опору стабільності середовища в реалізації мети.

Протилежний (негативний) полюс цього показника В- відображає відсутність готовності вирішувати проблемні питання, комфортність в прийнятті рішень.

*Поведінковий компонент.*

Позитивний полюс цього показника П+ характеризує схильність до дії зі зміни дійсності, створення чогось нового через руйнування звичного ходу процесів; схильність до дій, що призводять до втрати власного комфорту (вихід із зони комфорту).

Протилежний (негативний) полюс цього показника П- вказує на відмову від зміни дійсності, від виходу із зони комфорту, схильність до відтворення звичок, усталеного порядку речей, конформної поведінки.

*Загальний показник пасіонарності.*

Позитивний полюс цього показника (шкали) ПАС+ характеризує схильність особистості до перетворення дійсності (зміни середовища), до дієвої зміни ходу процесів та подій, до порушення балансу у взаємодії з соціальним середовищем.

Основні характеристики пасіонарності:

1. Диференційованість та функціональна фіксація на екзистенційній задачі.
2. Пошукова активність у процесі пошуку функціональної значимості для вирішення задач, подолання інертності та протидії середовища.
3. Подолання стереотипного мислення; знаходження продуктивного рішення, переструктурування наявної ситуації.

4. Екстраполяція творчого потенціалу в майбутнє, орієнтація на перспективи трансформацій та змін.

5. Перетворення дійсності (середовища), як знайдене функціональне рішення (як пошук відсутньої змінної) та його реалізація в процесі продуктивного вирішення екзистенційної задачі.

Протилежний (негативний) полюс цього показника ПАС- характеризує схильність особистості до індиферентного сприйняття екзистенційних питань існування (або екзистенційного завдання), відсутність перетворюючої активності; пасивне сприйняття дійсності, підпорядкування обставинам, буденне ставлення до життя.

Основні характеристики інпасіонарності:

1. Відсутність рефлексивного усвідомлення екзистенційної задачі, не диференціювання та блокування екзистенційних потреб.

2. Безпорадність, відсутність пошукової активності.

3. Зацикленість на минулому досвіді, стереотипи, конформіст у судженнях та поведінці.

4. Відсутність «моделі потрібного майбутнього» (за М. О. Бернштейном); фаталістична установка по відношенню до життя.

На наступному етапі визначений психологічний зміст елементів пасіонарності (компонентів) був відображений у низці тверджень, що утворили шкали методики. Для прояснення актуальності та доступності розуміння сенсу питань, а також визначення змістовної валідності методики була проведена процедура експертного оцінювання. До групи експертів увійшли викладачі та аспіранти кафедри загальної та диференційної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (25 осіб). Перший варіант методики склав 6 шкал з 15 питань. У результаті аналізу деякі питання були вилучені з методики, частина питань була переформульована, а частина замінена на нові, так само був переглянутий порядок розташування запитань.

Подальша процедура розробки психодіагностичної методики та її стандартизації тривала протягом 1 року. У кінцевому варіанті методика містить 50 питань, на які досліджуваному слід дати один із чотирьох варіантів відповідей («безумовно, так», «напевно, да», «напевно, ні», «безумовно, так») (шкали емоційний (Ем), когнітивний (К), ергічний (Ер), вольовий (В), поведінковий (П)) і 10 пар питань, з яких слід зробити вибір (шкала потребо-мотиваційний (ПМ)). Методика містить письмову інструкцію, перелік питань та бланк, на якому передбачено чотири варіанти відповідей на кожне питання. Процедура тестування стандартна. Інструкція, стимульний матеріал, бланк для відповідей, «ключ» для обробки таких Методики діагностики компонентів пасіонарності наводяться у додатку А.

На останньому етапі було здійснено психометричну перевірку розробленого продукту. В апробації методики на різних етапах її створення брали участь понад 500 людей (у віці від 18 до 50 років). Вибірку склали слухачі факультету післядипломної освіти та студенти Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, студенти Одеського національного політехнічного університету, Одеського вищого професійного училища морського туристичного сервісу, Київської державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. На останньому етапі вибірка стандартизації склала 280 осіб.

Перевірка діагностичної цінності методики включала оцінку її надійності, валідності та дискримінативності. Конкретно, був проведений аналіз: частин тесту з метою перевірки внутрішньої узгодженості методики; надійності паралельних форм з метою перевірки узгодженості результатів досліджуваних при виконанні взаємозамінних форм тесту; тест-ретестової надійності з метою перевірки стійкості результатів тесту в часі [9, 32, 42, 130]. Результати обчислень зазначених параметрів, отриманих за допомогою кореляційного аналізу за формулою Пірсона, представлені в табл. 2.1. Обчислення проводилися за допомогою комп'ютерної програми статистичної обробки SPSS 23.0.

Таблиця 2.1

**Результати перевірки надійності та валідності Методики діагностики  
компонентів пасіонарності**

Шкали методики компоненти пасіонарності	Способи перевірки надійності та валідності методики		
	Надійність еквівалентних половин тесту ( $x_1-x_2$ ) (n = 280)	Тест- ретестова надійність ( $y_1-y_2$ ) (n=150)	Надійність паралельних форм: шкали пасіонарності (модифікований варіант методики Т. В. Дембо – С. Я. Рубінштейн) (n=280)
Емоційний	460**	625**	234**
Когнітивний	356**	641**	271**
Потребо- мотиваційний	346**	485**	343**
Ергічний	506**	593**	349**
Вольовий	466**	513**	322**
Поведінковий	446**	594**	183**
Загальний показник пасіонарності		660**	478**

Примітка: 1) ( $x_1-x_2$ ) - значення кореляції між двома частинами однойменних показників тесту; 2) ( $y_1-y_2$ ) - значення кореляції між результатами першого та повторного тестування; 3) нулі і коми опущені; 4) \*\* –  $p \leq 0.01$ .

Перевірка надійності частин тесту проводилася шляхом механічного розподілу кожної шкали методики навпіл і зіставлення результатів. Як видно з таблиці, величина коефіцієнтів кореляції між значеннями половин тесту статистично значуща на 1% рівні у всіх шкалах методики. Про високу внутрішню гомогенність методики свідчать також результати кореляції шкал компонентів пасіонарності із загальним показником (ЗПП): Ем ( $r = 0.669$ , при  $p \leq 0.01$ ), К ( $r = 0.689$ , при  $p \leq 0.01$ ), ПМ ( $r = 0.669$ , при  $p \leq 0.01$ ), Ер ( $r = 0.542$ , при  $p \leq 0.01$ ), В ( $r =$

0.672, при  $p \leq 0.01$ ), П ( $r = 0.685$ , при  $p \leq 0.01$ ). Таким чином, методика має високий ступінь внутрішньої узгодженості (однорідності), що підтверджує її конструктну валідність.

Вивчення тест-ретестової надійності проводилося на тій же вибірці стандартизації, респондентам було запропоновано методика двічі з інтервалом в 5 - 6 місяців. У результаті встановлено, що величина кореляції між двома рядами даних, отриманих у першому та повторному дослідженні, статистично значуща ( $p \leq 0,01$ ) за всіма шкалами, що свідчить про стійкість результатів тесту до дії часового чиннику.

Для визначення надійності та валідності за допомогою паралельних форм були вибрані: 16-факторний особистий опитування Р. Кеттела [220], окремі шкали, які пов'язані із характеристиками пасіонарності, і шкали пасіонарності (модифікований варіант процедури «Розміщення себе на умовній шкалі» Т. В. Дембо - С. Я. Рубінштейн ). Отримані високі значення коефіцієнтів кореляції ( $p \leq 0.01$ ) за всіма шкалами підтверджують надійність методики.

На 1% та 5% рівень значимості були виявлені кореляційні зв'язки всіх показників пасіонарності (за виключенням поведінкового компонента) з факторами моделі Р. Кеттелла, що представляють феноменологічну близькість до досліджуваного явища. У результаті встановлено, що: *емоційний* компонент пасіонарності (Ем) корелює з факторами – «сургенсія, експресивність – десургенсія, стриманість» (F) ( $r = 0.190$ , при  $p \leq 0.05$ ), «пармія, сміливість – тректія, боязкість» (H) ( $r = 0.181$ , при  $p \leq 0.05$ ), «висока тривожність – низька тривожність» (F1) ( $r = 0.155$ , при  $p \leq 0.05$ ); *когнітивний* компонент (К) с факторами – «сургенсія, експресивність – десургенсія, стриманість» (F) ( $r = 0.162$ , при  $p \leq 0.05$ ), «пармія, сміливість – тректія, боязкість» (H) ( $r = 0.203$ , при  $p \leq 0.05$ ), «аутія, мрійливість – праксернія, практичність» (M) ( $r = 0.182$ , при  $p \leq 0.05$ ); *потребо-мотиваційний* (ПМ) корелює з факторами – «сургенсія, експресивність – десургенсія, стриманість» (F) ( $r = 0.281$ , при  $p \leq 0.01$ ), «пармія, сміливість – тректія, боязкість» (H) ( $r = 0.275$ , при  $p \leq 0.01$ ), «аутія, мрійливість – праксернія, практичність» (M) ( $r = 0.310$ , при  $p \leq 0.01$ ), «висока тривожність – низька тривожність» (F1) ( $r = 0.219$ ,

при  $p \leq 0.01$ ), «реактивна врівноваженість – сензитивність» (F3) ( $r = 0.179$ , при  $p \leq 0.05$ ), «незалежність – конформність» (F4) ( $r = 0.222$ , при  $p \leq 0.01$ ); *ергічний* (Er) корелює з факторами – «домінантність – конформність» (E) ( $r = 0.263$ , при  $p \leq 0.01$ ), «сургенсія, експресивність – десургенсія, стриманість» (F) ( $r = 0.329$ , при  $p \leq 0.01$ ), «пармія, сміливість – тректія, боязкість» (H) ( $r = 0.517$ , при  $p \leq 0.01$ ), «аутія, мрійливість – праксернія, практичність» (M) ( $r = 0.181$ , при  $p \leq 0.05$ ), «висока тривожність – низька тривожність» (F1) ( $r = 0.464$ , при  $p \leq 0.01$ ), «реактивна врівноваженість – сензитивність» (F3) ( $r = 0.220$ , при  $p \leq 0.01$ ); *вольовий* компонент (B) корелює з факторами – «домінантність – конформність» (E) ( $r = 0.234$ , при  $p \leq 0.01$ ), «сургенсія, експресивність – десургенсія, стриманість» (F) ( $r = 0.343$ , при  $p \leq 0.01$ ), «пармія, сміливість – тректія, боязкість» (H) ( $r = 0.359$ , при  $p \leq 0.01$ ), «висока тривожність – низька тривожність» (F1) ( $r = 0.370$ , при  $p \leq 0.01$ ), «реактивна врівноваженість – сензитивність» (F3) ( $r = 0.216$ , при  $p \leq 0.01$ ); *загальний показник пасіонарності* (ОПП) корелює з факторами – «сургенсія, експресивність – десургенсія, стриманість» (F) ( $r = 0.259$ , при  $p \leq 0.01$ ), «висока тривожність – низька тривожність» (F1) ( $r = 0.161$ , при  $p \leq 0.05$ ). Важливо відзначити, що показник поведінкового компонента пасіонарності (П) не показав кореляційні зв'язки зі шкалами опитувальника Р. Кеттела. Схоже, що поведінковий компонент, який відображає діяльні аспекти пасіонарності, що передбачають наявність конкретного досвіду руйнування сталих стереотипів, внесення змін в якусь область, конфронтацію зі стабільним середовищем, містить специфічний матеріал для досліджуваного предмету.

Отримані дані підтверджують конструктну валідність тесту і дають інформацію про такі її аспекти, як конвергентна та дискримінантна валідність [42].

З метою визначення здатності окремих завдань тесту диференціювати обстежуваних щодо «максимального» та «мінімального» результату тесту ми перевірили дискримінативність [130]. У таблиці 2.2. представлені показники коефіцієнта дискримінативності  $\delta$  Фергюсона для кожної шкали.

Таблиця 2.2

**Показники коефіцієнту дискримінативності шкал Методики  
діагностики компонентів пасіонарності**

Емоційний (ЭМ)	Когнітивний (К)	Потребо- мотиваційн ий (ПМ)	Ергічний (Ер)	Вольовий (В)	Поведінков ий (П)
0,968	0,962	0,861	0,964	0,961	0,957

Згідно з отриманими даними, методика діагностики пасіонарності дозволяє диференціювати досліджуваних із заданої характеристики.

Також нами здійснювалася оцінка конструктивної валідності тесту з метою перевірки (ідентифікації) теоретичного конструкта методики, зокрема, факторної валідності [9, 32, 42, 130].

У таблиці 2.3. наданий остаточний варіант групування індикаторів у фактори, котрий, з одного боку, демонструє об'єднання показників на основі внутрішніх зв'язків, їх «тяжіння» у фактори, з іншого – розподіл показників між різними факторами, що дозволяє перевірити існування різних параметрів у структурі пасіонарності та підтвердити теоретичний конструкт Методики діагностики компонентів пасіонарності.

Таблиця 2.3

**Вибіркові результати факторного аналізу (шестифакторна модель)**

Групування індикаторів пасіонарності							
Фактор 1				Фактор 2			
Інди- катор	Факт. вага	Інди- катор	Факт. вага	Інди- катор	Факт. вага	Інди- катор	Факт. вага
В <sub>3</sub>	703	В <sub>10</sub>	337	ЭМ <sub>2</sub>	616	В <sub>4</sub>	301
В <sub>1</sub>	648	Эр <sub>3</sub>	327	ЭМ <sub>1</sub>	607	ЭМ <sub>5</sub>	285
Эр <sub>4</sub>	636	В <sub>8</sub>	312	К <sub>10</sub>	549	П <sub>2</sub>	274
Эр <sub>6</sub>	622	ЭМ <sub>9</sub>	278	П <sub>8</sub>	548	К <sub>4</sub>	263

Таблиця 2.3

## Вибіркові результати факторного аналізу (шестифакторна модель)

Фактор 1				Фактор 2			
Інди-катор	Факт. вага	Інди-катор	Факт. вага	Інди-катор	Факт. вага	Інди-катор	Факт. вага
П <sub>9</sub>	-603	Эм <sub>10</sub>	274	ПМ <sub>5</sub>	496	К <sub>6</sub>	261
В <sub>7</sub>	600	К <sub>8</sub>	270	Эм <sub>6</sub>	450	Эр <sub>10</sub>	258
Эр <sub>1</sub>	556	Эр <sub>8</sub>	243	Эм <sub>4</sub>	451	Эм <sub>8</sub>	254
В <sub>4</sub>	506	П <sub>5</sub>	241	ПМ <sub>1</sub>	436	В <sub>10</sub>	-232
В <sub>5</sub>	490	Эм <sub>7</sub>	238	П <sub>6</sub>	427	Эм <sub>10</sub>	230
ПМ <sub>9</sub>	481	П <sub>8</sub>	229	К <sub>7</sub>	408	ПМ <sub>7</sub>	225
П <sub>7</sub>	447	Эм <sub>2</sub>	228	ПМ <sub>10</sub>	405	К <sub>2</sub>	223
-	-	Эм <sub>5</sub>	214	П <sub>3</sub>	381	К <sub>9</sub>	223
-	-	-	-	-	-	П <sub>7</sub>	222
-	-	-	-	-	-	В <sub>6</sub>	220
-	-	-	-	-	-	Эм <sub>3</sub>	210
Фактор 3				Фактор 4			
Эр <sub>7</sub>	679	В <sub>6</sub>	-317	ПМ <sub>2</sub>	680	В <sub>3</sub>	367
Эр <sub>2</sub>	691	Эм <sub>8</sub>	-231	Эм <sub>9</sub>	534	ПМ <sub>7</sub>	325
Эр <sub>5</sub>	607	Эр <sub>4</sub>	229	ПМ <sub>8</sub>	528	К <sub>6</sub>	322
В <sub>9</sub>	557	Эр <sub>10</sub>	-216	К <sub>3</sub>	450	В <sub>4</sub>	284
В <sub>2</sub>	523	ПМ <sub>9</sub>	215	П <sub>5</sub>	430	В <sub>6</sub>	284
Эр <sub>9</sub>	550	П <sub>2</sub>	-213	Эр <sub>10</sub>	419	Эр <sub>Г8</sub>	247
К <sub>3</sub>	457	П <sub>8</sub>	-207	К <sub>4</sub>	401	ПМ <sub>9</sub>	223
Эм <sub>7</sub>	-420	В <sub>4</sub>	204	В <sub>10</sub>	384	ПМ <sub>5</sub>	227
Эм <sub>6</sub>	-318	ПМ <sub>5</sub>	200	Эр <sub>5</sub>	-381	ПМ <sub>3</sub>	218
-	-	-	-	П <sub>1</sub>	372	Эм <sub>3</sub>	218

Таблиця 2.3

## Вибіркові результати факторного аналізу (шестифакторна модель)

Фактор 5				Фактор 6			
Інди-катор	Факт. вага	Інди-катор	Факт. вага	Інди-катор	Факт. вага	Інди-катор	Факт. вага
П <sub>4</sub>	604	В <sub>8</sub>	345	К <sub>8</sub>	575	ПМ <sub>8</sub>	257
К <sub>1</sub>	525	ПМ <sub>9</sub>	-322	П <sub>2</sub>	523	В <sub>6</sub>	-235
Эм <sub>5</sub>	414	К <sub>10</sub>	296	ПМ <sub>3</sub>	479	В <sub>4</sub>	229
В <sub>6</sub>	411	Эр <sub>10</sub>	278	ПМ <sub>7</sub>	437	К <sub>7</sub>	216
П <sub>10</sub>	407	В <sub>1</sub>	242	К <sub>9</sub>	421	-	-
Эр <sub>8</sub>	390	Эм <sub>6</sub>	240	ПМ <sub>2</sub>	329	-	-
Эм <sub>3</sub>	388	К <sub>6</sub>	229	П <sub>3</sub>	-306	-	-
Эм 8	374	Эм <sub>9</sub>	223	ПМ <sub>4</sub>	305	-	-
Эр <sub>3</sub>	366	П <sub>9</sub>	-212	В <sub>1</sub>	298	-	-
К <sub>2</sub>	356	Эм <sub>10</sub>	202	К <sub>5</sub>	277	-	-

Проведений факторний аналіз (критерій Кайзера) за допомогою Varimax-обертання дозволив отримати 6-ти факторну модель, яка дозволяє проаналізувати структурні зв'язки досліджуваних характеристик пасіонарності, визначити факторну складність та навантаження показників методики.

До першого фактора згрупувалися з найбільшою факторною вагою всі показники шкали Ем (емоційний компонент); другий фактор представлений як абсолютне переважання показників шкали Ер (ергічний компонент); третій фактор переважно об'єднав показники шкали П (поведінковий компонент); четвертий фактор характеризується перевагою показників шкали В (вольовий компонент); п'ятий фактор виявився змішаним по своєму складу, що не дозволяє визначити його як сукупність показників тієї чи тієї шкали методики; та шостий фактор досить чітко представив показники шкали Пм (потреба – мотиваційний компонент).

Слід зазначити, що показники шкали К (когнітивний компонент) рівномірно розподілилися в отриманій моделі і не виділилися чітко в самостійний фактор.

Зазначимо, що для емпіричного дослідження різноаспектних показників пасіонарності також можливе використання процедури «Розміщення себе на умовній шкалі» (модифікований варіант методики Т. В. Дембо – С. Я. Рубінштейн), спираючись на компонентну структуру, представлену в табл.1.1. (див.Розділ 1).

Таким чином, психометрична перевірка методики діагностики компонентів пасіонарності показала достатню надійність та валідність розробленого інструменту, що дозволяє використовувати його як у наукових, так і в практичних цілях.

### **2.2.3. Методики діагностики властивостей особистості, що пов'язані з пасіонарністю**

Теоретичний аналіз показав, що пасіонарність особистості інтенційно спрямована на подолання протистояння стабільності середовища, руйнування стереотипів з готовністю до створення чогось нового через перетворення звичного ходу процесів. Пошукова активність у реалізації функціонально стійкої цілі виступає одним із способів взаємодії з середовищем і пов'язана зі здатністю (з можливістю) переорієнтувати агресію та направити її на перетворення (зміну дійсності). Для діагностики тонких форм проявів агресивності та потреб у ній, ступеню агресивного зараження та спроможність до гальмування, здатність переключати агресивність, ми використали «Методику визначення інтегральних форм комунікативної агресивності» (В. В. Бойко) [279]. Методика містить наступні шкали: «спонтанність агресії», «неможливість гальмувати агресію», «неможливість переключити агресію», «анонімну агресію», «провокацію агресії з оточуючими», «схильність до відображеної агресії», «аутоагресія», «ритуалізація агресії», «схильність заражатися агресією натовпу», «задоволення від агресії», «розплата за агресію». В опитувальник включено 55 запитань. Досліджуваному пропонується зробити вибір. Опитувальник дозволяє вивести «індекс агресії» з урахуванням 11 параметрів, кожен з яких оцінюється окремо в інтервалі від нуля

до десяти балів. За кожну відповідь, відповідно до ключа, нараховується один бал; чим вищою є оцінка, тим більшою мірою проявляється вимірюваний показник агресивності.

Для дослідження взаємозв'язку пасіонарності та самоствавлення особистості ми використовували «Опитувальник самоствавлення» (В. В. Столін, С. Р. Пантелєєв) [239]. Опитувальник дозволяє виявляти три рівні самоствавлення, що відрізняються за ступенем загальності:

- 1) глобальне самоствавлення;
- 2) самоствавлення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом та очікуваним ставленням до себе;
- 3) рівень конкретних дій (готовності до них) відносно до свого Я.

Опитувальник містить 57 питань, на які потрібно позитивно («так») або негативно («ні») відповісти. Методика включає наступні шкали: шкала S – глобальне самоствавлення, яке вимірює інтегральне почуття «за» або «проти» власного Я; шкала I – самоповага, шкала II – аутосимпатія, шкала III – очікування від інших, шкала IV – самоінтерес. Також, виділено сім шкал, спрямованих на вимірювання вираженості установки на ті чи ті внутрішні дії на адресу Я респондента: шкала 1 – самовпевненість, шкала 2 – ставлення від інших, шкала 3 – самоприйняття, шкала 4 – самопослідовність, шкала 5 – самозвинувачення, шкала 6 – самоінтерес, шкала 7 – саморозуміння [239].

У результаті теоретичного аналізу було встановлено, що пасіонарність як самостійна властивість пов'язана з окремими характеристиками особистості. Для вивчення особливостей таких зв'язків було застосовано «Шістнадцятифакторний опитувальник Р. Кеттелла» [220]. Такий психодіагностичний інструментарій містить 16 первинних шкал, які вимірюють різноманітні властивості особистості. Теоретичний аналіз показав, що пасіонарність пов'язана з направленістю на втілені особливо значущої цілі, реалізацією власних задумів у майбутнє, що викликало потребу вивчення зв'язку з темпоральною організацією.

Теоретичний аналіз показав, що пасіонарність виражається у фіксації на екзистенціальному пошуку, утвердженні себе у світі, розкриттям свого

призначення, що актуалізує пошук релевантних умов для реалізації своєї автентичності, власного існування, визиває активну діяльність, непереборне прагнення змінити існуючу дійсність. Таким чином, ми припускаємо, що пасіонарність як властивість особистості відображає смислові аспекти та тісно пов'язана з окремими проявами екзистенції.

Дослідницький інтерес представляє собою потребу пасіонарної особистості в екзистенційній сповненості, роль автентичності в трансформаційних процесах реалізації мети. Основні характеристики пасіонарності виражається у фіксації на екзистенційному пошуку, утвердження себе у світі, розкриття свого призначення, які можуть розкриватися в процесі самоактуалізації особистості. Для діагностики самоактуалізації ми використовували «Методику діагностики самоактуалізації особистості» (А. В. Лазукін, в адаптації Н. Ф. Каліної). Описувана методика дозволяє діагностувати прагнення особистості до самоактуалізації, а зокрема її орієнтацію у часі, аутосимпатію та саморозуміння, спонтанність й автономність, високу потребу в пізнанні, погляд на природу людини, ціннісну орієнтацію [259]. Методика складається зі 100 питань, з яких необхідно зробити вибір А або Б.

Для діагностики смисложиттєвих орієнтацій особистості (переживання особистістю онтологічної значущості життя, цікавого та емоційно насиченого життя, наявність усвідомленої мети в житті пасіонарної особистості) ми використали «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Дж. Крамбо, Л. Махолік, в адаптації Д. О. Леонтьєва). Ця методика поряд із загальним показником усвідомленості життя, представлена п'ятьма субшкалами, що відображають три конкретні сенсожиттєві орієнтації (мета, процес, результат) та два аспекти локус контролю (локус контролю–Я, локус контролю – життя) [259].

На нашу думку, важливою для аналізу цінності власного життя та пошук власного покликання є «Методика діагностики усвідомленості життя» (А. Ленгле, К. Оглер) [282], яка спрямована на вивчення екзистенційної сповненості. Методика представлена наступними субшкалами: «самодистанціювання» (SD); «самотрансценденція» (ST), «свобода» (F), «відповідальність» (V), «персональність» (P), «екзистенційність» (E). Загальний показник (G) – показник

того, наскільки наповнена смыслом екзистенція особистості та виражена здатність справлятися з самим собою і взаємодіяти зі світом, готовність співвідносити внутрішні та зовнішні потреби та пропозиції з власними цінностями [282].

Вивчення часової перспективи відбувалося за допомогою «Опитувальника часової перспективи ZTPІ» [248]. (Ф. Зімбардо, в адаптації А. Сирцової). Цей опитувальник дозволяє виявити ставлення особистості до часового континууму, темпоральну організацію досвіду, яка представлена наступними шкалами: «негативне минуле», «гедоністичне теперішнє», «майбутнє», «позитивне минуле», «фаталістичне теперішнє».

Представлені теоретичні дані про зв'язок пасіонарності та властивостей особистості, а також про співвідношення представлених компонентів пасіонарності з різними аспектами цих властивостей дають можливість описати основні характеристики пасіонарності та інпасіонарності (протилежний полюс досліджуваної властивості) та підійти до дослідження індивідуально-психологічних (у тому числі, типових) проявів цієї властивості.

#### **2.2.4. Психодіагностичний інструментарій, призначений для вивчення адаптивності**

Для вивчення адаптивності нами був використаний комплекс методик, а саме: «Тест-опитувальник соціальної адаптивності» (О. П. Саннікова, О. В. Кузнецова), самооцінна версія методики «Структурна композиція особистісної адаптивності» (О. П. Саннікова, О. В. Кузнецова) [1, 2]. За результатами співставлення даних, отриманих за цими методиками, ми також визначали зрілість адаптивності, яка є інтегральною характеристикою, котра відображає її структурну єдність, повноту ознак, широту прояву, функціональність, інтегрованість, силу.

Для діагностики показників формально-динамічного та якісних показників адаптивності був використаний «Тест-опитувальник соціальної адаптивності» (О. П. Саннікова, О. В. Кузнецова, 2002). Тест-опитувальник призначений для діагностики формально-динамічних і якісних показників адаптивності, що виражають природну силу адаптивності, її «базис». Така методика представлена

наступними шкалами: широта охоплення сигналів соціуму (ШОСС), легкість розуміння та ієрархізації сигналів соціуму (ЛІСС), точність орієнтації у соціальних очікуваннях (ТОСО), стійкість, усталеність емоційного переживання (СЕП), готовність змінюватися (ГЗ), готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач (ГПН), готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на досягнення мети (ГДМ), показник загальної задоволеності життям (ПЗЗ), загальний показник адаптивності (ЗПА). Кожен із зазначених параметрів представляє біполярний континуум, на полюсах якого розташовані максимально високі та вкрай низькі значення показників [1, 225].

Діагностика вищих, змістовних, рівнів адаптивності була здійснена за допомогою самооцінної версії методики «Структурна композиція особистісної адаптивності» (О. П. Саннікова, О. В. Кузнєцова, 2017), яка представлена наступними шкалами: установчим компонентом (АдУ) (мотиваційна установка на адаптивність), ціннісним компонентом (АдЦ), контрольно-регулятивним компонентом (АдКР), рефлексивним компонентом (АдР), суб'єктивно-нормативним компонентом (АдСН), апостеріорно-регулятивним компонентом (АдАР), імперативно-орієнтовним компонентом (АдІО), ідейно-трансформаційним компонентом (АдІТ) та загальним показником особистісної адаптивності (ЗПОА), що виражає композитну оцінку ступеня вираженості змістовно-особистісних і соціально-імперативних характеристик адаптивності як особистісної компетенції, тобто сукупності якостей, що дозволяють успішно вирішувати адаптаційні завдання у соціумі [2, 226].

Розглянуті компоненти (ознаки) особистісної адаптивності або допомагають максимально розвернутися природному адаптивному потенціалу (формально-динамічний і якісний рівень), часто компенсуючи його недолік, або пригнічують і блокують його прояви. У зв'язку з цим нами було визначено, за допомогою двох методик: «Тест-опитувальник соціальної адаптивності» та «Структурна композиція особистісної адаптивності», інтегральні характеристики адаптивності. На основі отриманих даних та співставлення цих показників було визначено: коефіцієнт внутрішньої узгодженості / неузгодженості адаптивності як цілісної та

багаторівневої властивості та коефіцієнт зрілості адаптивності. Обчислення інтегральних характеристик адаптивності дозволяє не тільки встановити міру вираження окремих якостей (компонентів) і рівнів у структурі адаптивності, характер їх комбінації, що важливо для побудови індивідуального профілю адаптивності, а й визначити особливості внутрішньої організації адаптивності як цілісної системи [226].

Теоретичні уявлення про пасіонарність надають сукупність характеристик, які пов'язані з розумінням майбутніх змін, гнучкістю когнітивних схем, поведінкових стратегій у ситуаціях невизначеності, що вказує на гіпотетичний зв'язок пасіонарності з превентивними механізмами адаптивності. Отже, це викликало потребу у діагностики компонентів превентивної адаптивності. Для діагностики компонентів превентивної адаптивності (І. М. Сімаєва) [234] була використана методика «Розміщення себе на умовній шкалі» (Т. В. Дембо - С. Я. Рубінштейн), що була представлена наступними компонентами: уявлення про майбутнє, розуміння сенсу майбутніх подій, оцінка власних можливостей, готовність до здійснення внутрішніх та зовнішніх дій для адаптації до змін, прийняття індивідуальних змін, відношення до адаптації, відповідальність за свої можливі дії, відкритість та гнучкість до нового, терпимість до нового.

Теоретико-методологічний аналіз показав, що пасіонарність особистості пов'язана з перетвореннями та трансформацією, що з однієї сторони супроводжується виходом із «зони комфорту» та жертвовністю з іншої з можливістю щодо (відновленню внутрішньої рівноваги) самоорганізації внутрішньої психічної активності в досягненні функціонально стійкої цілі. Прояв пасіонарності можливо розглядати як спосіб протистояння екзистенційному вакууму, конструктивну конфронтацію з екзистенційною тривогою, що стало підставою для діагностики механізмів психологічного захисту. Отже, з приводу того, що механізми психологічного захисту як найважливіші форми адаптаційних процесів та реакцій на стресові ситуації здатні посилювати, пом'якшити або нейтралізувати особистісні реакції на емоційно значущі стимули [250];

забезпечують регулятивну систему стабілізації направлену на зменшення тривоги, що виникає при усвідомленні конфлікту або перешкоди до самореалізації; представляють механізмами інтрапсихічної адаптації; систему стабілізації при неузгодженості картини світу з новою інформацією [207], підтримують цілісність свідомості [207], на нашу думку, доцільно проаналізувати зв'язок пасіонарності та механізмів психологічного захисту. Для діагностики механізмів психологічного захисту особистості нами відібраний опитувальник «Індекс життєвого стилю» (Г. Келлерман, Р. Плучек, Г. Конте) [207]. За допомогою опитувальника діагностуються основні механізми психологічного захисту та ступінь їх вираження. Опитувальник містить 8 шкал, які діагностують наступні механізми психологічного захисту: реактивне утворювання, заперечення реальності, заміщення, регресія, компенсація, проекція, витіснення, раціоналізація. Опитувальник містить 92 висловлювання. Випробуваному пропонується зробити вибір у висловленні. Підрахунок «сірих» балів проводиться за допомогою ключа. Первинний шкальні значення перетворюється в процентильні показники.

## Висновки до другого розділу

1. Емпіричне дослідження, присвячене вивченню психологічних особливостей пасіонарності та її детермінації адаптивністю, реалізовано у наступні три етапи: підготовчий, діагностичний, аналітико-інтерпретаційний. На підготовчому етапі був розроблений алгоритм емпіричного дослідження, сформована вибірка та обрано організаційні умови проведення дослідження, відібраний комплекс психодіагностичного інструментарію. До складу комплексу увійшли як традиційні психодіагностичні інструменти, так і розроблена у співавторстві методика, спрямована на діагностику компонентів пасіонарності. Другий етап передбачав проведення емпіричних процедур, на третьому етапі відбувалася обробка, аналіз та інтерпретація отриманих результатів.

2. За допомогою контент-аналізу творів психологів уточнено ключові ознаки пасіонарності. Емпіричне дослідження показало, що уявлення психологів про пасіонарність пов'язані з такими характеристиками, як: «екзистенційність», «внутрішні ресурси», «стійкість мети», «енергія», «перетворення», «активність». Результати теоретичного аналізу проблеми на основі інтеграції положень когнітивної психології, гештальт-психології, екзистенційної психології, а також результати емпіричного дослідження дозволили уточнити сукупність ознак пасіонарності.

3. Визначено склад показників компонентів пасіонарності, описано їх психологічний зміст. Кожен показник пасіонарності презентує її певний компонент та є біполярним континуумом, один з полюсів якого відображає яскраве вираження якості, на іншому – її відсутність або протилежність прояву. Найбільш релевантні багатогранній природі пасіонарності наступні показники: емоційний (Ем), когнітивний (К); потребо-мотиваційний (ПМ); ергічний (Ер); вольовий (В); поведінковий (П) компоненти.

4. Для діагностики компонентів пасіонарності створено психодіагностичну методику. Проведена стандартизація методики, яка передбачала: перевірку надійності (надійність частин тесту, тест-ретестову надійність, надійність паралельних форм), валідності (лицевої, конструктивної, конвергентної та

дискримінантної) та дискримінативності, розробку нормативних шкал. Результати апробації «Методики діагностики компонентів пасіонарності» показали, що створена методика є надійним, валідним психодіагностичним інструментарієм і може бути застосована в наукових та практичних цілях. Також для емпіричного дослідження різноаспектних показників пасіонарності можливе використання процедури «Розміщення себе на умовній шкалі» (модифікований варіант методики Т. В. Дембо – С. Я. Рубінштейн).

5. Відібрано комплекс методик, що дозволяє вивчати психологічні властивості, котрі пов'язані з пасіонарністю особистості: «Методика визначення інтегральних форм комунікативної агресивності» (В. В. Бойко), «Опитувальник самоствавлення» (В. В. Столін, С. Р. Пантілеєв), Шістнадцятифакторний опитувальник Р. Кеттелла, «Методика діагностики самоактуалізації особистості» (А. В. Лазукін, в адаптації Н. Ф. Каліної), «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Дж. Крамбо, Л. Махолік, в адаптації Д. О. Леонтьєва), «Методика діагностики усвідомленості життя» (А. Ленгле, К. Оглер), «Опитувальника часової перспективи ZTPІ» (Ф. Зімбардо, в адаптації А. Сирцової).

6. Вивчення адаптивності та адаптивних механізмів здійснено за допомогою комплексу психодіагностичних методик, а саме: «Тест-опитувальник соціальної адаптивності» (О. П. Саннікова, О. В. Кузнєцова), методика «Структурна композиція особистісної адаптивності», самооцінна версія методики (О. П. Саннікова, О. В. Кузнєцова), «Діагностика шкал превентивної адаптивності» (за моделлю І. М. Сімаєвої) – модифікація методики «Розміщення себе на умовній шкалі» Т. В. Дембо - С. Я. Рубінштейн), «Індекс життєвого стилю» (Г. Келлерман, Р. Плучек, Г. Конте).

**У другому розділі використані літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами [1, 2, 3, 9, 32, 42, 113, 130, 159, 184, 207, 220, 225, 226, 234, 239, 241, 248, 250, 259, 279, 282].**

**Матеріали другого розділу дисертації висвітлено в таких публікаціях автора, як: [3, 104, 135].**

### **РОЗДІЛ 3**

## **АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРАКТЕРИСТИК ПАСІОНАРНОСТІ, ЩО ЗУМОВЛЕНІ СПЕЦИФІКОЮ АДАПТИВНОСТІ**

У поданому розділі представлено аналіз результатів проведеного емпіричного дослідження зв'язку пасіонарності з іншими властивостями особистості, а також специфіку прояву пасіонарності в контексті детермінації адаптивністю. Отже, завдання кількісного аналізу даних наступні: вивчити за допомогою кореляційного та факторного аналізу характер лінійних зв'язків між досліджуваними показниками та групування їх простору, дослідити вплив латентних змінних на структуру показників, що вивчаються; встановити на основі даних регресійного аналізу внесок адаптивності та її окремих компонентів у зміни пасіонарності. За допомогою якісного аналізу (метод «асів», метод «профілів») досліджено диференціально-психологічні характеристики осіб з різною пасіонарністю та особливості детермінації пасіонарності адаптивністю.

### **3.1. Результати кількісного аналізу емпіричних даних**

#### **3.1.1 Співвідношення пасіонарності з широким спектром властивостей особистості**

За допомогою теоретичного аналізу було встановлено, що пасіонарність пов'язана з агресивністю, самоактуалізацією, екзистенціальною сферою особистості, адаптивністю, цілеспрямованістю, сміливістю, відповідальністю тощо. У цьому розділі надано результати вивчення співвідношення пасіонарності та її компонентів (когнітивного, емоційного, потребо-мотиваційного, ергічного, вольового, поведінкового) з широким спектром властивостей: комунікативною агресивністю, самооставленням, сенсожиттєвими орієнтаціями, самоактуалізацією,

усвідомленістю життя, часовою перспективою, низкою властивостей, що презентовані в багатofакторній моделі особистості Р. Кетелла.

*Взаємозв'язок показників пасіонарності та комунікативної агресивності.*

У літературі зазначається, що для пасіонарності характерна поведінкова активність, яка призводить до подолання стабільності середовища, що може проявлятися як акт комунікації із середовищем. На нашу думку, доцільним є більш детальне визначення характеру співвідношення пасіонарності з агресивністю.

Показниками комунікативної агресивності розглянуто: спонтанність агресії (СПА), нездатність гальмувати агресію (НГА), невміння перемикаєти агресію на діяльність або неживі об'єкти (НПА), анонімна агресія (Ана), провокація агресії у оточуючих (ПАО), схильність до відображеної агресії (СВА), аутоагресія (А), ритуалізація агресії (Рта), схильність заражатися агресією натовпу (СЗА), задоволення від агресії (ЗА), розплата за агресію (РА), загальний показник агресії (ЗПАг).

Результати кореляційного аналізу загального показника пасіонарності та окремих компонентів цієї властивості зі шкалами комунікативної агресивності представлені в табл. 3.1.

Найбільш тісні взаємозв'язки, від'ємні за знаком, встановлено між показниками пасіонарності та шкалою «неможливість переключати агресію на діяльність або неживі об'єкти» (НПА). Цей результат констатується як у загального показника пасіонарності, так і у всіх її компонентів.

Отже, загальний показник пасіонарності (ЗПП) від'ємно пов'язаний зі шкалою «неможливість переключати агресію на діяльність або неживі об'єкти» (НПА) ( $p \leq 0,01$ ). Це вказує на той факт, що чим вищий рівень пасіонарності, тим вищою є здатність переключати агресивність на діяльність. Реалізація потенційної пасіонарної енергії в перетворенні дійсності дозволяє керувати агресивним напруженням (розрядка психоемоційного напруження за рахунок активності у перетворенні дійсності). І навпаки, високий рівень неможливості переключити агресивність на діяльність знижує рівень пасіонарності. Когнітивна оцінка стимулювальної ситуації, що спонукає до перетворення дійсності, дозволяє

інтерпретувати опір стереотипам як пошук «змінної, якої бракує» для переструктурування ситуації та не переживається як руйнівна або неприємна подія [25, 148]. Такий взаємозв'язок пасіонарності та невміння переключити агресію на діяльність або неживі об'єкти виступає, скоріше за все, як спосіб комунікації із середовищем, а не спосіб усунення агресивних імпульсів.

Таблиця 3.1

**Значущі коефіцієнти кореляцій показників пасіонарності та комунікативної агресивності**

Показники комунікативної агресивності	Показники пасіонарності					
	К	П	ЭР	ЭМ	В	ЗПП
НГА	-	-	-187*	-191*	-	-
НПА	-217*	-251**	-329**	-232**	-292**	-350**
СВА	-	-	-	-	188*	-
СЗА	-	185*	-	-	-	-
РА	-	-	-	211*	-	-

Примітка. Тут і далі в таблицях: 1) вказані тільки значущі кореляції між досліджуваними показниками; 2) нулі і коми опущені; 3) знак \* вказує на рівень значущості  $p \leq 0,01$ , знак \*\* -  $p \leq 0,05$ ; 4) умовні скорочення: К – когнітивний компонент, Ем – емоційний, П – потребо-мотиваційний, Ер – ергічний, В –вольовий, П – поведінковий, ЗПП – загальний показник пасіонарності.

Від'ємний взаємозв'язок вольового (В), ергічного (Ер) та поведінкового (П) компонентів пасіонарності та шкали «неможливість переключити агресію на діяльність або неживі об'єкти» (НПА) ( $p \leq 0,01$ ) вказує на те, що вольова готовність до подолання перешкоди та опір стабільності середовища, приплив сил у боротьбі, готовність продукувати напруження, дозволяє трансформувати психоемоційне напруження, перемикає агресію на перетворення дійсності.

Отриманий від'ємний кореляційний зв'язок емоційного (Ем) компонента

пасіонарності та шкали «неможливість переключити агресію на діяльність або неживі об'єкти» (НПА) (5% рівень значущості). Такий взаємозв'язок вказує на те, що пристрасне захоплення справою дозволяє трансформувати агресію у соціально прийнятне русло. І, навпаки, вміння переключати агресію на діяльність дає поштовх до пристрасного захоплення справою. Від'ємний взаємозв'язок емоційного компонента пасіонарності та шкали «невміння гальмувати агресію» (НГА) ( $p \leq 0,05$ ) вказує, що чим значніша емоційна реакція та переживання пов'язані з екзистенціальними питаннями (смыслом, свободою / відповідальністю, життя / смерть) тим вищою є здатність гальмувати агресію. Виявлено додатній взаємозв'язок емоційного компонента пасіонарності та шкали «розплата за агресію» (РА) ( $p \leq 0,01$ ). Чим вищий рівень екзистенціальних переживань, які не мають нейтральних позицій, тим вищий рівень агресивних емоцій.

Встановлено від'ємний взаємозв'язок когнітивного (К) компонента пасіонарності та шкали «неможливість переключити агресію на діяльність або неживі об'єкти» (НПА) ( $p \leq 0,01$ ). Когнітивне фокусування на цілі, розуміння своєї екзистенціальної задачі та пошук функціонального рішення (переструктурування проблемної ситуації) можна розглядати як можливість переходу на раціональній основі до конструктивної діяльності. Чим вищий когнітивний компонент пасіонарності, тим менша вірогідність дезорганізованої діяльності та протистояння немотивованому, несвідомому руйнуванню заради самого руйнування.

Від'ємна кореляція ергічного (Ер) компонента пасіонарності зі шкалою «нездатність гальмувати агресію» (НГА) ( $p \leq 0,05$ ) відображає те, що прилив сил у боротьбі, пошукова активність та готовність продукувати напруження впливає на здатність гальмувати агресивні імпульси: чим яскравіше виражений ергічний компонент, тим така здатність є вищою.

Отриманий взаємозв'язок вольового (В) компонента пасіонарності та шкали «схильність до відображеної агресії» (СВА) (5% рівень значимості). Додатна кореляція віддзеркалює той факт, що вольова готовність подолати перешкоди на шляху до досягнення цілі, протистояння інертності середовища, сприяє певному типу відображення і самого середовища як агресивно налаштованого відносно до

змін і трансформацій. Отже, чим вищий рівень пасіонарності (вольовий компонента) тим вища схильність до відображеної агресії, тобто відображається сам факт протистояння архаїчного та сучасного (нового), а також здатність протистояти агресії як зовнішньому впливовому чиннику.

Поведінковий (П) компонент пасіонарності додатньо пов'язаний зі шкалою «схильність заражатися агресією натовпу» (СЗА) ( $p \leq 0,05$ ). Перетворення дійсності як знайдене функціональне рішення в проблемній ситуації призводить до трансформації зв'язків у середовищі (системі) (але саме середовище вже як би готове потенційно до перетворень). Чим вища недиференційованість середовища, тим більше воно «заряджено» агресивною енергією. Пасіонарність впливає на здатність переводити агресію середовища в перетворювальну активність.

Таким чином, кореляційний аналіз показників пасіонарності та комунікативної агресивності дозволяє встановити наступне: пасіонарність не пов'язана зі зсувом агресивних імпульсів (тобто мотиви та потреби, що лежать в основі пасіонарності, не мають агресивної природи), що суперечить поглядам про пасіонарність як про чинник деструктивної, девіантної поведінки [109]; рішення екзистенційної задачі дозволяє врегульовувати емоції та пригнічувати агресивні імпульси, але в той же час складні екзистенційні переживання відображають неоднозначність у розумінні природи людини.

*Аналіз взаємозв'язків показників пасіонарності та факторів особистості (за моделлю Р. Кеттелла)*

Результати кореляційного аналізу показників компонентів пасіонарності та факторів особистості (за Р. Кеттеллом) наведено в табл. Б.1 у додатку Б.

Проаналізуємо отримані результати. Було виявлено кореляційні залежності всіх показників пасіонарності (за винятком поведінкового компонента) із факторами моделі Р. Кеттелла на 1% та 5% рівні значущості, що вказує на зв'язок пасіонарності з іншими властивостями особистості, які аранжують її прояви.

У результаті кореляційного аналізу встановлено, що:

загальний показник пасіонарності (ЗПП) корелює з факторами – «сургенсія, експресивність – десургенсія, стриманість» (F) ( $r = 0.259$ , при  $p \leq 0.01$ ), «висока тривожність – низька тривожність» (F<sub>1</sub>) ( $r = 0.161$ , при  $p \leq 0.05$ ).

емоційний (Ем) компонент пасіонарності корелює з факторами – «сургенсія, експресивність – десургенсія, стриманість» (F) ( $r = 0.190$ , при  $p \leq 0.05$ ), «пармія, сміливість – тректія, боязкість» (Н) ( $r = 0.181$ , при  $p \leq 0.05$ ), «висока тривожність – низька тривожність» (F<sub>1</sub>) ( $r = 0.155$ , при  $p \leq 0.05$ );

когнітивний (К) компонент має зв'язки з факторами – «сургенсія, експресивність – десургенсія, стриманість» (F) ( $r = 0.162$ , при  $p \leq 0.05$ ), «пармія, сміливість – тректія, боязкість» (Н) ( $r = 0.203$ , при  $p \leq 0.05$ ), «аутія, мрійливість – праксернія, практичність» (М) ( $r = 0.182$ , при  $p \leq 0.05$ );

потребо-мотиваційним (ПМ) компонентом пасіонарності корелює з факторами: «сургенсія, експресивність – десургенсія, стриманість» (F) ( $r = 0.281$ , при  $p \leq 0.01$ ), «пармія, сміливість – тректія, боязкість» (Н) ( $r = 0.275$ , при  $p \leq 0.01$ ), «аутія, мрійливість – праксернія, практичність» (М) ( $r = 0.310$ , при  $p \leq 0.01$ ), «висока тривожність – низька тривожність» (F<sub>1</sub>) ( $r = 0.219$ , при  $p \leq 0.01$ ), «реактивна врівноваженість – сензитивність» (F<sub>3</sub>) ( $r = 0.179$ , при  $p \leq 0.05$ ), «незалежність – конформність» (F<sub>4</sub>) ( $r = 0.222$ , при  $p \leq 0.01$ );

ергічний (Ер) компонент корелює з факторами: «домінантність – конформність» (Е) ( $r = 0.263$ , при  $p \leq 0.01$ ), «сургенсія, експресивність – десургенсія, стриманість» (F) ( $r = 0.329$ , при  $p \leq 0.01$ ), «пармія, сміливість – тректія, боязкість» (Н) ( $r = 0.517$ , при  $p \leq 0.01$ ), «аутія, мрійливість – праксернія, практичність» (М) ( $r = 0.181$ , при  $p \leq 0.05$ ), «висока тривожність – низька тривожність» (F<sub>1</sub>) ( $r = 0.464$ , при  $p \leq 0.01$ ), «реактивна врівноваженість – сензитивність» (F<sub>3</sub>) ( $r = 0.220$ , при  $p \leq 0.01$ );

вольовий (В) компонент пасіонарності корелює з факторами: «домінантність – конформність» (Е) ( $r = 0.234$ , при  $p \leq 0.01$ ), «сургенсія, експресивність – десургенсія, стриманість» (F) ( $r = 0.343$ , при  $p \leq 0.01$ ), «пармія, сміливість – тректія, боязкість» (Н) ( $r = 0.359$ , при  $p \leq 0.01$ ), «висока тривожність – низька тривожність»

(F<sub>1</sub>) ( $r = 0.370$ , при  $p \leq 0.01$ ), «реактивна врівноваженість – сензитивність» (F<sub>3</sub>) ( $r = 0.216$ , при  $p \leq 0.01$ ).

Важливо відзначити, що показник поведінкового (П) компонента пасіонарності не показав кореляційних зв'язків зі шкалами опитувальника Р. Кеттела. Схоже, що поведінковий компонент, який відображає перетворювальні аспекти пасіонарності, що передбачають конкретний досвід руйнування сталих стереотипів, внесення змін у певну область, конфронтацію зі стабільним середовищем, містить матеріал специфічний для досліджуваного предмету.

Отже, в результаті кореляційного аналізу було встановлено, що загальний показник пасіонарності (ЗПП) має зв'язок із безпечністю, життєрадістю, бадьорістю, енергійністю, оптимізмом, знахідливістю, тривожністю.

Були виявлені кореляційні додатні зв'язки потребо-мотиваційного (ПМ) компонента пасіонарності сміливістю, товариськістю, чуйністю, рішучістю, тяжінням до ризику та гострим відчуттям. Такі зв'язки відображають той факт, що розуміння власних екзистенційних мотивацій та потреб впливають на оптимістичне сприйняття дійсності, сміливість і рішучість у контактах та вчинках; потреба в подоланні обмеженості свого буття, вихід за межі Я (трансцендентність), потреба в екзистенційному сповненні пов'язана з вмінням оперувати абстрактним речами, самобутнім творчим світоглядом; екзистенційні мотиви та потреби пов'язані з тривожністю, емоційною лабільністю, тенденцією до домінування.

Отримані додатні взаємозв'язки ергічного (Ер) компоненту та факторів особистості стійкість, незалежність, конфліктність, самостійність, мрійливість, захопленість ідеями та фантазуванням, високим напруженням внутрішнього світу, тривожністю, стабільністю, заповзятливістю. Ці взаємозв'язки відображають наступне: чим вища пошукова активність та багата творча уява, тим більшим є прагнення до незалежності, наполегливості, сміливості, прояву лідерської позиції; ергічність, активність пов'язана з тривожністю, емоційною лабільністю.

Вольовий компонент пасіонарності (В) пов'язаний з такими властивостями як стійкість, самовпевненість, оптимістичність, спокій, сміливість, тривожність, реактивна врівноваженість. Такі взаємозв'язки відображають те, що готовність до

вольового зусилля, подолання опору стабільності середовища пов'язана з проявами лідерського потенціалу.

Когнітивний компонент (К) пасіонарності має зв'язок з такими властивостями, як гнучкість, кмітливість, сміливість, захопленість ідеями. Ці зв'язки відображають схильність до оперування абстрактними речами. Багата уява та творчий підхід пов'язані з легкістю відділення стимулів, що відповідають екзистенційній задачі, а також пошук функціонального рішення в процесі перетворення дійсності.

Емоційний (Ем) компонент пасіонарності має зв'язок з наступними властивостями: імпульсивністю, життєрадісністю, чутливістю, тривожністю, що вказує на той факт, що чим сильнішим є пристрасне захоплення справою, тим вищий рівень тривоги.

Таким чином, у результаті кореляційного зв'язку було встановлено, що пасіонарність найбільшою мірою пов'язана з такими властивостями особистості, як: сміливість, незалежність, висока тривожність, творча уява, захопленістю ідеями, винахідливість. Можна вважати, що саме ці властивості аранжують прояви пасіонарності.

#### *Співвідношення показників пасіонарності та самоствавлення особистості.*

Кореляційний аналіз між компонентами пасіонарності та самоствавлення особистості дозволить вивчити основні точки перетину цих явищ. Конкретно досліджувалась система зв'язків пасіонарності з такими ознаками самоствавлення: глобальне самоствавлення, самоповага, аутосимпатія, очікування від інших, самоінтерес, самовпевненість, ставлення від інших, самоприйняття, самопослідовність, самозвинувачення, самоінтерес, саморозуміння.

Результати кореляційних зав'язків пасіонарності зі шкалами самоствавлення особистості представлені в табл. 3.2.

Найбільшу кількість кореляційних зв'язків виявив ергічний (Ер) компонент пасіонарності з наступними шкалами самоствавлення: «S – глобальне самоствавлення», «самоповага», «аутосимпатія», «очікування від інших», «самовпевненість», «самоприйняття», «саморозуміння».

Таблиця 3.2.

**Значущі коефіцієнти кореляцій показників пасіонарності та  
самоствлення особистості**

Показники самоствлення	Показники пасіонарності			
	П	Эр	Эм	Пм
Глобальне самоствлення	-187*	274*	-141*	160*
Самоповага	-	314*	-	179*
Аутосимпатія	-273**	180*	-187**	-
Очікування від інших	-145*	150*	-	178*
Самовпевненість	-	327*	-	170*
Ставлення інших	-		-	144*
Самоприйняття	-214**	172*	-172*	-
Самопослідовність	-	-	-	-
Самозвинувачення	177*	-	144*	-
Саморозуміння	-	245*	-	-

Додатній кореляційний зв'язок ергічного компонента пасіонарності із загальним показником «S – глобальне самоствлення» (5% рівень значущості), вказує на те, що висока активність та енергія перетворення посилює позитивні аспекти самоствлення, зміцнює інтегральне почуття «за» власне Я. Ергічний потенціал пасіонарності, готовність до дієвих трансформацій у внутрішньому і зовнішньому плані, пошукова активність, яка спрямована на інтеграцію минулого досвіду, його переосмислення і переструктурування впливає на такі психологічні характеристики самоствлення, як самоповага, аутосимпатія, самовпевненість, самоприйняття, саморозуміння, підвищуючи їх психологічний рівень. Це також підтверджено додатніми кореляційними зв'язками із цими шкалами. І, навпаки, позитивне ставлення до себе, самоповага, прийняття, самовпевненість дозволяють відчувати прилив сил в боротьбі, посилює активність.

Поведінковий (П) компонент пасіонарності на 1%- і 5%-рівнях значущості та показує від'ємну кореляцію зі шкалами самоствлення: «S – глобальне

самоствавлення», «аутосимпатія», «очікування від інших», «самоприйняття» і позитивно зі шкалою «самозвинувачення». Перетворення дійсності є знайденим функціональним рішенням у процесі переосмислення досвіду, подолання стереотипів і сталих конструктів, протистояння інертності та «закостенілості» середовища. Ці трансформації стають можливими завдяки роботі самосвідомості, де зміни запускають процеси рефлексії і стають точками зростання і розвитку. Чим вищий поведінковий акт (вчинок), у відношенні до середовища, тим більш негативне самоприйняття та нижча аутосимпатія, що у свою чергу, породжує тенденцію до самозвинувачення, негативного очікування від інших. І навпаки, високі показники аутосимпатії, самоприйняття блокують дієві прояви пасіонарності. Отримані дані вказують на протилежні тенденції: механізми аутосимпатії, самоприйняття, самоствавлення будуть підтримуватися за рахунок уникнення пасіонарної поведінки, пригнічення дій, спрямованих на зміни істотних параметрів середовища. Чим більше виражена готовність до безпосередніх цілеспрямованих дій, щодо реалізації ідей, тим менша чутливість до себе, актуальних безпосередніх вражень, жвавість відгуку на власну динаміку внутрішнього життя. Поведінковий компонент пасіонарності актуалізує тенденцію до придушення власних імпульсів, бажань, потреб (жертвність).

Також були отримані додатні кореляційні зв'язки з потребо-мотиваційним (ПМ) компонентом пасіонарності та шкалами самоствавлення «S – глобальне самоствавлення», «самоповага», «очікування від інших», «самовпевненість», «відношення від інших» (5% рівень значущості). Потреба в руйнуванні звичних меж, стереотипів, будучи динамічною характеристикою, грає важливу роль у самоствердженні, самоствавленні. Актуалізація такої потреби спонукає особистість до розкриття свого потенціалу, упевненості у своїх силах та можливостях. Можна відмітити і зворотній зв'язок: позитивне самоствавлення, самоповага, самовпевненість та позитивне відношення від інших є посилене ініціативність особистості, бажання боротьби та мотивацію до перетворення дійсності.

Виявлені від'ємні кореляційні зв'язки на 1%- та 5%-рівні значущості емоційного (Ем) компонента пасіонарності зі шкалами: «S – глобальне самоствавлення», «аутосимпатія», «самоприйняття»; додатній зв'язок зі шкалою «самозвинувачення». Отже, таке поєднання характеристик вказує на те, що бурхлива емоційна залученість до процесу змін дійсності, схильність до «революційного пориву» порушують внутрішню гармонізацію особистості, позитивне ставлення до себе. Разом з тим і позитивний внутрішній досвід, що ґрунтується на прийнятті себе, аутосимпатії, гальмує переживання зв'язку особистості зі світом, пристрасне захоплення змінами середовища.

Таким чином, кількісний аналіз емпіричних даних показав неоднозначні зв'язки пасіонарності, конкретно таких її компонентів, як поведінковий, ергічний, емоційний і потребо-мотиваційний, з параметрами самоствавлення. Загалом, можна зазначити, що ергічні та потребо-мотиваційні аспекти пасіонарності стимулюють процеси позитивного самоствавлення, аутосимпатії, і, у свою чергу, посилюються за умов гармонізації та особистісної адаптованості. Емоційні та поведінкові аспекти пасіонарності, навпаки, пригнічують позитивний саморозвиток особистості, і, відповідно, посилюються за умов неприйняття своєї особистості, знецінення себе.

*Пасіонарність та самоактуалізація особистості: співвідношення показників.*

Результати кореляційного аналізу показників пасіонарності та самоактуалізації представлені в табл. 3.3.

Отримані додатні кореляційні зв'язки на 1% рівні значущості загального показника пасіонарності (ЗПП) зі шкалами самоактуалізації: «цінність», «природа людини», «креативність», «автономність». Такий результат відображає особливості лінійної залежності пасіонарності та трансцендентних цінностей (надіндивідуальних, метацінностей, за А. Маслоу) і вказує на те, що, з одного боку, ціннісно-смысловий вектор розвитку включено у структуру екзистенційної задачі (як питання пізнання, подолання егоцентричного мислення за Ж. Піаже), а отже і безпосередньо задіяний у пасіонарності. З іншого боку, пасіонарність виступає у тому аспекті психологічного функціонування, який впливає на вже сформоване

аксіологічне поле, змінюючи ціннісно-смыслову сферу особистості. Пасіонарність передбачає схильність особистості до пошуку питань і відповідей, які відображають істини в пізнанні людини, її існування, індивідуального шляху розвитку, проте вони відрізняються амбівалентністю цих знань і не мають однозначного рішення.

Таблиця 3.3

**Значущі коефіцієнти кореляцій показників пасіонарності та самоактуалізації**

Показники самоактуалізації	Показники пасіонарності						
	К	П	Ер	Ем	В	ПМ	ЗПП
Ч	-	-	206**	-	-	171**	
Ц	-	-	184**	-	-	294**	191**
ПрЛ	125*	-	125*	-	-	-	144**
ПР	-	-	142*	-		-	-
Кр	-	214**	-		169**	149*	218**
Авт	-	-	282**	-	169**	216**	198**
Сп	-	-	245**	-	-	194**	-
Ср	-	-147*	207**	-206**	-	-	-
Ас	-	-	304**	-191**	-	-	-
К	-	-	180**	-	-	-	-
ГС	-	-	213**	-	-	-	-

Примітка. Умовні скорочення: Ч - час, Ц - цінність, ПрЛ - природа людини, ПР - потреба в розумінні, Кр - креативність, прагнення до творчості, Авт - автономність, Сп - спонтанність, Ср - саморозуміння, Ас - аутосимпатія, К - контактність, ГС - гнучкість під час спілкування.

Зв'язки загального показника пасіонарності (ЗПП) та шкали «прагнення до творчості та креативність» висвітлюють той факт, що пасіонарність виявляється як активність, що спрямована на реалізацію мети, орієнтована на події майбутнього,

вимагає пошукової активності та виходу із зони комфорту, підтримує відкритість та гнучкість у сприйнятті нової інформації. Усе це передбачає творче ставлення до життя, стимулює перетворення дійсності, при якій відбувається зміна якості життя.

Інтерпретація даних про кореляційні зв'язки загального показника пасіонарності (ЗПП) зі шкалою «автономність», доводить те, що автономність вибору та питання свободи й відповідальності, є важливими умовами реалізації потенційної пасіонарності, її переходу в кінетичну форму (дієву відносно середовища) через функціональні завдання екзистенційного плану. Цього процесу не може бути без автономності у виборі, виходу за межі існуючого комфорту, пошуку функціонального рішення в процесі перетворення дійсності.

Слід зазначити, що ергічний (Er) компонент пасіонарності показав додатні кореляційні зв'язки на 1% рівня значимості з усіма шкалами самоактуалізації, крім шкали «креативність». Зокрема, встановлено взаємозв'язки ергічного компонента пасіонарності зі шкалами «цінність», «погляд на природу людини», «потреба в пізнанні», «час». Цей факт вказує на взаємовплив пасіонарності та ціннісних орієнтацій особистості, що прагне до самоактуалізації (досконалість, порядок, істина, самодостатність тощо); віри в можливості людей на основі визнання їхніх позитивної природи як визначальної сутності їхніх дій, що створює основу для гармонічних відносин зі світом; інтерес та відкритість до нового досвіду, до об'єктів, що не мають безпосередньо утилітарного значення. Відзначимо також кореляції зі шкалами «контактність», «гнучкість у спілкуванні», «саморозуміння» та «аутосимпатія», «автономність». Це підкреслює включення готовності до пошукової активності, ергічного тону як елементу пасіонарності до механізмів опрацювання нової інформації, системи пошуку нових функціональних зв'язків, що є засадами гнучкої комунікативної позиції. У той же час ергічний аспект пасіонарності (бадьорість, ресурси сил, прилив сил у боротьбі, задоволення від процесу залучення та готовності продукувати напруження) є підґрунтям для більш глибокого розуміння свого внутрішнього світу, пов'язаний із самооцінним компонентом самосвідомості, розумінням потреби в самоактуалізації, з вірою у свої сили та можливості, переживання власної цілісності, свободи та незалежності.

Кореляційний зв'язок ергічного компонента пасіонарності зі шкалою спонтанності вказує на взаємозумовленість пасіонарної активності й природності, свободи, невимушеності. Додатна кореляція ергічного компонента зі шкалою «час» вказує на те, що пасіонарна активність пов'язана з усвідомленою позицією по відношенню до життєвого локусу контролю, екзистенційною значимістю життя.

Особливий інтерес представляє розгляд додатніх зв'язків вольового (В) компонента пасіонарності зі шкалами самоактуалізації «автономність» і «прагнення до творчості та креативності». Таке поєднання характеристик вказує, що вольові зусилля, спрямовані на перетворення дійсності, пов'язані з творчим потенціалом, креативністю, які реалізуються через незалежність від загальноприйнятого, подолання стереотипів. Чим більше необхідно вольових зусиль у досягненні мети, вираженні творчого потенціалу, тим вищою буде автономність у виборі, прийнятті рішень. У свою чергу, на діяльність, яка вимагає автономності та творчого підходу, більше витрачається вольових ресурсів.

Додатня кореляція потребо-мотиваційного (ПМ) компонента пасіонарності зі шкалою «спонтанність» ( $p \leq 0.01$ ) вказує на те, що потреба в руйнуванні звичних меж, стереотипів сприяє активізації свободи, легкості, природності у відчутті себе та поведінці людини. При цьому впевненість у собі й довіра до навколишнього світу, здатність до природності й спонтанності відображають прагнення і пошук аутентичного життя (індивідуального шляху розвитку). Кореляційні зв'язки потребо-мотиваційного компонента пасіонарності та шкали «цінності» (1% рівень значимості) свідчать про те, що налаштованість на боротьбу та зміни, що загострюється унаслідок розуміння екзистенційної задачі, її диференціювання має гуманістичне відзеркалення. Потреба в утвердженні особистісної екзистенції і функціональна фіксація на екзистенційному пошуці не є замкнутою структурою, що продукує незавершеність та відкритість до пізнання і впливає на ієрархії цінностей, на цінність самого життя. Слід відзначити, що виявлені кореляційні зв'язки потребо-мотиваційного компонента пасіонарності зі шкалою «прагнення до творчості та креативності» (1% рівень значимості) відображає те, що спонукальні поштовхи в просторі пасіонарності також є спорідненими до мотивації творчості.

Потребо-мотиваційний компонент пасіонарності також корелює зі шкалою «автономність» на 1% рівні значущості. Виявлені кореляційні зв'язки вказують на те, що потреба в руйнуванні звичних меж, стереотипів передбачає автономність, певну незалежність та свободу. Додатній кореляційний зв'язок потребо-мотиваційного компонента пасіонарності зі шкалою «час» ( $p \leq 0.01$ ) вказує на те, що потреба у вирішенні екзистенційної задачі, мотивація на зміну умов життєдіяльності (середовища) є ланкою, яка підсилює відчуття екзистенційної цінності життя.

Кореляційний зв'язок поведінкового (П) компонента пасіонарності та шкали «прагнення до творчості та креативності» ( $p \leq 0.01$ ) відображає те, що пошук та створення нового через руйнування стереотипного, звичайного ходу процесів пов'язані з творчою активністю й у своїй основі не мають деструктивної спрямованості (тобто потенційно не передбачають деструктивний характер діяльності). Від'ємні кореляційні зв'язки зі шкалою «саморозуміння» (5% рівень значущості) відображають протилежну спрямованість готовності до дій зі зміни сталих стереотипів, з реалізації власних ідей відносно власних бажань і потреб, що пояснює притаманний пасіонарності характер жертвності.

Емоційний (Ем) компонент пасіонарності від'ємно корелює (1% рівень значущості) зі шкалами «саморозуміння» і «аутосимпатія», що виражає обернену пропорційну лінійну залежність між емоційною залученістю в процесі реалізації мети і оцінним компонентом самосвідомості. Чим сильніше проявляється емоційна залученість у реалізації ідей, тим складніше особистості контактувати із собою, власними бажаннями і потребами, тим більше критичність особистості до себе та менша впевненість.

Встановлено також від'ємний взаємозв'язок когнітивного (К) компонента пасіонарності та шкали «погляд на природу людини» (1% рівень значимості). Когнітивне фокусування на екзистенційній проблемі актуалізує рефлексію з питань взаємодії між людьми. Питання надійності та віри в гуманну сторону можливостей людини, залучається до процесу когнітивного переосмислення в пошуках

функціонального вирішення проблемної ситуації (цієї ситуації) і є однією зі сторін процесу самоактуалізації.

У результаті дослідження отримані кореляційні зв'язки між компонентами пасіонарності й шкалами самоактуалізації, що дозволяє встановити наступне:

- пасіонарність та самоактуалізація мають достатньо площин перетину. Це стосується переважно ергічного, потребо-мотиваційного компонентів пасіонарності та таких параметрів самоактуалізації, як цінності, погляд на природу людини, креативність та автономність. Таким чином, можна стверджувати, що для процесу самоактуалізації важливим аспектом є пасіонарність, а саме її ергічна складова, як можливість виходу із зони комфорту та екзистенційний вектор на пряму у вирішенні задач.

- у просторі самоактуалізації проявляються динамічні характеристики пасіонарності, а саме: вихід за межі комфорту, пошукова активність, сила і ресурси. Вольова готовність до подолання бар'єрів на шляху самоактуалізації, екзистенційний вектор спрямованості у вирішенні завдання є важливими аспектами на шляху самоактуалізації.

- також треба зазначити, що пасіонарність та самоактуалізація, хоча і мають спільні точки перетину, але основні структури, на основі яких вони функціонують, різні.

*Взаємообумовленість пасіонарності та смисложиттєвих орієнтацій.*

У результаті теоретичного аналізу було встановлено, що пасіонарність тісно пов'язана з пошуком сенсу, духовністю, що потребує емпіричного дослідження взаємообумовленості показників пасіонарності та сенсожиттєвих орієнтацій.

Результати кореляційного аналізу компонентів пасіонарності зі шкалами смисложиттєвих орієнтацій (М – мета, П – процес, Р – результат, ЛК-Я – локус контролю Я, ЛК-Ж – локус контролю життя, ЗСЖО – загальний показник) представлені в табл. 3.4.

Були отримані додатні кореляційні зв'язки на 1% рівні значущості загального показника пасіонарності (ЗПП) з усіма шкалами смисложиттєвих орієнтацій, а саме

з показниками «мета», «процес», «результат», «локус контролю Я», «локус контролю – життя», «загальний показник смисложиттєвих орієнтацій» (ЗСЖО).

Таблиця 3.4

**Значущі коефіцієнти кореляцій показників пасіонарності та смисложиттєвих орієнтацій**

	К	П	Ер	Ем	В	ПМ	ЗПП
М	-	183**	-	144**	179**	-	209**
Пр	116*	151**	250**	165**	234**	170**	279**
Р	-	-	269**	-	207**	160**	246**
ЛК-Я	-	113*	269*	107*	187**	119*	229**
ЛК-Ж	-	-	258**	-	163**	265**	187**
ЗСЖО	-	190**	198**	159**	231**	-	262**

Взаємозв'язок загального показника пасіонарності (ЗПП) та смисложиттєвих орієнтацій (ЗСЖО) свідчить про те, що спрямованість на перетворення дійсності та вирішення екзистенційної задачі пов'язані лінійною залежністю з переживаннями онтологічної значимості життя, її спрямованості та часової перспективи.

Наявність цілей у майбутньому, які надають життю сенс та реалізація цих цілей, вказує на взаємозв'язок пасіонарності з орієнтацією на цілі. Позитивна кореляція загального показника пасіонарності зі шкалою «процес» свідчить про те, що чим вища тенденція до прояву пасіонарності, тим більшою мірою процес життя сприймається як емоційно насичений, наповнений смислом і навпаки, розумна позиція по відношенню до життя (у всіх її проявах) продукує функціональну стійкість до вирішення екзистенційної задачі (дозволяє подолати екзистенційний вакуум, екзистенційні дихотомії).

Взаємозв'язок загального показника пасіонарності (ЗПП) та шкали «результат» вказують на те, що перетворення дійсності пов'язано з продуктивністю життєвого шляху, його задоволеністю. Чим вища орієнтація на результативність і рефлексивну оцінку минулого, тим вища й пасіонарність. Кореляція шкали «локус контролю Я» та загального показника пасіонарності говорить про те, що чим вищі

відчуття упевненості у власних силах та відповідальності за свій вибір (своє життя), тим активнішим стає прагнення до перетворення дійсності (середовища). А продуктивний пошук рішення в процесі перетворення дійсності, спонукає до прийняття відповідальності та рішучості за власні дії. Відзначається також взаємозв'язок загального показника пасіонарності та шкали «локус контроль – життя». Здатність вільно приймати рішення, втілювати їх у життя, залежить від прояву пасіонарності, у той же час вихід із зони комфорту та перетворювальна активність задає вектор спрямованості на майбутнє, дозволяє більш усвідомлено керувати життєвим вибором.

Також варто зазначити, що вольовий (В) компонент пасіонарності показав взаємозв'язок з усіма шкалами смисложиттєвих орієнтацій (1% рівень значущості). Це вказує на те, що готовність до вольових зусиль, подолання стабільності середовища продукує усвідомлене ставлення до життя, а також відповідальність перед самим собою. І навпаки, розуміння свого призначення впливає на вольову регуляцію та посилює готовність до подолання опору стабільності середовища в реалізації мети.

Ергічний (Ер) компонент пасіонарності показав зв'язки з такими шкалами, як: «процес», «результат», «локус контролю Я», «локус контролю – життя», «загальним показником сенсожиттєвих орієнтацій». Ергічна складова пасіонарності, готовність до пошукової активності взаємозв'язані з онтологічною значимістю життєвих процесів, результативністю, емоційною насиченістю життя, особливою позицією по відношенню до дійсності. Орієнтація на пошук сенсу, віра у власні потенційні можливості актуалізує пошукову активність, продукує внутрішню напругу та готовність до дій.

Кореляційні зв'язки отримані з потребо-мотиваційним (ПМ) компонентом пасіонарності та шкалами смисложиттєвих орієнтацій такими як «процес», «результат», «локус контролю Я», «локус контролю – життя» вказують на наступні закономірності. По-перше, бажання боротьби та мотивація до перетворення дійсності пов'язана з динамікою сенсожиттєвих орієнтацій (розуміння її сенсу): процесом, результатом, локусом контролю Я, локусом контролю життя, підвищує

внутрішню узгодженості цих процесів. Але у той же час, ці процеси підвищують стійкість у вирішенні екзистенційної задачі, тим самим продукують постійну незавершеність (циклічність). По-друге, потреба в екзистенційному сповненні знаходиться в лінійній залежності від задоволення самореалізацією, можливості займати активну позицію і бути «господарем» власного життя.

Отримано кореляційний зв'язок поведінкового (П) та емоційного (Ем) компонентів пасіонарності зі шкалами «цілі», «процес», «локус контролю Я», загальний показник сенсожиттєвих орієнтацій. Такий взаємозв'язок вказує на те, що емоційна залученість до процесу змін та дії, що привели до зміни дійсності, створення будь-чого нового через руйнування звичайного ходу процесів обумовлені переживаннями онтологічної значимості життя. Вихід із зони комфорту пов'язаний із процесами смисложиттєвих цілей, прагненням зайняти відповідальну позицію по відношенню до власної життя, а також жити цікаво та емоційно насичено.

Взаємозв'язок когнітивного (К) компонента пасіонарності зі шкалою «процес» вказує на те, що розуміння своєї екзистенційної задачі пов'язано з бажанням прожити повноцінне, наповнене смислом життя.

Наявність взаємозв'язків із сенсожиттєвими орієнтаціями, вказує на екзистенційну спрямованість пасіонарності, диференціацію та вирішення екзистенційного завдання.

#### *Взаємозв'язок пасіонарності та усвідомленості життя.*

Теоретичний аналіз літератури показав, що пасіонарність пов'язана з онтологічно заданою екзистенційною сповненістю, усвідомленістю життєвого шляху, протистоянням ноогеним та екзистенційним неврозам, екзистенційною фрустрацією та екзистенційною тривогою [154, 260, 266, 277, 288]. Варто зазначити, що з позицій екзистенційної психології, як зазначає І. Ялом, відсутність сенсу життя пов'язано лінійним зв'язком з психопатологією; усвідомленість життя пов'язана з трансцендентними цінностями, тобто цінностями, які виходять за межі особистісного «Я»; осмисленість життя пов'язана з членством у групах, захопленням певним заняттям та прийняттям чітких цілей у житті; сенс життя

потрібно розглядати в перспективі розвитку, бо міра осмисленості життя змінюється протягом життя [цит. за 151, стр. 295]. Також і дезактивація (придушення) екзистенційних базових мотивацій, таких як: позиція відносно буття (данність буття), до життя (цінність життя), відносно самого себе (оцінка самості), по відношенню до того, що має сенс в житті (відкритість до майбутнього) – виступає завадою особистісного зростання [153]. Для обґрунтування цих положень, щодо зв'язку пасіонарності та екзистенційної сповненості життя ми провели кореляційний аналіз.

Екзистенційна сповненість у нашому емпіричному дослідженні позначена наступними показниками: «самодистанціювання» (SD); «самотрансценденція» (ST), «свобода» (F), «відповідальність» (V), «персональність» (P), «екзистенційність» (E). Загальний показник (G) - це показник того, наскільки наповнена смыслом екзистенція особистості, наскільки виражена здатність справлятися із самим собою та світом, готовність співвідносити внутрішні та зовнішні потреби та пропозиції з власними цінностями [282].

Отримані значні коефіцієнти кореляції між показниками пасіонарності й усвідомленості життя. Варто зазначити, що всі отримані кореляції між показниками пасіонарності та шкалами усвідомленості життя мають додатній зв'язок, окрім емоційного компонента та шкалою «відповідальність», між якими відмічається від'ємний зв'язок.

Загальний показник пасіонарності корелює зі шкалою «свобода» (F) ( $r = 0.202$ , при  $p \leq 0.01$ ). Ергічний компонент корелює зі всіма шкалами свідомості життя, а саме: «самодистанціювання» (SD) ( $r = 0.228$ , при  $p \leq 0.01$ ), «самотрансценденція» (ST) ( $r = 0.312$ , при  $p \leq 0.01$ ), «свобода» (F) ( $r = 0.385$ , при  $p \leq 0.01$ ), «відповідальність» (V) ( $r = 0.322$ , при  $p \leq 0.01$ ), «персональність» (P) ( $r = 0.322$ , при  $p \leq 0.01$ ), «екзистенційність» (E) ( $r = 0.378$ , при  $p \leq 0.01$ ) та загальним показником (G) ( $r = 0.380$ , при  $p \leq 0.01$ ). Від'ємні кореляційні зв'язки отримано між емоційним компонентом та шкалою «відповідальність» (V) ( $r = 0.163$ , при  $p \leq 0.05$ ). Вольовий компонент корелює зі шкалами: «самотрансценденція» (ST) ( $r = 0.142$ ,

при  $p \leq 0.05$ ), «свобода» (F) ( $r = 0.300$ , при  $p \leq 0.01$ ), «екзистенціальність» (E) ( $r = 0.220$ , при  $p \leq 0.01$ ), та загальним показником (G) ( $r = 0.188$ , при  $p \leq 0.01$ ).

Кореляційний аналіз показав, що деякі показники пасіонарності та усвідомленості життя пов'язані між собою на 1% та 5% рівні статистичної значущості, що свідчить про певну близькість та взаємозалежність цих властивостей. Більш детально розглянемо отримані дані про взаємозв'язки.

Найбільша кількість зв'язків з показником усвідомленості життя виявляє ергічний (Er) компонент пасіонарності. Він корелює з такими параметрами, як: «самодістанціювання» (SD), «самотрансценденція» (ST), «свобода» (F), «відповідальність» (V), «персональність» (P), «екзистенційність» (E), «екзистенційна сповненість» (G). Також є кореляції вольового компонента пасіонарності з показниками «самотрансценденція» (ST), «свобода» (F), «екзистенційність» (E), «екзистенційна сповненість» (G), а також від'ємна кореляція емоційного (Em) компонента з показниками «відповідальність» (V) та загальним показником пасіонарності (ЗПП) з показником «свобода» (F).

Додатній кореляційний зв'язок загального показника пасіонарності (ЗПП) з показником «свобода» (F) вказує на наступне: чим вище прагнення до перетворення дійсності в ході вирішення екзистенційного завдання, тим сильніше реалізується персональна свобода вибору, актуалізується «екзистенційне ставлення» до данностей існування.

Слід зазначити, що ергічний (Er) компонент пасіонарності показав наявність позитивних кореляційних зв'язків з усіма шкалами свідомості життя. У цілому, такі зв'язки розкривають взаємообумовленість досліджуваних явищ. Напруження та пошук боротьби – це спосіб вирішення завдань на проживання свого призначення в діалозі зі світом: «Стати самим собою, там, де найбільш усього потрібен» (за А. Ленгле). Отже, пасіонарність пов'язана з прагненням до розкриття внутрішнього потенціалу, прояву автентичності, наповненого сенсом життям, яке відчувається як його повнота, сповнена екзистенція. Прояв високої енергії, пошукова активність сприяє запуску механізмів самодістанціювання та самотрансценденції, що дозволяє подивитися на ситуацію з іншої сторони, побачити

відсутню ланку та проаналізувати шляхи розвитку та вирішення проблем у ситуаціях невизначеності. Високий ергічний потенціал підтримує орієнтир на вихід із зони комфорту, за межі особистісного Я, розширення меж пошуку індивідуальних смислів. Таким чином, пасіонарність дозволяє орієнтуватися не тільки на ціль, а й на сенс.

Додатній зв'язок ергічного компонента зі шкалою «свобода» та «екзистенційність», вказує на те, що ергічний потенціал пасіонарності сприяє опору стабільності (інертності) середовища в трансформаційних процесах, виходу за межі умовностей, вільному пошуку нових шляхів рішень, не озираючись на очікуваннях і реакція оточення. Разом з тим і внутрішня свобода у виборі дій, орієнтація на незалежність в ієрархії цінностей, прагнення до ухилення від примушення підтримують притоки сил і енергії для боротьби та змін. Зв'язок таких параметрів вказує на те, що прояв пошукової активності, яка задає тонус до перетворювального руху, є сполучна ланка між свободою вибору й готовністю «руйнувати» бар'єри на шляху реалізації цілі. Саме пасіонарна активність сприяє прояву відповідально включатися в життя, конструктивно втілювати власні задуми, змінюючи таким чином події, дійсність тощо.

Відкритість зовнішньому світу зі здатністю до внутрішнього діалогу, потреба у вираженні автентичності (індивідуальності), відповідальність відносно до власного життя, дозволяє свідомо долучатися до перетворювальних процесів дійсності, на що вказують позитивні зв'язки ергічного компонента та показника «персональність» та «відповідальність». Реалізація автентичного шляху розвитку, відповідальна позиція до власної самореалізації є каталізатором ергічних аспектів пасіонарності. Також і готовність до напруження, пошукова активність підтримує прагнення до прояву персональності, автентичності.

Розглянемо кореляційні зв'язки, які виявив емоційний (Ем) компонент пасіонарності. Перш за все треба відмітити, що цей компонент пасіонарності відрізняється від інших знакам кореляції з показниками усвідомленості життя (зворотна залежність). Переживання, які супутні реалізації мети, впровадженню суб'єктивно важливої ідеї і втручання у сформований уклад, може відображати

відсутність усвідомлення і прийняття свого особистого внеску до наслідків, до яких призводять ці процеси. Таким чином, при посиленні пристрасності та глибини переживань у процесі перетворення дійсності (часто руйнування) знімається відповідальність і зобов'язання, внутрішня моральна регламентація. Тим часом і збільшення відповідальності пригнічує специфічна для пасіонарності переживання сповненості, втілення себе у своїй справі, оскільки відповідальність переживається як зобов'язання, як виконання боргу, яке викликає тиск і залишає мало вільного простору для самовираження. У свою чергу, усвідомлений вибір і рішучість продукують переживання екзистенційної тривоги, яка є індикатором рівня самоусвідомлення людини [86].

Цікавим є той факт, що ергічний та емоційний компоненти пасіонарності протилежним чином співвідносяться з показником відповідальності. Це дозволяє зробити висновок, що пасіонарність своєрідно відображає різні відтінки відповідальності. Перш за все пасіонарність пов'язана з відповідальністю перед собою, почуттям необхідності вираження автентичності. Очевидно, що пасіонарність також передбачає відповідальність за реалізацію ідеї, цілі, непереборне прагнення до якої відображає сутність цієї властивості (за Л. М. Гумільовим). Разом із тим, моральні зобов'язання відповідають безпосередньо за наслідок дій, наприклад, перед іншими людьми, протилежні переживанню, що відображає сутність пасіонарності.

Відмічається позитивний зв'язок вольового (В) компонента пасіонарності зі шкалою «свобода» та «самотрансценденція», що видається цілком закономірним, оскільки сміливість і впевненість у прийнятті рішень, готовність до подолання бар'єрів у процесі перетворення, проявляється як характер взаємодії з внутрішньою свободою вибору, відповідальністю за своє життя, що дозволяє відстоювати свою точку зору; приходити до обґрунтованим рішенням і втілювати їх у життя. Додатній кореляційний зв'язок вольового компонента пасіонарності зі шкалами «екзистенційність» та «загальним показником свідомості життя» вказує на те, що висока готовність до вольових зусиль, подолання опору стабільності середовища

впливає на конструктивну здатність проживати ситуацію вибору, що є передумовою екзистенціальної сповненості [154].

Таким чином, більшість розглянутих показників пасіонарності продемонструвало додатні кореляційні зв'язки з параметрами, які відображають різні аспекти екзистенції особистості, що вказує на взаємозумовленість розглянутих явищ. Разом з тим виявлено, що емоційний компонент пасіонарності (почуття, емоції, пристрасне залучення до процесів реалізації мети, вплив на трансформаційні процеси) створює основу труднощів у повноцінній екзистенціальної сповненості. Особливо постулюючи до думки, що в екзистенційній психотерапії екзистенція розуміється як творча можливість бачити (виклик, задача) кожної ситуації. Екзистенція як можливість знаходитися у протиріччі з фактичним, яке з одного боку, представляє екзистенції простір, однак, з іншої, одночасно її обмежує. Таким чином, сутність екзистенції полягає в інтерактивному обміні між Person, де Person (P) персональність, як внутрішній духовний вимір людини та здатність до екзистенції [153, 154]. Тож і пристрасне занурення у процес діяльності, переживання екзистенційної тривоги з одного боку задає труднощі в екзистенційній сповненості, з іншого відтворює динамічний простір для прояву та реалізації екзистенційних мотивацій. Вагому роль серед інших компонентів пасіонарності в розвитку екзистенційних аспектів особистості, її екзистенційної сповненості, надають ергічний та вольовий компоненти. З іншого боку розвиток екзистенційної сфери особистості посилює ергічний та вольовий аспекти пасіонарності.

*Взаємозв'язок пасіонарності та часової перспективи.*

Теоретичний аналіз розуміння пасіонарності вказує на те, що вона пов'язана з переживанням ситуацій нестабільності та розуміння майбутніх перетворень, які пов'язані із життям суспільства. В умовах нестабільності швидкоплинності соціальних процесів вагомими питаннями стають сприйняття часу як соціальних дій (час епохи, історичний), так й індивідуального. З позицій екзистенційної психології час представляє собою континуальну тривалість, де вектор часу спрямований від минулого до майбутнього через актуальне теперішнє. З

розгортанням часу пов'язане екзистенціальне становлення індивіду [59]. Вищезазначене підштовхнуло до вивчення темпоральної організації пасіонарності, відчуття внутрішнього напрямку часу, яке пов'язане з мінливістю соціальних процесів, що впливає на відношення до усвідомленості власного життя. Досліджувані показники часової перспективи: негативне минуле, гедоністичне теперішнє, майбутнє, фаталістичне теперішнє, позитивне минуле.

Отримано значні коефіцієнти кореляції між показниками пасіонарності та часової перспективи. Слід зазначити, що всі отримані кореляції між показниками пасіонарності та показниками часової перспективи мають додатній зв'язок, окрім ергічного компонента, що має від'ємний зв'язок з показниками «негативне минуле» та «фаталістичне теперішнє»

Ергічний компонент пасіонарності корелює з наступними показниками часової перспективи: «негативне минуле» ( $r = -0.223$ , при  $p \leq 0.01$ ), «фаталістичне теперішнє» ( $r = -0.183$ , при  $p \leq 0.01$ ), майбутнє ( $r = 0.206$ , при  $p \leq 0.01$ ). Когнітивний та поведінковий компоненти пасіонарності корелюють з показником «гедоністичне теперішнє» ( $r = 0.215$ , при  $p \leq 0.01$ ), ( $r = 0.217$ , при  $p \leq 0.01$ ). Емоційний та вольовий компоненти пасіонарності показали кореляції з показником «майбутнє» ( $r = 0.236$ , при  $p \leq 0.01$ ), ( $r = 0.252$ , при  $p \leq 0.01$ ).

У результаті кореляційного аналізу більше за все було отримано зв'язків між ергічним (Ер) компонентом пасіонарності та шкалами часової перспективи: «негативне минуле», «фаталістичне теперішнє» (від'ємний зв'язок), «майбутнє» (позитивний зв'язок). Отже, від'ємні зв'язки з негативним минулим та фаталістичним теперішнім вказують на наступне: чим вища спроможність до пошукової активності, бадьорість та відчуття ресурсів у реалізації цілі, тим нижчий рівень: фаталістичного, беспорядного і безнадійного ставлення до майбутнього і життя, як відображення відсутності фокусу на цілі; думки про те, що майбутнє зумовлено, і на нього неможливо вплинути індивідуальними діями; переконання: теперішнє повинно переноситися з покірністю та примиренням, покорення «долі»; негативного, песимістичного відношення до майбутнього.

Додатній зв'язок ергічного компонента та шкалами «майбутнє» показує, що пасіонарна активність посилюється при орієнтації на майбутні зміни.

Також були отримані додатні зв'язки шкали часової перспективи «гедоністичне теперішнє» з когнітивним (К) та поведінковим (П) компонентами пасіонарності. Такий зв'язок видається цікавим, але цілком закономірним. Відчуття свого призначення в житті, розумінням недовговічності життєвого шляху (питання життя/смерті) пов'язане з насолодою сьогоденням, «тут і зараз» та інтеграцією у життєвий досвід теперішнього моменту буття, а відсутність турботи про наслідки, надає змогу не зациклюватися на побуті, орієнтуватися на створення нового.

Кореляції шкали «майбутнє» та емоціонального (Ем) та вольового (В) компонентів пасіонарності вказують на зв'язок футурологічних орієнтацій, прагнення до цілей і винагороди майбутнього та пристрасного залучення до процесів змін, переживанням пов'язаним з відчуттям свого призначення та вольової готовністю до процесів перетворення.

Таким чином, за допомогою кореляційного аналізу встановлено численні лінійні зв'язки пасіонарності з широким спектром властивостей особистості. Загалом проведений кореляційний аналіз часової перспективи та пасіонарності надає змогу встановити, що спрямованість пасіонарності пов'язана з майбутнім, прагненням реалізації цілі; ергічний потенціал пасіонарності впливає на відчуття повноти життя в теперішньому часі.

Узагальнюючи кореляційний аналіз можливо стверджувати, що пасіонарність пов'язана з ритуалізацією агресії, можливістю переключати агресію на діяльність; такими властивостями за Р. Кеттелла, як сміливість, енергійність, мрійливість, рішучість, а також самовпевненість, автономність, самоактуалізація, екзистенціальність, відповідальність, свобода, самодистанціювання, самотрансценденція, усвідомленість життя, сенсожиттєві орієнтації, спрямованість на майбутнє та механізми психологічного захисту: проекція, компенсація, інтелектуалізація, заперечення. Отримані результати кореляційного аналізу дозволяють підійти до якісного аналізу вивчення пасіонарності та побудувати профілі пасіонарних та інпасіонарних особистостей.

### 3.1.2. Взаємозв'язок показників пасіонарності та адаптивності

Одним з основних завдань нашого дослідження є встановлення закономірностей у співвідношенні пасіонарності та адаптивності, що дозволяє перейти до вивчення характеру впливу адаптивності на структуру та динаміку пасіонарності. Аналіз взаємозв'язків між цими властивостями ми здійснювали в таких аспектах: 1) вивчення співвідношення компонентів пасіонарності з показниками, що презентують ієрархічні рівні адаптивності (формально-динамічний, змістово-особистісний, соціально-імперативний); 2) розгляд зв'язків компонентів пасіонарності з параметрами превентивної адаптивності; 3) зіставлення пасіонарності та захисних адаптивних механізмів.

Співвідношення пасіонарності з багаторівневими показниками адаптивності.

Теоретичні уявлення про пасіонарність показали, що адаптивність впливає на феноменологію, механізми, структуру (компоненти), внутрішню динаміку пасіонарності. Емпірична перевірка наведених положень передбачає встановлення закономірних взаємозв'язків між компонентами пасіонарності та характеристиками, що презентують різні рівні адаптивності.

Розглянемо результати кореляційного аналізу компонентів пасіонарності та показників формально-динамічного та якісного рівнів адаптивності. Ці показники представлені наступними шкалами: широта охоплення сигналів соціуму (ШОСС), легкість розуміння та ієрархізації сигналів соціуму (ЛІСС), точність орієнтації в соціальних очікуваннях (ТОСО), стійкість, усталеність емоційного переживання (СЕП), готовність змінюватися (ГЗ), готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання негараздів (ГПН), готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на досягнення мети (ГДМ), показник загального вдоволення життям (ПЗЗ), загальний показник адаптивності (ЗПА). Отримані дані наведено в табл. 3.5.

Аналіз наведених даних показує, що найбільше кореляційних зв'язків зі шкалами адаптивності показали загальний показник пасіонарності (ЗПП), ергічний (Ер), вольовий (В) та потребо-мотиваційний (ПМ) компоненти.

Таблиця 3.5

**Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками пасіонарності й адаптивності (формально-динамічний та якісний рівні)**

Формально-динамічні показники адаптивності	Показники пасіонарності					
	К	Ер	Ем	В	ПМ	ЗПП
ШОСС	140**	323**	-	167**	-	-
ЛІСС	-	304**	-	-	-	132*
ТОСО	-	228**	-	-	162**	-
СЕП	-	228**	-195**	-	-	-
ГЗ	-	258**	-	-	-	-
ГПН	-	313**	-	134*	285**	-
ГДМ	194**	434**	-	311**	203**	162**
ЗПА	-	404**	-	173**	199**	134*

Передусім, розглянемо взаємозв'язок загальних показників досліджуваних властивостей. Отримані дані вказують на реципрокний характер взаємодії між схильністю особистості до вияву перетворюючої активності та адаптивним потенціалом, здатністю в напружених ситуаціях, коли закономірно порушується стан внутрішньої рівноваги, швидко встановлювати його за рахунок ефективної роботи адаптаційних механізмів. Кореляція (додатна) загального показника пасіонарності (ЗПП) та загального показника адаптивності (ЗПА) ( $p \leq 0.05$ ) вказує взаємозалежність схильності до перетворення дійсності, до трансформацій середовища та адаптивності.

Центральною тенденцією взаємозв'язків пасіонарності та адаптивності є наявність додатніх кореляцій між загальним показником пасіонарності та шкалами адаптивності: легкість розуміння та ієрархізації сигналів соціуму (ЛІСС), а також готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на досягнення мети

(ГДМ). Цей факт підкреслює близькість пасіонарності до процесів розумінням соціальної ситуації, опрацювання адекватних до змін дійсності поведінкових стратегій, які дозволяють долати адаптаційні труднощі та досягати мети.

Варто відмітити, що ергічний (Ер) компонент пасіонарності показав наявність кореляційних зв'язків з усіма шкалами адаптивності (1% рівень значущості). Така взаємозалежність відображає той факт, що високий рівень ергічного потенціалу пасіонарності надає енергетичний базис для функціонування адаптивності. І навпаки, адаптивність забезпечує здатність встановлювати рівноважні взаємин з макро- і мікросоціальним середовищем, що дозволяє активно залучатися до пошукової активності, відчувати прилив сил у боротьбі при досягненні цілі.

Отримані додатні кореляційні зв'язки потребо-мотиваційного (ПМ) компонента пасіонарності та шкал адаптивності: загальний показник адаптивності (ЗПА), показник точності орієнтації у соціальних очікуваннях (ТОСО); готовності до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання негараздів (ГПН); готовності до здійснення конструктивних дій, спрямованих на досягнення мети (ГДМ) ( $p \leq 0.01$ ). Отже, потреба в руйнуванні звичних меж, стереотипів, бажання боротьби та мотивація до перетворення дійсності розгортається за умов здатності особистості розуміти та правильно оцінювати вимоги й очікування соціального оточення з приводу їх взаємодії, уміння прогнозувати зміни станів і поведінки людей, передбачати результат свого впливу на них. Грає роль також і здатність особистості передбачати розвиток подій і активно впливати на них з метою досягнення успіху або запобігання невдачі, здатністю діяти ефективно та продуктивно, досягати поставлених цілей і вирішувати завдання.

Були отримані кореляційні зв'язки вольового (В) компонента пасіонарності та загального показника адаптивності (ЗПА), показника широти охоплення сигналів соціуму (ШОСС), готовності до здійснення конструктивних дій, спрямованих на досягнення мети (ГДМ) ( $p \leq 0.01$ ), готовності до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання негараздів (ГПН) ( $p \leq 0.05$ ). Так, зв'язок готовності докладати зусилля, спрямовані на подолання бар'єрів у реалізації

ідей з перетворення існуючих процесів у середовищі (вольовий компонент пасіонарності) та готовності до здійснення конструктивних дій, спрямованих на досягнення мети та подолання невдач (поведінковий компонент адаптивності) є цілком закономірним, бо названі характеристики відображають вольові якості особистості. Отримані дані також вказують на роль здатності розуміти і правильно оцінювати вимоги і очікування соціального оточення з приводу їх взаємодії, уміння прогнозувати зміни станів і поведінки людей, передбачати результат свого впливу на них у посиленні вольових аспектів пасіонарності, схильності до подолання опору стабільності середовища в реалізації мети.

Виявлено зв'язки когнітивного (К) компонента пасіонарності та шкал адаптивності: широта охоплення сигналів соціуму (ШОСС); готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на досягнення мети (ГДМ) ( $p \leq 0.01$ ). Цей результат вказує на значення широкої орієнтації у сприйнятті адаптаційної ситуації для розуміння свого призначення (ідентичності, автентичності), функцій у системі (шкільній, сімейній і т. д.), своєї екзистенційної задачі як життєво важливої; для виникнення думок про створення нового через руйнування теперішнього положення речей. Широта охоплення сигналів соціуму є підґрунтям для виділення стимулів, що відповідають екзистенційній задачі. Утім, правильною є і протилежна думка: когнітивне фокусування на цілі, думки про перетворення дійсності пов'язані зі здатністю до ефективної продуктивної поведінки в адаптаційній соціальній ситуації, схильності проявляти активність у реалізації мети з урахуванням змін, що відбуваються, а також в умовах невизначеності.

Варто відмітити, що емоційний (Ем) компонент пасіонарності показав наявність від'ємної кореляції зі шкалою «усталеність емоційного переживання» (УЕП) ( $p \leq 0.01$ ). Чим вища емоційна залученість до процесу змін, пристрасне захоплення, переживання, що пов'язані з відчуттям свого призначення, тим більш характерна часта зміна емоцій, різних за знаком і модальністю, легкість їх виникнення і короткочасність протікання, флуктації в інтенсивності, сила емоційного переживання. І навпаки, чим більша ригідність «застигання» емоційного переживання, та тривале його утримання без суттєвих змін у

характеристиках домінуючих емоцій (знаку та модальності, сили, інтенсивності, глибини і широти), тим нижча емоційна залученість до процесів перетворення.

Загалом, отримані дані свідчать про те, що адаптивність (на формально-динамічному та якісному рівнях) найбільше пов'язана з ергічним компонентом пасіонарності. Також головною тенденцією в організації кореляційних зв'язків є взаємодія між пасіонарністю та когнітивно-поведінкових аспектів адаптивності. У цілому, варто зазначити, що адаптивність як властивість, яка сприяє встановленню балансу у взаємодії особистості із середовищем, є важливою передумовою розгортання процесів перетворювальної активності із залученням практично всіх компонентів пасіонарності.

Розглянемо результати кореляційного аналізу компонентів пасіонарності та показників змістовно-особистісного та соціально-імперативного рівнів адаптивності. Отримані дані про кореляції наведено в табл. 3.6.

Загальний показник пасіонарності показав наявність позитивних кореляційних зв'язків з більшістю шкал адаптивності: установчим компонентом (АдУ); рефлексивним компонентом (АдР); апостеріорно-регулятивним компонентом (АдАР); імперативно-орієнтовним компонентом (АдІО); ідейно-трансформаційним компонентом (АдІТ), загальним показником особистісної адаптивності (ЗПОА).

Наявність численних кореляцій вказує на те, що пасіонарність та адаптивність, яка представлена на змістовно-особистісному і соціально-імперативному рівнях особистості, є взаємозалежними психологічними феноменами. Перетворення дійсності та функціональна стійкість цілі у вирішенні екзистенціальної задачі пов'язана із характеристиками адаптивності, які відображають сукупність властивостей, дозволяють успішно вирішувати адаптаційні завдання в соціумі.

Розглянемо більш детально отримані кореляції.

Додатній кореляційний зв'язок загального показника пасіонарності (ЗПП) та установчого компонента (АдУ) (мотиваційна установка на адаптивність) ( $p \leq 0.05$ ) відображає той факт, що здатність до перетворення дійсності, переструктурування

досвіду пов'язана з прагненням до адаптації у нових обставинах, налаштованістю особистості бути пристосованому до середовища. Це вказує на роль адаптивної установки у проявах пасіонарності в кризовому середовищі, що трансформується. Прийняття змін, націленість на адаптацію в нових обставинах стимулює активність особистості, спрямовану на адаптаційні перебудови, що і посилює пасіонарність.

Таблиця 3.6

**Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками пасіонарності та адаптивності (змістово-особистісний та соціально-імперативний рівні)**

Показники особистісної адаптивності	Показники пасіонарності						
	К	П	Ер	Ем	В	ПМ	ЗПП
АдУ	-	-	-	-	-152**	-	116*
АдЦ	185**	-	-	-	-	-	-
АдСН	-	-	176**	-	-	-	-
АдР	187**	140**	-	137**	-	-	157**
АдКр	-	-131*	109*	-128*	-	-	-
АдАР	-	-	292**	-	-	156**	141**
АдЮ	148**	103*	156**	-	-	-	145**
АдІТ	217**	108*	112*	165**	118*	185**	249**
ЗПОА	238**	103*	220**	162*	-	157**	236**

Загальний показник пасіонарності (ЗПП) також демонструє додатній кореляційний зв'язок з рефлексивним компонентом адаптивності (АдР) ( $p \leq 0.01$ ). Спрямованість психічної активності на осмислення власних адаптаційних ресурсів, на аналіз своїх можливостей, здібностей, пошук нових можливостей альтернативного реагування в адаптаційній ситуації уможливорює відстоювання власних думок, переструктурування проблемних ситуацій.

Отримані додатні кореляційні зв'язки між загальним показником пасіонарності та апостеріорно-регулятивним компонентом адаптивності (АдАР) ( $p$

$\leq 0.01$ ). Можливість усвідомленого накопичення адаптаційних ресурсів, зокрема узагальнення системи знань про адаптацію накопичених вражень про власні способи поведінки в пережитих адаптаційних ситуаціях, самопідтримка на етапі входження в нові умови надає психологічне підґрунтя для актуалізації пасіонарності. Схильність до активного перетворювання посилюється за умов напрацювання стратегій адаптації для економії особистісних ресурсів, здатності до їх цілеспрямованого відбору. Разом з тим і пасіонарність, що надає поштовху до формулювання власної когнітивної моделі світоустрою та виражає схильність до утвердження власної екзистенції (Я-концептуального) допомагає цілеспрямованому управлінню стратегіями входження у нові умови для зниження «вартості адаптації».

Додатні кореляційні зв'язки загального показника пасіонарності (ЗПП) з імперативно-орієнтовним компонентом адаптивності (АдЮ) ( $p \leq 0.01$ ). Отже, пошук функціонального рішення в процесі переструктурування ситуації, вихід із зони комфорту, обумовлені готовністю особистості враховувати правила, норми середовища, до якої необхідно адаптуватися, розуміти ці правила враховуючи власні реакції та поведінку.

Зазначимо, що загальний показник пасіонарності (ЗПП), а також усі шкали пасіонарності, корелюють з ідейно-трансформаційним компонентом адаптивності (АдІТ) ( $p \leq 0.01$ ). Цей факт підтверджує, що пасіонарність пов'язана з класом характеристик адаптивності, які виражають готовність до прийняття нових ідей, породжених суспільною динамікою, зміною парадигм, історичним процесом. Готовність до прийняття нових ідей, смислів, що презентують нову парадигму суспільної свідомості, сприйнятливність до зміни «картини світу», готовність переосмислити досвід, у тому числі історичний, забезпечують тло, на якому розгортаються процеси активного перетворення.

Вказані загальні тенденції у взаємозв'язках показників пасіонарності та особистісної адаптивності відтворюються також і на рівні окремих компонентів пасіонарності. Так, з рефлексивним компонентом адаптивності (АдР) додатньо корелюють когнітивний (К), поведінковий (П), емоційний (Ем) компоненти ( $p \leq$

0.01). З апостеріорно-регулятивним компонентом адаптивності (АдАР) додатньо пов'язані ергічний (Ер) та потребо-мотиваційний (ПМ) компоненти ( $p \leq 0.01$ ); з імперативно-орієнтовним (АдІО) – когнітивний (К), ергічний (Ер) ( $p \leq 0.01$ ), поведінковий (П) ( $p \leq 0.05$ ).

Також слід зазначити про додатні зв'язки когнітивного (К) компонента пасіонарності з ціннісним компонентом адаптивності (АдЦ) ( $p \leq 0.01$ ). Функціональне рішення (переструктурування проблемної ситуації) пов'язано з усвідомленням важливості пристосування до нових умов (різких змін, інновацій тощо). Визнання цінності такої риси особистості як «адаптивність», усвідомлення важливості адаптаційних здібностей як психологічних засобів, інструментів, що дозволяють пристосуватися до нових умов (різких змін, інновацій тощо), розуміння користі адаптивності, її значущості для життєдіяльності людини в кризових умовах посилює когнітивний аспект пасіонарності. Це виявляється у появі думок про перетворення дійсності, руйнування існуючого стану речей, активізації пошуку вирішення екзистенціальної задачі. Можна вважати, що висока оцінка адаптивності як фундаментальної властивості, яка допомагає людині опанувати дійсність, яка швидко змінюється, надає віри у власні можливості та стимулює зосередженість на питаннях утвердження себе у світі в контексті буття, свободи, сенсу, відповідальності.

Поведінковий (П) компонент пасіонарності, окрім зазначених вище, має від'ємну кореляцію з контрольно-регулятивним компонентом (АдКР) адаптивності ( $p \leq 0.05$ ). Це вказує на гальмівний вплив довільної регуляції адаптивності, її спрямованості, сили, динаміки, на схильність до пасіонарної поведінки, до створення чогось нового через руйнування звичного ходу процесів; схильність до дій, що призводять до втрати власного комфорту.

Ергічний (Ер) компонент пасіонарності додатньо корелює з суб'єктивно-нормативним (АдСН) ( $p \leq 0.01$ ) та контрольно-регулятивним (АдКР) ( $p \leq 0.05$ ) компонентами адаптивності. Прагнення особистості керуватися в адаптаційних ситуаціях суб'єктивними нормами поведінки, правилами, виробленими самою особистістю у процесі досвіду адаптації та контроль над власною адаптивністю

призводять до зростання пошукової активності, збільшення відчуття сили в боротьбі, готовності продукувати напруження.

Емоційний (Ем) компонент демонструє від'ємну кореляцію з контрольно-регулятивним компонентом (АдКР) адаптивності ( $p \leq 0.05$ ). Контроль над власною адаптивністю, її компонентами (думками, переживаннями, поведінкою) гальмує емоційну залученість до процесу змін, захоплення від звершень щодо руйнування сталих стереотипів та традицій. Працює і зворотній зв'язок: при збільшенні напруги, поглибленні емоційного занурення у процес перетворень втрачається контроль над проявами адаптивності та знижується готовність свідомо впливати на процес адаптації.

Вольовий (В) компонент пасіонарності від'ємно корелює з установчим компонентом адаптивності (АдУ) ( $p \leq 0.01$ ). Установка на успішну адаптацію та бажання пристосовуватися до нових умов зменшують частку вольової регуляції у процесах вияву перетворювальної активності. Можна вважати, що при наявності адаптивної установки пасіонарність реалізовується невимушено без активізації готовності до подолання труднощів та опору стабільності середовища. Такий результат відображає, скоріше за все, процеси вияву пасіонарності в нестабільному середовищі, де ця властивість грає адаптивну роль.

Таким чином, встановлено безліч зв'язків (переважно додатних) між всіма показниками пасіонарності та шкалами особистісної адаптивності, передусім з такими: установчий, рефлексивний, апостеріорно-регулятивний, імперативно-орієнтовний, ідейно-трансформаційний компоненти.

*Зв'язок зрілості та внутрішньої узгодженості адаптивності з пасіонарністю.*

Нагадаємо, що сукупність ознак формально-динамічного, якісного, змістово-особистісного, соціально-імперативного компонентів складає інтегральну характеристику адаптивності, тобто зрілість адаптивності. Чим вище значення, тим вищий ступінь зрілості адаптивності як цілісної властивості, що відображає її повноту, широту, функціональність, інтегрованість та сили. Узгодженість адаптивності, це узгодженість між формально-динамічними, якісними аспектами

адаптивності, з одного боку, і змістово-особистісними, соціально-імперативними, з іншого [226].

За допомогою кореляційного аналізу було встановлено наявність від'ємних зв'язків внутрішньої узгодженості адаптивності з ергічним ( $r = -0.288$ , при  $p \leq 0.01$ ) та вольовим ( $r = -0.308$ , при  $p \leq 0.01$ ) компонентами пасіонарності. Також отримані додатні зв'язки зрілості адаптивності з компонентами пасіонарності: когнітивним ( $r = 0.182$ , при  $p \leq 0.05$ ), ергічним ( $r = 0.443$ , при  $p \leq 0.01$ ), вольовим ( $r = 0.214$ , при  $p \leq 0.01$ ), потребо-мотиваційним ( $r = 0.248$ , при  $p \leq 0.01$ ), загальним показником пасіонарності ( $r = 0.292$ , при  $p \leq 0.01$ ).

Розглянемо більш детально отримані дані.

1. Від'ємні кореляційні зв'язки ергічного (Ер) та вольового (В) компонентів з внутрішньою узгодженістю адаптивності вказують на той факт, що для розгортання цих аспектів пасіонарності важливу роль грають не тільки ті чи інші якості адаптивності, а й характер співорганізації компонентів адаптивності, особливості сполучення показників різних рівнів цієї властивості між собою. У цілому, отримані дані демонструють, що внутрішня узгодженість адаптивності, певна гармонія між формально-динамічними її аспектами (природними, темпераментально обумовленими) й особистісними (свідомо регульованими) здійснює блокувальний вплив на вольові зусилля для реалізації перетворювальних, «революційних» дій, схильності до подолання опору стабільності середовища в реалізації мети, а також щодо готовності продукувати напруження, енергетично вкладатися в таку активність, відчуття повноти сил у боротьбі. Звідси, саме ці аспекти пасіонарності посилюються за умов внутрішнього розбалансування адаптивності, при якому домінують чи то формально-динамічні, чи то особистісні її аспекти. Так, узгодженість адаптивності відтворює деяку «транзитивну залежність» між автентичним, концептуальним Я та соціальним Я (соціально значущими цілями, ідеями, творіннями тощо) у результаті чого посилюється прагнення до вирішення екзистенційної задачі та певного прояву власного призначення. При цьому саме зрілість адаптивності здійснює позитивний вплив на пасіонарність у цілому та такі її компоненти, як: когнітивний, ергічний, вольовий,

потребо-мотиваційний. Тому простежуємо зростання показників пасіонарної активності, розуміння екзистенційної задачі, мотивації до перетворення середовища, ергічного потенціалу перетворювання за умов посилення цілісності адаптивності, її повноти, широти, функціональності, інтегрованості, сили. Ця інтегральна характеристика адаптивності породжує прагнення до інтелектуальної діяльності, що супроводжується переструктуруванням проблемної ситуації, дозволяє ретроспективно впливати на структуру екзистенційної задачі, тим самим відкриваючи досвід для сповненої екзистенції. У такій площині функціональне значення перетворення дійсності набуває евристичної цінності, надає осмисленості життєвої позиції залучення в процес соціальних змін. Виділення та розуміння екзистенційних стимулів, вихід за межі ситуації здійснюється через свідомість, вказує, що перетворення, зміна ситуації утворює, як відмічав С. Л. Рубінштейн, закономірний перехід наявного в інше, новоутворення відчуття свого буття, а не просте заперечення дійсності [218].

*Зв'язки пасіонарності та превентивної адаптивності.*

Теоретичний аналіз проблеми та попередньо отримані емпіричні дані вказують на те, що пасіонарність пов'язана з орієнтацією на майбутнє, пошуком середовища для реалізації діяльності, яка релевантна індивідуальним властивостям. Оскільки будь-які зміни в соціальному середовищі вимагають гнучкості розуміння процесів, внутрішньої готовності прийняття змін, пошуку збалансованості у системі Я-середовище, здатності прогнозувати наслідки змін, а також поведінку інших людей, то особистість активно досліджує середовище, виділяючи та обираючи саме ту інформацію, яка необхідна для вирішення задач [245]. Отже, пасіонарність має вектор спрямованості на майбутнє, що вказує на гіпотетичний зв'язок з превентивною адаптивністю. Саме цей аспект потребує більш детального вивчення.

За моделлю, запропонованою І. М. Сімаєвою [234], у структурі превентивної адаптивності виокремлюються наступні компоненти: I - уявлення про майбутнє, II - розуміння сенсу майбутніх подій, III - оцінка власних можливостей, IV - готовність до здійснення внутрішніх та зовнішніх дій для адаптації до змін, V -

прийняття індивідуальних змін, VI - ставлення до адаптації, VII - відповідальність за свої можливі дії, VIII - відкритість до нового та гнучкість, IX - терпимість до нового. Дані про отримані кореляційні зв'язки вказаних параметрів превентивної адаптивності та компонентів пасіонарності наведено в табл.3.7.

Таблиця 3.7.

**Значні коефіцієнти кореляцій між показниками пасіонарності та превентивної адаптивності**

Показники превентивної адаптивності	Показники пасіонарності					
	К	П	Ер	В	ПМ	ЗПП
I	-		263**	215**	-	198**
II	-	139*	167**	190**	-	178**
III	-	-	249**	188**	-	139*
IV	-	-	231**	138*	-	181**
VI	-	-	248**	-	-	157*
VII	-	136*	-	-	-	
VIII	165**	228**	233**	176**	215**	281**

Розглянемо взаємозв'язки, продемонстровані загальним показником пасіонарності (ЗПП). Такі зв'язки встановлено зі шкалами: I - уявлення про майбутнє, II - розуміння сенсу майбутніх подій, III - оцінка власних можливостей, IV - готовність до здійснення внутрішніх та зовнішніх дій для адаптації до змін, VI - ставлення до адаптації, VIII - відкритість до нового та гнучкість ( $p \leq 0.01$ ), ( $p \leq 0.05$ ). Вказані зв'язки є додатними.

За даними таблиці, виявлено кореляційні зв'язки майже між усіма шкалами превентивної адаптивності (окрім V - прийняття індивідуальних змін, терпимість до нового та IX - терпимість до нового) та показниками пасіонарності. Особливо це стосується ергічного та вольового компонентів.

Такі факти відображають компліментарність векторів пасіонарності та превентивної адаптивності. Тобто, чим більша смислова вісь перетворення

дійсності (середовища) орієнтована на розвиток майбутнього, тим активніше посилюється задоволення від відчуття залученості до процесу змін, передбачення життєвих подій з урахуванням минулого досвіду адаптації, глибоке зосередження на обмірковуванні об'єктивного змісту цих подій з точки зору їх значення для суспільства в цілому і особистісної значущості.

Розуміння внутрішнього підґрунтя мотиву для перетворення дійсності й усвідомлення свого призначення у ній впливають на оцінку сильних якостей, які допомагають у реалізації цілей та досягнень у майбутньому. Пасіонарність також пов'язана зі здатністю до мобілізації сил, готовністю змінювати свою поведінку і стан при підготовці до зустрічі з подіями майбутнього, відкритістю до сприйняття нової інформації, свободою от стереотипів та інертності в судженнях. Також підтвержені зв'язки дозволяють говорити про зв'язок пасіонарності з раціональним передбаченням змін і активізацією превентивних адаптивних схем.

Розглянемо отримані додатні кореляційні зв'язки ергічного (Er) компонента пасіонарності зі шкалами превентивної адаптивності: I - уявлення про майбутнє, II - розуміння сенсу майбутніх подій, III - оцінка власних можливостей, IV - готовність до здійснення внутрішніх та зовнішніх дій для адаптації до змін, VI - ставлення до адаптації, VIII - відкритість до нового та гнучкість ( $p \leq 0.01$ ). Зазначимо, що аналогічні зв'язки отримані для загального показника пасіонарності. Ергічний потенціал та пошукова активність певною мірою залежить та, у свою чергу, впливає на готовність до здійснення внутрішніх та зовнішніх дій для адаптації до змін.

Додатній зв'язок ергічного компонента і готовності діяти внутрішньо або зовнішньо для адаптації до змін відображає той факт, що спрямованість на трансформацію і зміни продукує напруження. Цілком закономірним виявляється зв'язок вольової готовності протистояти стереотипам, інертності середовища процесам трансформації та здійснення внутрішнього або зовнішнього вчинків для адаптації до змін; зв'язок оцінки власних можливостей з ергічним компонентом відображає рівень залученості до процесу майбутніх трансформацій.

Розглянемо зв'язок вольового (В) компонента пасіонарності та шкал «уявлення про майбутнє», «розуміння сенсу майбутніх подій», «оцінка власних можливостей». Чим вища усвідомленість сенсу майбутніх подій, тим вища готовність до вольових зусиль щодо здійснення перетворень. Розуміння сенсу та значень майбутніх змін, оцінка вигоди і втрати (рефлексивне попадання в критичну точку невизначеності, де переосмислюються і зовнішні, і внутрішні перепони) при досягненні цілі впливають на критерії гнучкості й оптимальності (конструктивності) прийняття і реалізації рішень щодо перетворення середовища.

Кореляція вольового компонента та готовності до здійснення внутрішніх та зовнішніх вчинків для адаптації до змін відображає спрямованість психічної активності на пошук функціонального рішення проблемної ситуації. Розуміння екзистенціальної задачі не як джерела фрустрації і стресових тригерів, а як предиктору розвитку та трансформацій.

Додатній зв'язок шкал превентивної адаптивності «розуміння сенсу майбутніх подій» і «відкритість та гнучкість до нового», «відповідальність за свої можливі дії» з поведінковим (П) компонентом пасіонарності вказує на той факт, що дії, спрямовані на зміну сталого устрою, створення будь-чого нового через руйнування звичного ходу процесів пов'язані з розумінням сенсу майбутніх подій, інтеграцією нової інформації, тобто об'єктивного змісту, значення для суспільства в цілому і зокрема для суб'єкта адаптації. Це, у свою чергу, надає можливості виходити за границі попереднього досвіду, полегшує формулювання нових проектів майбутнього. Чим сильніше прагнення до перетворення, тим сильніше загострюється відповідальність за свої можливі дії. Таким чином, дії, спрямовані на зміну, є паттернами свободи / відповідальності, протидією повному конформізму [187, 234].

Когнітивний (К) компонент пасіонарності показав наявність кореляційних зв'язків та шкали «відкритість до нового та гнучкість» ( $p \leq 0.01$ ). Переструктурування проблемної ситуації пов'язано з розширенням діапазону способів пристосування до зовнішніх змінюваних впливів. І навпаки, здатність

конструювати майбутні події, які не ґрунтуються на особистому досвіді, надає можливість здійснювати пошук для вирішення задачі.

Отримано додатній кореляційний зв'язок потребо-мотиваційного (ПМ) компонента пасіонарності та шкали «відкритість до нового, гнучкість». Відкритість до сприйняття нової інформації, свобода від стереотипів, звичок, впливає на прагнення до руйнуванні звичних меж, стереотипів, потреб у втіленні автентичного шляху, вихід за обмеження буття.

Таким чином, за допомогою кореляційного аналізу було встановлено лінійну взаємозалежність показників пасіонарності та превентивної адаптивності. Зазначимо, що шкала превентивної адаптивності «відкритість та гнучкість до нового» показала наявність кореляційних зв'язків з усіма компонентами пасіонарності. Загалом, пасіонарність певною мірою залежить від розуміння сенсу майбутніх змін, готовності взяти на себе відповідальність за внутрішні і (або) зовнішні дії для адаптації до змін, гнучкості в сприйнятті та інтеграції нової інформації. Характеристики превентивної адаптивності беруть участь у проявах пасіонарності. Так, можливість випереджального відображення стресу, схильність до сприйняття адаптації як діяльності, яка необхідна для перетворювальної активності, сприяє вольовому напруженню у перетворювальній активності.

*Взаємозв'язок пасіонарності та механізмів психологічного захисту.*

Ми розглядаємо пасіонарність як властивість, що у своїй динаміці розгортається за механізмом долання екзистенційної тривоги, та є здатністю виходити за межі комфорту, тому є доцільним дослідження її співвідношення з механізмами психологічного захисту, або захисними адаптивними механізмами.

Механізми психологічного захисту представлені наступними шкалами: заперечення, витіснення, регресія, компенсація, проекція, заміщення, інтелектуалізація, реактивне утворювання. Дані кореляцій цих шкал з компонентами пасіонарності представлено в табл. 3.8.

За допомогою кореляційного аналізу було отримано додатні зв'язки загального показника пасіонарності (ЗПП) з такими механізмами психологічного захисту: заперечення, компенсація, проекція ( $p \leq 0.05$ ). Заперечення розглядається

як відмову визнавати реальність, яка може травмувати, як прийом самозбереження, що виступає психологічним бар'єром на шляху руйнівного проникнення трагедії у внутрішній світ людини, до її ціннісно-сислової системи, як природного шляху відірватися від стресу і його джерела [185].

Таблиця 3.8

**Значущі коефіцієнти кореляцій показників пасіонарності та механізмів психологічного захисту**

Механізми психологічного захисту	Показники компонентів пасіонарності				
	П	Ер	Ем	В	ЗПП
Заперечення		164*	175*	179**	150*
Регресія		-121*			
Компенсація	159*		234**	185**	146*
Проекція	164*		313**	156*	169*
Інтелектуалізація	199**		142*		
Реактивне утворювання			226*		

Тож механізмів заперечення здійснює свій внесок у розгортання пасіонарності, за дією такого захисного механізму наростають тенденції до руйнування звичного порядку речей, поштовхи до трансформацій та змін. Вочевидь, це пояснюється певним ігноруванням можливих загрозливих наслідків ініційованих процесів. Також заперечуються інші фактори впливу на процеси змін. Спрямованість на зміну дійсності, вольова та енергійна готовність протистояти сталому устрою набуває своєї сили за рахунок ігнорування існуючого порядку, закономірностей тощо.

Отримані додатні зв'язки пасіонарності з механізмами захисту «компенсація» та «проекція» відображають наступне: схильність до перетворення довколишньої дійсності, створення змін у звичній реальності певною мірою

ґрунтується на адаптивних механізмах заміни реального або уявного недоліку посиленням розвитком тих сторін особистості, що дозволяють отримувати соціальне визнання, та проектування власного досвіду. Проекція також забезпечує взаємодію особистості з навколишнім соціальним середовищем, створює незмінне для процесу соціалізації почуття ототожнення (стан єднання, співчуття, співучасть, симпатія, тобто відчуття іншого через себе і тим самим не тільки зрозуміти його значно глибше, але і позбавити себе від почуття віддаленості і породженої цим почуттям тривоги) [185]. Саме механізми заперечення, компенсації та проекції забезпечують схильність до перетворення дійсності, надають внутрішню прийнятність специфічного для пасіонарності способу протистояння екзистенційній фрустрації, вакууму, пошуку балансу «данностей існування» (життя/смерті, свободи, відповідальності, сенсу) («компенсація беспорядності перед данностями існування») [185, 207]. Такі ж особливості співвідношення з механізмами психологічного захисту продемонстрував й вольовий (В) компонент пасіонарності.

Найбільш широке коло зв'язків з механізмами психологічного захисту продемонстрував емоційний (Ем) компонент пасіонарності. Тут простежуються кореляції з механізмами заперечення, компенсації, проекції, інтелектуалізації та реактивного утворення ( $p \leq 0.01$ ), ( $p \leq 0.05$ ). Так, схильність до бурхливого емоційного залучення до процесу змін дійсності, схильність до «революційного пориву» ґрунтується на певній ізоляції афекту від інтелекту, своєрідного когнітивного не емоційного захисту. Саме це посилює емоційний відгук на ідеї, думки про призначення, поштовхи до вирішення екзистенційної задачі як ключову якість пасіонарності. Отже, інтелектуалізація допомагає емоційному залученню до перетворень дійсності, пристрасності, натхненню у справах щодо продовження себе в майбутньому, схильності до вчинків, які сприймаються як певний «слід» в історичному процесі (наприклад, науково-технічні винаходи, певні соціально-активні справи, акти милосердя: волонтерство тощо).

Цікаві для аналізу дані про додатні зв'язки між емоційним компонентом та механізмом реактивного утворення. Головною ознакою механізму реактивного

утворення є здатність повернути неусвідомлений імпульс абсолютно в протилежний бік для того, щоб звести загрозу до мінімуму [155]. Отже, чим сильнішим є механізм реактивного утворення, який спрямований на усунення амбівалентності, що може породжуватися у зв'язку зі змінами, тим вищий рівень емоційного, пристрасного залучення до справи [155].

Поведінковий (П) компонент пасіонарності корелює з механізмами компенсації, проекції ( $p \leq 0.05$ ) та інтелектуалізації ( $p \leq 0.01$ ). Інтенсифікація механізму інтелектуалізації сприяє посиленню готовності до дій з перетворення дійсності, до пасіонарної поведінки. Такий механізм захисту надає ідейне обґрунтуванням своїх дій в емоційно насичених ситуаціях, що провокують руйнування звичних параметрів середовища. Схильність до пасіонарної поведінки також забезпечується механізмом проекції, що закріплює недостатнє психологічне розмежування власної особистості та оточуючого світу. Також ймовірність перетворювальної активності зростає при посиленні компенсації як неусвідомленого намагання розвивати та проявляти «сильні» сторони своєї особистості задля успіху в суспільстві.

Ергічний (Er) компонент додатньо пов'язаний з механізмом заперечення, що підкреслює значення для зростання сил та готовності продукувати напруження, енергетично вкладатися в процеси змін звичного середовища неусвідомлюваної відмови від прийняття факту існування неприємностей, шкідливих наслідків запроваджених трансформацій. Також ергічний компонент пасіонарності має зворотну залежність з механізмом регресії. Чим більше виявляється повернення людини до знайомих способів дій, «зісковзування» до колишніх звичок, тим менше в неї відмічається пошукова активність наявність ергічного потенціалу, ресурсів, сил в реалізації мети.

Узагальнюючи отримані дані, можна зазначити: по-перше, той факт, що найбільше пасіонарність пов'язана з механізмами психологічного захисту вищого порядку (регресією, компенсацією, інтелектуалізацією, реактивним утворюванням), більш зрілими, для яких характерно більше включення в реальність, та які «працюють» між частинами спостереження та переживання Еґо,

здійснюють певні трансформації чогось одного - думок, почуттів, відчуттів, поведінки, або деяких цих комбінацій [155]; по-друге: найбільше зв'язків із захисними адаптивними механізмами має емоційний компонент пасіонарності. Це свідчить, що емоційне залучення до процесів змін, переживання зв'язку зі світом; пристрасне захоплення справою забезпечується функціонуванням багатьох механізмів захисту, що й дозволяють опрацьовувати екзистенційну тривогу та трансформувати її у емоційне переживання відгуку на виклики існуванню та глибоке особистісне занурення у процес змін середовища. По-третє: пасіонарність протистоїть внутрішнім механізмам утримання звичних способів реагування на тривогу та стрес, відмови від оперування новими компетентностями.

Враховуючи, що для пасіонарності властиві процеси переструктурування проблемної ситуації, пошуку функціонального значення, де перетворення середовища як безпосередні відповіді на проблемні ситуації представляють не тільки механізми пристосування, але і механізми зміни ситуації, що несуть у собі творчий початок адаптації, то все ж підґрунтям прояву пасіонарності, перш за все, є незахисні механізми адаптації [180].

### **3.1.3. Групування масиву досліджуваних показників методом факторного аналізу**

Наступним етапом нашого дослідження було виділення факторів для перевірки гіпотези відносно впливу латентних змінних. Основними завданнями факторного аналізу були: 1) дослідження структури взаємозв'язків змінних, де групування змінних буде визначатися фактором, за яким ці змінні мають максимальні навантаження; 2) ідентифікація факторів як прихованих (латентних) змінних – причин взаємозв'язку вихідних змінних [181].

Факторний аналіз проводився на базі отриманих результатів діагностики пасіонарності, адаптивності та широкого спектру властивостей особистості. Нами були виділені трьох-, чотирьох-, п'яти- та шестифакторні моделі.

Значний розподіл показників та виділення факторів з високими факторними навантаженнями показала шестифакторна модель. Кореляційна матриця змінних (117 показників) пройшла процедуру аналізу за методом головних компонент. Було

вилучено 6 факторів з власними значеннями більше одиниці. Ці фактори піддалися обертанню за методом Варимакс. Результати факторного аналізу представлено у додатку Г.

Перший фактор загалом представлено характеристиками, пов'язаними на додатному полюсі зі смисложиттєвими орієнтаціями («загальний показник смисложиттєвих орієнтацій», «мета», «результат», «процес», «локус контролю Я», «локус контролю життя»), самоставленням («аутосимпатія», «самовпевненість», «самоповага», «самоприйняття», «самоінтерес»), усвідомленістю життя («самодистанціювання», «персональність») та деякими показниками адаптивності. Також до цього фактору (додатній полюс) увійшли показники спонтанності агресії, негативного минулого та механізм психологічного захисту «заперечення». Від'ємний полюс представлено показниками практичність, покірність, зрілість адаптивності.

Отже, перший фактор можливо інтерпретувати як «цілеспрямованість, уявлення про майбутнє – практичність у життєвих справах», оскільки змінні, що пов'язані з цими явищами, мають у ньому високі навантаження. Цікаво, що узгодженість адаптивності та зрілість адаптивності поляризуються у цьому факторі. Вочевидь, узгодженість адаптивності (баланс між формально-динамічними та особистісними аспектами) більш сприяє цілісності адаптивних ресурсів, однозначності у тенденціях їх вияву, що й допомагає процесам самопізнання та самоставлення і розвитку на цій основі цілепокладання, орієнтації на досягнення в майбутньому та формування життєвої перспективи. Зрілість адаптивності, що характеризує її повноту, всебічне функціонування, більше залучена до перебігу актуальної практичної сторони життя та допомагає вирішенню актуальних поточних питань.

Другий фактор можна позначити як «екзистенційність, наповненість життя сенсом – готовність змінюватися». Цей фактор на додатньому полюсі об'єднав характеристики екзистенційної сфери: «екзистенційність», «наповненість смислом, екзистенція особистості», «відповідальність» «свобода» «самотрансценденція», «персональність». Від'ємний полюс представлений показниками «готовність

змінюватися», «позитивне минуле», що відображає тенденцію до пошуку та відтворення психологічного комфорту, що часто протистоїть спробам здійснити пошук аутентичного шляху.

Третій фактор варто інтерпретувати так: «адаптивність (змістово-особистісний та соціально-імперативний рівні) – неможливість переключати агресію». До додатного полюсу увійшли характеристики вищих рівнів адаптивності (імперативно-орієнтовний, апостеріорно-регулятивний, суб'єктивно-нормативний компоненти) та показники комунікативної агресивності («загальний показник агресії», «схильність до відображеної агресії», «розплата за агресію», «ритуалізація агресії»). Від'ємний полюс включив «неможливість переключати агресію» «слабкість зверх – Я», «стриманість». Таке групування адаптивності та комунікативної агресивності є цілком закономірним у соціальній взаємодії. Дії, які пов'язані з пошуком нового, руйнуванням стереотипів, здатністю до відстоювання своєї ідеї, думки, пов'язані також із характеристиками середовища, до якого належить адаптуватися, орієнтацією у соціальних нормах та правилах, стратегіями адаптації з урахуванням уявлень про її закономірності для економії особистісних ресурсів, а також здатністю регулювати агресивні імпульси.

Тож третій фактор, загалом, відображає змістовно-особистісний та соціально-імперативний рівень прояву адаптивності, що є протилежною за сутністю до відсутності способів врегулювати агресивні імпульси, надати їм адаптивного вияву, що запобігав би накопиченню агресії або неконтрольованого її вибуху.

Четвертий фактор представлений комплексом характеристик (додатній полюс), що відображають рівень самоактуалізації («самопізнання», «потреба в розумінні», «автономність», «спонтаність», «аутосимпатія», «час», «цінність», «гнучкість спілкування», «контактність», а також властивості «тривожність», «напруженість», «схильність до відчуття провини», «підозрілість», «м'якість». Протилежний (від'ємний) полюс містить наступні показники: «слабкість «Я», «сензитивність». Об'єднання цих показників відображають модус самоактуалізації,

самопізнання. Отже цей фактор можливо позначити, як фактор «самопізнання – слабкість Я».

П'ятий фактор ми відзначили як «адаптивність (формально-динамічний та якісний рівні) – залежність від групи». Цей фактор на додатньому полюсі об'єднав високі факторні навантаження за змінними, що належать до формально-динамічного рівня адаптивності. Протилежний полюс (від'ємний) відображає «залежність від групи», відсутність сміливості та ініціативи в виборі власної лінії поведінки [220]. Слід відмітити, що третій та п'ятий фактори, які відображають комплекс адаптивності (формально-динамічний, змістово-особистісний та соціально-імперативний рівні) згрупувалися окремо. Формально-динамічні аспекти адаптивності допомагають незалежності від групи за рахунок підтримки динамічного балансу відносно до довколишнього світу, що робить особистість більш автономною, впевненою у своїх силах впоратися з кризами та змінами. Особистісні аспекти адаптивності більше полярні до непродуктивних способів опрацювання агресивних імпульсів, до неможливості керувати агресією у комунікації, тобто визначають рівень особистісної компетенції, сукупності якостей, що дозволяють успішно вирішувати адаптаційні завдання в соціумі. Такий розподіл, з одного боку, відповідає психологічній сутності ознак різних рівнів адаптивності, а з іншого – вказує на різноманітність проявів адаптивності в контексті досліджуваних властивостей.

Шостий фактор є уніполярним. Загалом цей фактор представлений всіма компонентами пасіонарності та адаптивністю (контрольно-регулятивний компонент). Залученість контрольно-регулятивного компонента адаптивності свідчить про вплив на пасіонарність контролю над власною адаптивністю, наявності вольової регуляції адаптивних процесів, вибіркості в прояві адаптивності з урахуванням конкретних обставин. Отже, шостий фактор можливо інтерпретувати як фактор «пасіонарності, схильності до трансформації та перетворення дійсності».

Таким чином, у результаті факторного аналізу було виділено шість факторів, які максимально відображають сукупність показників, що представляють простір

характеристик, що вивчаються. Виділено наступні фактори: «цілеспрямованість, уявлення про майбутнє – практичність у життєвих справах»; «екзистенційність, наповненість життя сенсом – готовність змінюватися»; «адаптивність (змістово-особистісний та соціально-імперативний рівні) – неможливість переключити агресію»; «самопізнання – слабкість Я»; «адаптивність (формально-динамічний та якісний рівні) – залежність від групи»; «пасіонарність, схильність до трансформації та перетворення дійсності».

Зазначимо, що такі психологічні характеристики, як адаптивність, екзистенційність, самоактуалізація та пасіонарність загалом чітко виділилися в окремі фактори. Разом з тим, важливим є факт того, що до фактора, у якому зібрались усі ознаки пасіонарності увійшов показник саме адаптивності (контрольно-регулятивний). Це вказує на першочергову роль для пасіонарності, серед безлічі аналізованих різноманітних психологічних змінних, наявності контролю над власною адаптивністю, її компонентами (супроводжуваними думками, переживаннями, поведінкою), розвинутої довільної регуляції особливостей адаптивності, її спрямованості, сили, динаміки, наявності вольової регуляції адаптивних процесів (посилення, блокування).

#### **3.1.4. Аналіз адаптивності як предиктора пасіонарності методом регресійного аналізу**

Пристаючи до побудови регресійної моделі пасіонарності варто зазначити, що ми розглядаємо в ролі її психологічного чинника – адаптивність, але визнаємо, що є й інші властивості, що, можливо, здійснюють той чи той вплив на пасіонарність. Тож, зосередимося на детальному аналізі характеру залежності пасіонарності від параметрів адаптивності та адаптивних механізмів.

Основними цілями застосованого нами множинного регресійного аналізу є визначення, якою мірою «залежна» змінна пов'язана із сукупністю «незалежних» змінних, та яка статистична значимість цього зв'язку; визначення вкладу кожної «незалежної змінної в оцінку «залежної» змінної, а також виключення несуттєвих для передбачення «незалежних» змінних [181].

У цьому дослідженні як «залежну» змінну ми обрали пасіонарність,

незалежні змінні представлені різнорівневими показниками адаптивності, превентивною адаптивністю та механізмами психологічного захисту. Конкретно, регресійному аналізу в ролі незалежних змінних було подано всі показники превентивної адаптивності за моделлю (І. Н. Сімаєвої), показники «Теста-опитувальника соціальної адаптивності» та «Структурної композиції особистісної адаптивності» (О. П. Саннікова, О. В. Кузнєцова); механізми психологічного захисту (МПЗ). Не було використано в аналізі ті показники, що є похідними від інших та складають сукупність показників.

У результаті проведених статистичних процедур була відібрана найбільш сприятлива модель регресії, яка має достовірну значущість, за критерієм Фішера.

Змінні представлені в інтервальній шкалі. У табл. 3.9. представлено основні результати регресійного аналізу чинників пасіонарності.

Модель була отримана за допомогою методу «покроковий відбір», що є комбінацією покрокового методу включення та виключення. Загальною ідеєю є зміна долі впливу незалежної змінної на критерій при появі в рівнянні інших незалежних змінних. Якщо вплив однієї з включених змінних стає занадто слабким, вона виключається із рівняння [181 с. 237].

КМК (коефіцієнт множинної кореляції) для моделі «Пасіонарність» становить 0,511, значення КМД (коефіцієнта множинної детермінації) дорівнює 26,1, що пояснює 26,1% дисперсії, величина критерію F-Фішера – 6,306 при рівні значущості 0,000. Значення Дурбін-Уотсона становить 1,776, що не виходить за межі [1,5; 2,5], тому можливо стверджувати, що автокореляції немає. Значення VIF знаходяться у межах допустимих значень, тому між показниками немає мультиколеніарності. Отримані розрахунки КМД показують, що отримана модель є не досить «якісною» для точного прогнозування відгуку пасіонарності від впливу змінних. Але стандартні коефіцієнти регресії «Beta», що відображають відносну ступінь кожного із предикторів, мають досить високу статистичну значущість ( $p > 0,05$ ), а також достатня значущість самої моделі за критерієм F-Фішера, надають підстави для вираховування внеску предикторів у залежну змінну і може бути прийнятим до інтерпретації.

Таблиця 3.9

### Результати регресійного аналізу чинників пасіонарності

Змінні моделі	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандарт. коеф-ти «Beta»	t – критерій Стьюдента	рівні знач.	Статистика коллінеарності	
	B	Станд. помилка	Beta			Допуск	VIF
Const.	95,655	14,958	-	6,395	,000	-	-
СН	-,615	,310	-,143	-1,984	,049	,881	1,135
КР	-,694	,326	-,154	-2,129	,035	,880	1,136
ІО	,694	,399	,128	1,742	,043	,852	1,174
ІТ	1,336	,451	,210	2,964	,004	,916	1,091
ГДМ	1,195	,295	,289	4,052	,000	,902	1,108

Примітка: 1) Const. – умовно постійна частина моделі; 2) «B» і «Beta» – нестандартизований і стандартизований коефіцієнти регресії; 3) t – критерій Ст'юдента; 4) рівні знач. – статистична значимість змінних моделі. VIF – (Variance Inflation Factor) коефіцієнт зростання дисперсії; 5) СН – суб'єктивно-нормативний компонент адаптивності; Кр – контрольовано-регулятивний компонент адаптивності; ІО – імперативно-орієнтовний компонент адаптивності; ІТ – ідейно-трансформаційний компонент адаптивності; ГДМ – готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети.

Нижче представлено отриману регресійну модель для загального показника пасіонарності. Стандартизовані коефіцієнти є показниками ступеню впливу незалежних змінних на залежні змінні. У рівнянні регресії коефіцієнти надані за зменшенням їх значущості в прогнозуванні вираженості залежної змінної:

$$\text{ПАС} = 95,655 + 1,336(\text{ІТ}) + 1,195(\text{ГДМ}) + 0,694(\text{ІО}) - 0,694(\text{Кр}) - 0,615(\text{СН}).$$

За результатами множинного регресійного аналізу, зі всіх введених змінних, а саме адаптивність (формально-динамічний, якісний та соціально-імперативний

рівень), механізмів психологічного захисту та компонентів превентивної адаптивності, встановлено вплив на загальний показник пасіонарності (ПАС) насамперед чинників адаптивності, які представляють соціально-імперативний рівень, змістовно-особистісний, та формально-динамічний.

Найбільш значущим предиктором, що впливає на пасіонарність, є ідейно-трансформаційний компонент адаптивності (ІТ). І це досить вірогідно, бо саме на соціально-імперативному рівні, що більшою мірою функціонує на макросередовищі та виконує трансформуючу функцію [133] більшим чином і регулюється пасіонарність. Отже, готовність до прийняття нових ідей, які поширюються у суспільстві та змінюють життя людей, здатність переосмислити досвід, у тому числі й історичний, має безпосередній вплив на пасіонарність, продукуючи дієві рішення про перетворення дійсності (середовища).

Другою незалежною змінною, що має вплив на пасіонарність, є готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети (ГДМ). Це готовність до продуктивної та ефективної поведінки в адаптаційній ситуації, здатність діяти активно в реалізації значущої цілі враховуючи зміни, які відбуваються в середовищі, а також в ситуаціях невизначеності. Такий чинник впливу на пасіонарність вказує на той факт, що саме адаптивність як властивість особистості, надає можливість довготривалого утримання цілі в значущому фокусі, що спрямовані на втілення та реалізацію ідей, нових концепцій тощо.

Імперативно-орієнтовний компонент (ІО) як предиктор вказує вплив на пасіонарність готовності особистості враховувати правила, норми середовища, до якого належить адаптація; прийняття необхідності їх розуміння і врахування у власних реакціях і поведінці, визнання відмінностей в правилах свого і чужого середовища; готовність змінюватися в новому середовищі на рівні правил і манер поведінки [226].

Варто зазначити, що контрольнорегулятивний компонент (Кр) та суб'єктивно-нормативний (СН) компоненти адаптивності є важливими чинниками пасіонарності, але здійснюють стримуючий вплив на цю властивість, скоріше гальмуючі тенденції до порушення балансу у взаємодії особистості з середовищем.

Тобто контроль над власною адаптивністю, вибірковість у прояві адаптивності з врахуванням конкретних обставин та прагнення особистості керуватися в адаптаційних ситуаціях суб'єктивними нормами поведінки, правилами, виробленими самою особистістю в процесі досвіду адаптації відображають поміркованість, аналітичність, розсудливість у підготовці до зустрічі з новими умовами життєдіяльності. Тож ці предиктори включаються у розгортання пасіонарності як схильності особистості до перетворення середовища як стримуючих чинників, що допомагають в умовах трансформацій, змін та порушення балансу, все ж таки не переривати взаємодію особистості з середовищем.

Таким чином, емпірично встановлено перелік чинників пасіонарності. Значущими чинниками пасіонарності виявилися: ідейно-трансформаційний компонент; готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення цілі; імперативно-орієнтовний компонент; контроль-регулятивний компонент та суб'єктивно-нормативний компоненти адаптивності. Отриманні результати регресійного аналізу вказують, що адаптивність детермінує певним чином пасіонарність. Це вказує на той факт, що пасіонарність як схильність до втілення власних задумів та перетворення дійсності забезпечує конструктивний характер взаємодії особистості із середовищем.

### **3.2. Специфіка психологічних властивостей пасіонарної та інпасіонарної особистості**

Отримані нами результати кореляційного, факторного та регресійного аналізу дозволили виділити істотні взаємозв'язки між досліджуваними характеристиками. Таким чином, дані теоретичного та кореляційного аналізу про взаємозв'язок пасіонарності з іншими властивостями особистості дозволяють підійти до дослідження індивідуальних особливостей пасіонарності особистості.

Диференційно-психологічний аналіз пасіонарності нами здійснений за допомогою методів якісного аналізу: метод «асів» та метод «профілів»

[221, 222, 223, 224]. За методом «асів» нами було виокремлено група досліджуваних, що диференційована за рівнем пасіонарності. Операціонально це передбачало пошук та виокремлення осіб з високим рівнем (75 перцентилів та вище) загального показника пасіонарності (група ЗПП+, пасіонарні особистості), до якої увійшли 34 досліджуваних, та осіб з вкрай низькими значеннями (25 перцентилів та нижче) загального показника пасіонарності (група ЗПП-, інпасіонарні особистості), до якої увійшли 34 досліджуваних (Додаток В).

Саме в цих групах ми проаналізували специфіку комунікативної агресивності, факторів особистості (за моделлю Р. Кеттлла), самоактуалізації, сенсожиттєвих орієнтацій, усвідомленості життя, часову перспективу, механізми психологічного захисту, що дозволило скомпонувати цілісний, багатогранний «психологічний портрет» особистості з високим та низьким рівнем пасіонарності.

*Особливості комунікативної агресивності в групах осіб з різним рівнем пасіонарності.*

Аналіз літератури, кореляційний та факторний аналіз довели значний взаємозв'язок з комунікативною агресивністю. Тож, розглянемо особливості комунікативної агресивності у пасіонарних та інпасіонарних осіб.

Результати якісного аналізу, здійсненого за допомогою методу профілів, наочно представлені на рис. 3.1

Значення, позначені на цьому графіку і в подальших, є середнє арифметичне значень конкретного показника, отриманих представниками групи, яка відноситься до певного типу. На осі ОХ відкладені показники комунікативної агресивності; на осі ОУ – перцентилі. Середня лінія проходить через точку 50 перцентилів. Значення показників комунікативної агресивності, що знаходяться в площині вищій за середню лінію ряду, свідчать про достатнє вираження того або того показника. Вище за 75-й перцентиль розташовуються значення, що характеризують високий рівень вираження показників, що вивчаються. Значення нижчі ніж середня лінія ряду свідчать про слабке вираження, або про невираження (нижче 25-го перцентилія) відповідних показників у профілі.

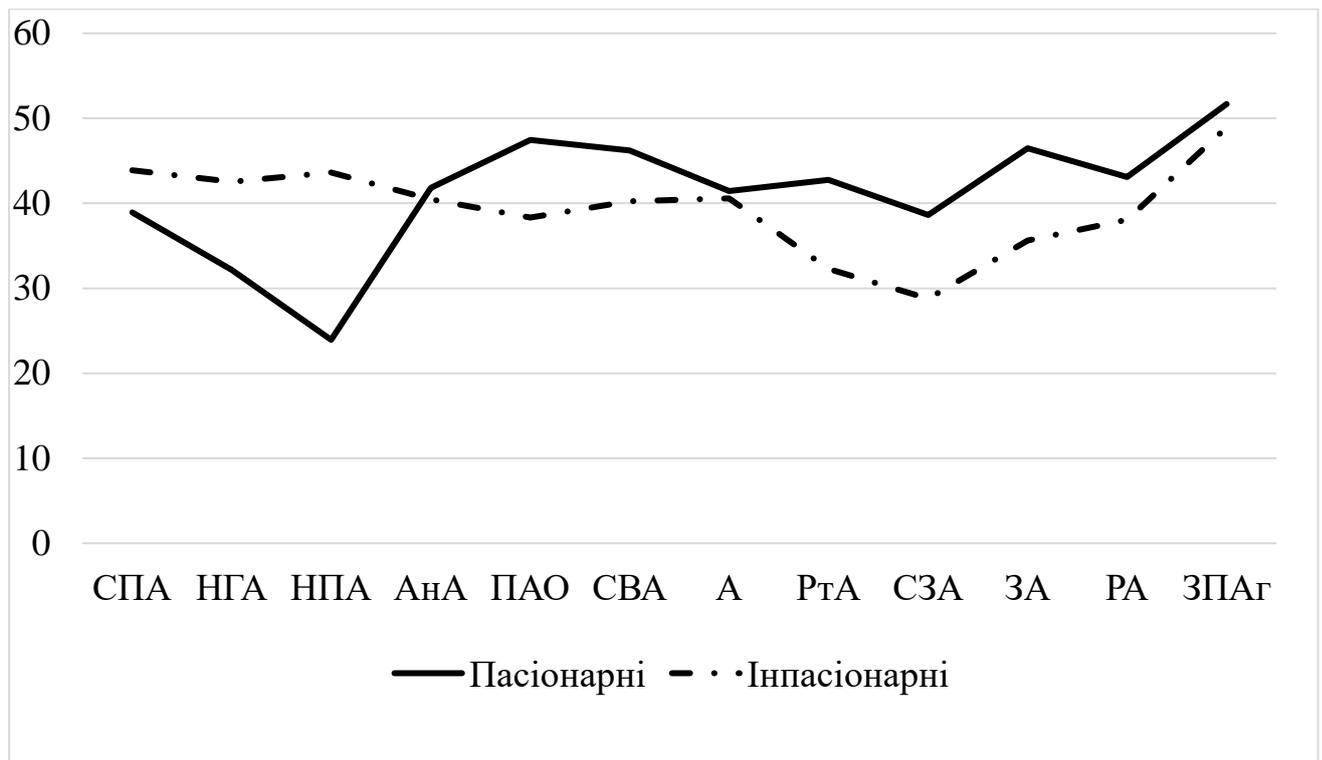


Рис.3.1. Профілі комунікативної агресивності в осіб з різним рівнем пасіонарності

Примітка. Умовні позначення: СПА – спонтанність агресії, НГА – нездатність гальмувати агресію, НПА – невміння перемикаєти агресію на діяльність або неживі об'єкти, АНА – анонімна агресія, ПАО – провокація агресії в оточуючих, СВА – схильність до відображеної агресії, А – аутоагресія, РтА – ритуалізація агресії, СЗА – схильність заражатися агресією натовпу, ЗА – задоволення від агресії, РА – розплата за агресію, ЗПАг – загальний показник агресії.

На рисунку продемонстровано своєрідність кожного профілю, що відображає специфіку комунікативної агресивності в осіб з різним рівнем пасіонарності.

Аналіз отриманих профілів показав, що особливості комунікативної агресивності особистості проявляється як у своєрідному поєднанні показників у кожній групі досліджуваних, так на рівнях, яких вони досягли, що підтверджується статистично. За допомогою t-критерію Стьюдента були отримано дані про наявність статистично значущих розбіжностей на рівні  $p \leq 0.01$  між групами ЗПП+ та ЗПП- за показником «не здатність переключати агресію на діяльність або неживі

об'єкти» (НПА), який переважає в групі інпасіонарних осіб. Така відмінність обґрунтована прагненням пасіонарних осіб до перетворення середовища, високою пошуковою активністю та, відповідно, розвитком психічних механізмів опрацювання агресії. Тож, спроможність до високої активності в перетворенні середовища, яка характерна для пасіонарної особистості, дозволяє регулювати та трансформувати агресію, що виступає як комунікативний акт (взаємодії) між особистістю та середовищем, переключати агресію на діяльність, застосовуючи процеси ритуалізації. Низька залученість у процеси перетворення дійсності інпасіонарних особистостей блокує й вміння надавати можливості прояву агресії у трансформаційній діяльності.

Загалом, профілі як пасіонарних (ЗПП+), так й інпасіонарних (ЗПП-) особистостей характеризуються відхиленням від середньої лінії ряду до низьких значень. Це узгоджується з отриманими кореляційними даними та свідчить про те, що пасіонарність грає важливу роль у регулюванні агресії, та протистоїть думки про суто руйнівні аспекти пасіонарності [109].

В аналізі окремих профілів нас цікавить комплекс показників із найбільш вираженими значеннями (тими, що найбільшою мірою відхиляються від середньої лінії ряду в бік того чи того полюсу), за якими можна окреслити особливості досліджуваних груп. Дані щодо таких комплексів у профілях порівнювальних груп представлено в табл.3.10.

Для пасіонарної особистості властива здатність переключати агресію на діяльність або неживі об'єкти (НПА<sup>-</sup>), вміння гальмувати агресивні імпульси (НГА<sup>-</sup>) та низький рівень спонтанності агресії (СПА<sup>-</sup>), що свідчить, у цілому, про здатність регулювати та переключати агресивні імпульси. Висока перетворювальна активність сприяє трансформації агресії у діяльність (НПА<sup>-</sup>), при цьому протистояти агресії як зовнішньому чинникові, при збереженні індивідуальності та автентичності (СЗА<sup>-</sup>). Пасіонарній особистості властивий низький рівень анонімної агресії (АнА<sup>-</sup>).

Таблиця 3.10

**Комплекс найбільш виражених показників комунікативної агресивності у пасіонарних та інпасіонарних осіб**

Ранг	Пасіонарні особистості	Інпасіонарні особистості
1	НПА <sup>-</sup>	СЗА <sup>-</sup>
2	НГА <sup>-</sup>	РТА <sup>-</sup>
3	АнА <sup>-</sup>	ЗА <sup>-</sup>
4	СЗА <sup>-</sup>	А <sup>-</sup>
5	СПА <sup>-</sup>	РА <sup>-</sup>

Примітка. Тут і далі: 1. Показники ранжовані за ступенем відхилення їх значень від середньої лінії ряду. 2. Індокси «+» та «-» не мають оцінного значення, а лише вказують на вектор відхилення значення показника. 3. Знак «+» вказує на високий рівень вираження значень показника; знак «-» свідчить про низький рівень вираження значень показника.

У цілому, слід вказати, що схильність до руйнації процесів дійсності, дієвого внеску у зміну середовища, пошук елементів задачі для переструктурування проблемної ситуації, спонукає особистість до когнітивного переосмислення, втілення раціональних дій, при цьому агресія не зміщується або витісняється, а перетворюється у зміну середовища та не містить у собі потенційної ворожості та анонімності.

Для профілю інпасіонарної особистості властивий низький рівень схильності заражатися агресією натовпу (СЗА<sup>-</sup>), уникнення розплати за агресію (РА<sup>-</sup>). Такий комплекс характеристик інпасіонарної особистості вказує на конформність та нездатність відстоювати свої погляди та інтереси, що пов'язано з прийняттям стереотипів та норм середовища, до якого необхідно адаптуватися. Їм властивий низький рівень ритуалізації агресії (РА<sup>-</sup>) та відсутність задоволення від агресії (ЗА<sup>-</sup>). Це свідчить, що ритуалізація агресії, яка грає важливу роль у здатності до відокремлення ритуалу, як автономного мотиву людської поведінки, яке відіграє

важливу роль у створенні певної спільності, культури [145], у інпасіонарних осіб пов'язана з відсутністю рефлексивного усвідомлення екзистенціального завдання, або ж з утрудненням у декодуванні культурних стимулів, зниженим рівнем агресії «обумовленої подразником» (Д. Зільман). Для цих осіб також властивий і низький рівень аутоагресії ( $A^-$ ), що свідчить про неохочість до самопожертви заради втілення власної мети, прояву альтруїзму.

У результаті якісного аналізу було встановлено розбіжності між пасіонарними та інпасіонарними особистостями (Додаток В, табл.В.1). Виявлено, що здатність переключати агресію на діяльність або неживі об'єкти, яка загалом характерна для пасіонарних осіб грає важливу функцію регуляції та контролю агресії. Разом із цим, це підтверджує гіпотезу про те, що пасіонарність проявляється в просторі комунікативної агресивності у формі продуктивного пошуку нових шляхів змін і трансформацій, як змога ритуалізації агресії, а чутливість до екзистенційних питань існування дозволяє шукати компроміс у вирішенні суперечливих питань. Натомість відсутність можливості переструктурування та продуктивної активності, яка характерна для інпасіонарних, впливає на здатність переключати агресію на діяльність або неживі об'єкти, продукує безпорадність, конформну поведінку.

*Специфіка факторної структури в групах осіб з різним рівнем пасіонарності.*

З метою аналізу психологічних характеристик осіб, що відрізняються між собою за загальним показником пасіонарності, нами розглянуто специфіку факторів особистості (за моделлю Р. Кеттелла). До групи пасіонарних особистостей (ЗПП+) увійшло 41 досліджуваних, у групу інпасіонарних особистостей (ЗПП-) увійшло 47 досліджуваних. Відповідні значення t-Ст'юдента наведено в додат. В, табл. В. 2.

На рис.3.2. зображені профілі факторної структури особистості пасіонарних та інпасіонарних осіб.

Візуальний аналіз профілів дозволяє засвідчити своєрідність конфігурації показників у кожному з них та їх відмінності за рівнем розвитку показників.

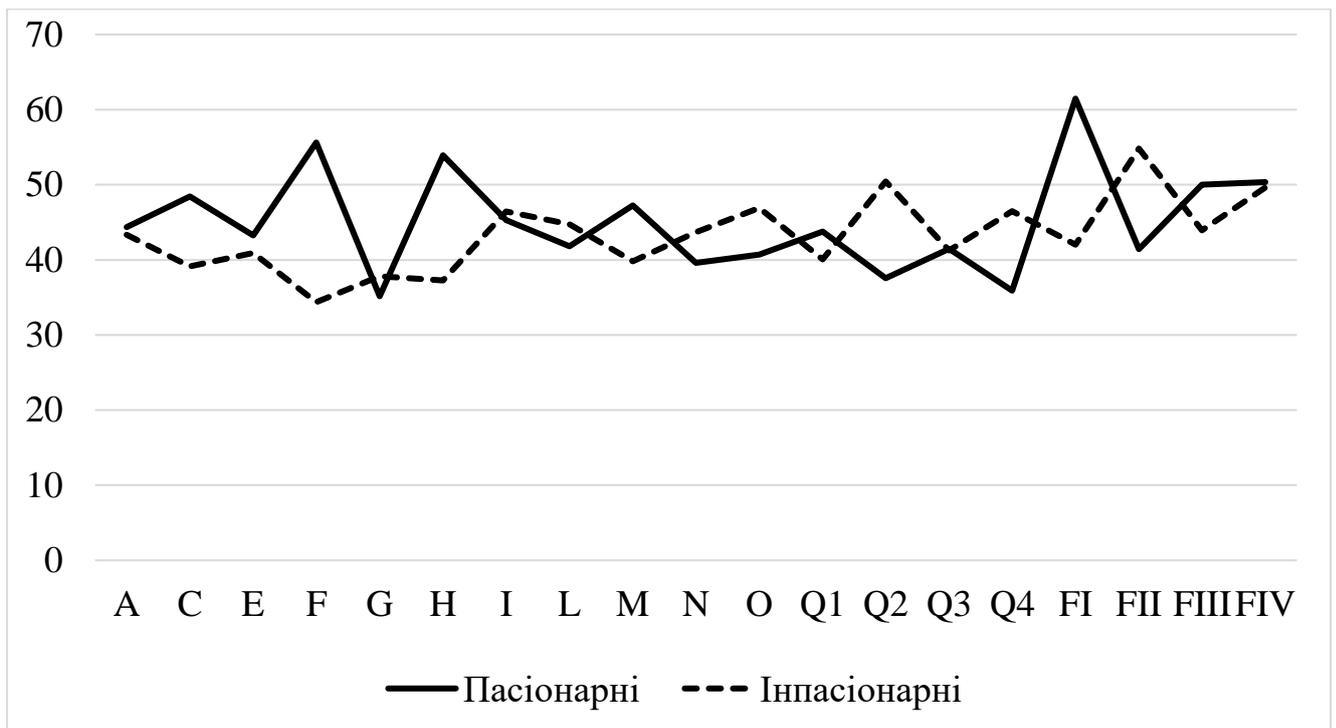


Рис. 3.2. Факторна структура особистості пасіонарних та інпасіонарних осіб (за моделлю Р. Кеттелла)

Профіль пасіонарних особистостей (ЗПП+) розташований неоднорідно середньої лінії ряду, де значення показників значно відхиляються в бік як високих, так і низьких значень. Профіль інпасіонарних особистостей (ЗПП-) загалом розташований у площині нижче середньої лінії ряду.

За допомогою t-критерію Стьюдента встановлено наявність статистично значущих розбіжностей на рівні  $p \leq 0.01$  між групами ЗПП+ та ЗПП- за факторами: «експресивність – стриманість» (F), «сміливість – боязкість» (H), «самодостатність – залежність від групи» ( $Q_2$ ), «екстраверсія – інтроверсія» ( $F_I$ ), тривожність – емоційна стабільність ( $F_{II}$ ). За факторами (F), (H) у пасіонарних особистостей тяжіння до додатнього полюсу, а за факторами ( $Q_2$ ) та ( $F_{II}$ ) до від'ємного полюсу. І навпаки, у інпасіонарних за факторами (F), (H) тяжіння до від'ємного полюсу, за факторами ( $Q_2$ ) та ( $F_{II}$ ) – до додатнього.

Виокремлено та проранжовано найбільш виражені показники факторів особистості в кожній з порівнюваних груп, що показано в табл. 3.11.

Профіль пасіонарних особистостей характеризується низькою фрустраційною напруженістю ( $Q_4^-$ ). Високий рівень пошукової активності дозволяє особистості знаходити розрядку внутрішньої енергії у практичній сфері.

*Таблиця 3.11*

**Комплекс найбільш виражених показників факторів особистості пасіонарних та інпасіонарних осіб**

Ранг	Пасіонарні особи	Інпасіонарні особи
1	$G^-$	$F^-$
2	$Q_4^-$	$H^-$
3	$Q_2^-$	$G^-$
4	$N^-$	$C^-$
5	$F_1^+$	$E^-$

Тенденція до низьких значень фактору  $G$ , який відображає нормативність поведінки, особливості емоційно-вольової сфери, характеризує пасіонарія як особистість незалежну, схильну до незгоди із загальноприйнятими моральними нормами, стандартами, традиціями, гнучку відносно до соціальних норм, вільну від їх впливу ( $G^-$ ). Така людина прагне відстоювання своїх поглядів та думки, має активну позицію в соціальних процесах, орієнтацію на групу, підтримку в соціальних контактах, приймає рішення разом з іншими, враховуючи громадську думку ( $Q_2^-$ ), проявляє автономність у виборі, схильність до екстраверсії ( $F_1^+$ ). Простота, природність, прямолінійність, безпосередність ( $N^-$ ), характеризує прагнення пасіонарної особистості до прояву автентичності, самобутності [208, 220, 296, 297].

Для інпасіонарної особистості характерна схильність все ускладнювати, до всього підходити занадто серйозно та з обережністю. Також їм властиве постійне занепокоєння своїм майбутнім, заклопотаність своїми вчинками, очікування виникнення негараздів, песимістичність у сприйнятті дійсності, стриманість у прояві емоцій ( $F^-$ ). Інпасіонарна особистість схильна підкорюватися, бути

люб'язною, залежною (E<sup>-</sup>), є нерішучою, сором'язливою, невпевненою у собі, демонструє невміння відстоювати свою точку зору, а також надчутливо реагує на загрозу, пасивна в соціальних контактах (H<sup>-</sup>). Характерна емоційна нестійкість та імпульсивність, відсутність почуття відповідальності, нездатність справлятися з життєвими труднощами (C<sup>-</sup>), а також слабкість зверх Я, назрілість та легковажність (G<sup>-</sup>). Важливо відмітити й низькі значення факторів (Q<sub>1</sub><sup>-</sup>, M<sup>-</sup>), що характеризують інпасіонарія як особистість ригідну, консервативну, схильну до сумнівів в оцінці нових ідей. Такі особистості приймають тільки випробуване часом, уникають усього незвичайного, орієнтуються тільки на практичні рішення. Таким людям властива буденність прагнень, схильність до моралізаторства, керівництво загальноприйнятими нормами [208, 220, 296, 297].

Загалом отримані дані вказують, що пасіонарні особистості відрізняються сполученням рис: орієнтація на вирішення проблемних ситуацій, навіть за рахунок порушення загальноприйнятих норм та правил, рішучість у прийнятті рішень, стриманість, нефрустрованість, потреба в груповій підтримці та здатність до компромісних рішень, орієнтованість на стратегію співпраці та соціальне схвалення, відвертість та прямолінійність у спілкуванні, наївність та ідеалістичність, позитивне ставлення до життя, віра в успіх, у позитивну людську природу, життєрадісність, орієнтація на зміни, життя сприймається як «сила бути». Інпасіонарні мають такий комплекс рис: заклопотаність, схильність все ускладнювати, серйозність та обережність, розсудливість, обмеженість, боязкість, суворість у декларуванні правил, проте й схильність їх порушувати, уникати високоморальних вчинків, підвищена чутливість до загрози, почуття неповноцінності, конформність, соціальна пасивність та залежність, незадоволеність життям, досягненнями, постійно очікування виникнення нещастя, життя сприймається як «страх бути».

#### *Профілі самоактуалізації в групах осіб з різним рівнем пасіонарності*

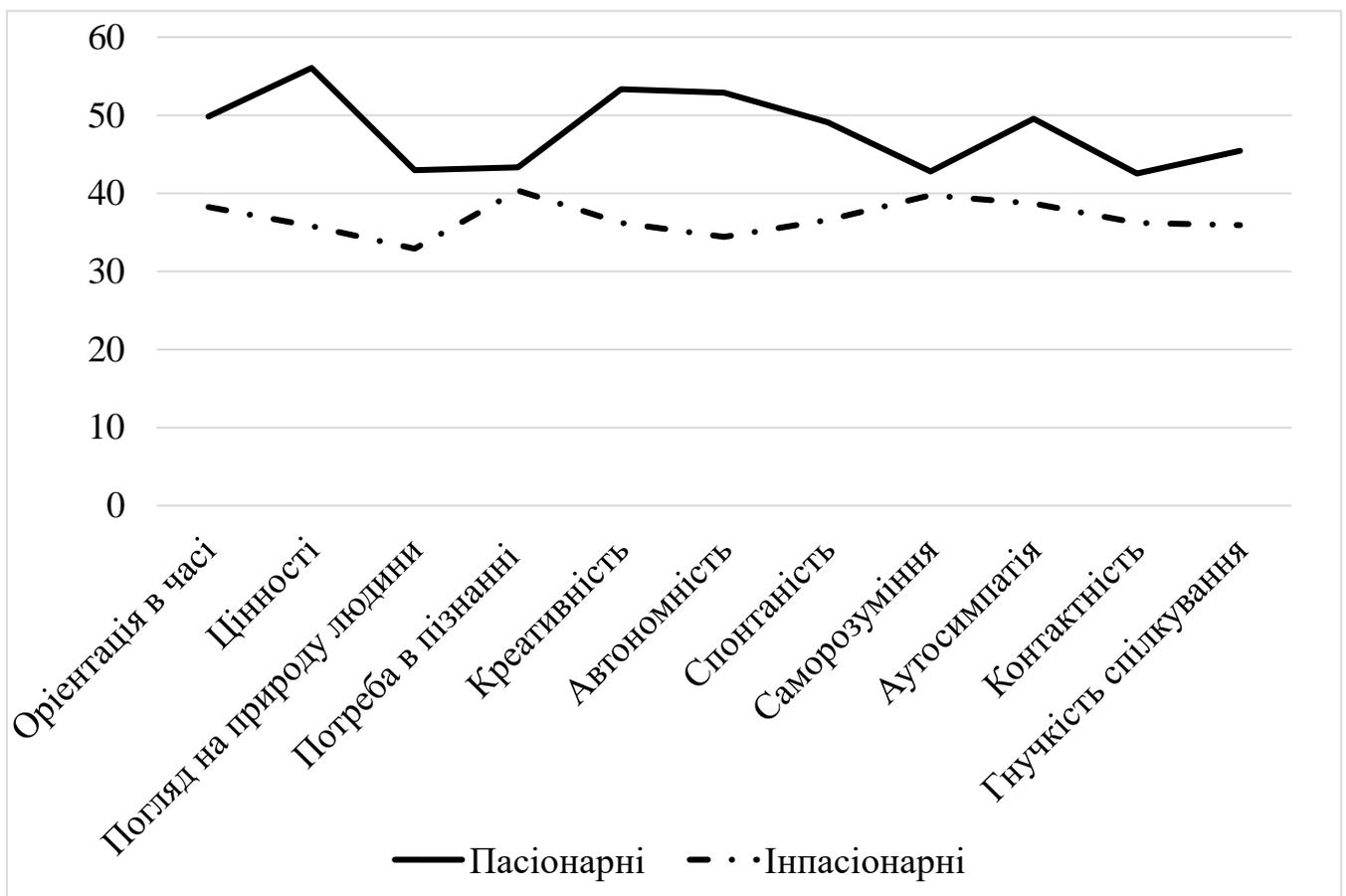
Теоретичний огляд проблеми та результати кореляційного аналізу показали, що пасіонарність пов'язана з втіленням вищих духовних цінностей, пошуком сенсу життя, розумінням свого призначення у житті. Яскраво пасіонарність проявляється

в моменти екзистенційного виклику, переломних миті часу. У такому плані варто вивчити психологічні портрети пасіонарних та інпасіонарних особистостей у контексті самоактуалізації.

На рис 3.3. представлені профілі, що відображають специфіку самоактуалізації у групах осіб з різним рівнем пасіонарності. Група з високим рівнем пасіонарності: ЗПП+ (N=39), група з низьким рівнем пасіонарності: ЗПП- (N=63). Відповідні значення t-Стюдента наведено у додат. В, табл. В. 3.

Зазначимо, що профіль пасіонарних осіб розташований загалом у зоні середнього ряду. Профіль інпасіонарних осіб розташований у площині низьких значень відносно середньої лінії ряду.

Рис. 3.3. Профілі самоактуалізації пасіонарних та інпасіонарних особистостей.



Аналіз статистично значущих відмінностей між досліджуваними групами за допомогою непараметричного t-критерію Стюдента показав наявність

розбіжностей на рівні  $p \leq 0.01$  за показниками: «орієнтація у часі», «цінності», «погляд на природу людини», «креативність», «автономність», «спонтанність». Усі ці показники переважають у пасіонарних осіб. У додатку В, табл. В. 3 подана таблиця з показниками t-критерію Стьюдента.

У табл. 3.12. наведено ранжування тих показників в обох профілях, які яскраво відхиляються від середньої лінії ряду. Аналіз вказаних комплексів у кожній групі дозволив описати психологічні профілі самоактуалізації осіб з різним рівнем пасіонарності.

Аналіз вказаних комплексів дозволив описати психологічні особливості прояву пасіонарності в контексті самоактуалізації особистості.

*Таблиця 3.12*

**Комплекс найбільш виражених показників самоактуалізації у групах пасіонарних та інпасіонарних осіб**

Ранг	Пасіонарні	Інпасіонарні
1	К <sup>-</sup>	ПрЛ <sup>-</sup>
2	Ср <sup>-</sup>	А <sup>-</sup>
3	ПрЛ <sup>-</sup>	ГС <sup>-</sup>
4	Ч <sup>+</sup>	Ц <sup>-</sup>

Примітка. Умовні позначення: Ч – орієнтація в часі, Ц – цінність, ПрЛ – погляд на природу людини, ПР – потреба в розумінні, Кр – креативність, прагнення до творчості, Ср – саморозуміння, А – автономність, К – контактність, ГС – гнучкість у спілкуванні.

Для особистостей з високим рівнем пасіонарності характерним є прагнення до гармонічного буття та здоровим ставленням до людей, перевагою цінностей (за А. Маслоу) особистості, яка самоактуалізується. Внутрішні переживання цінностей власного буття, розуміння та прийняття цінностей іншого у взаємовідносинах (Ц<sup>+</sup>), стають активною позицією пасіонарної особистості, в якій відображені екзистенційні мотиви перетворення дійсності.

Низький рівень показників «саморозуміння» ( $C^-$ ) та «погляд на природу людини» ( $PrL^-$ ) у цьому комплексі відображає структуру самої екзистенційної задачі пасіонарної особистості, нові питання і пошук відповідей на них. Віра у можливості людини, відкритість та чесність у міжособистісних стосунках, відображають рефлексивне усвідомлення дихотомічних процесів. Шлях до саморозуміння, погляд на природу людини залишаються «відкритими» питаннями в процесі самоактуалізації, де минулі відповіді стають знов питаннями. Слабкою ланкою у процесі самоактуалізації пасіонарної особистості стає низький рівень контактності ( $K^-$ ), що вказує на конфліктну напруженість та домінування прояву конгруєтності та автентичності у взаємовідносинах.

Для інпасіонарної особистості характерним є блокування цінностей особистості, яка прагне самоактуалізації за А. Маслоу ( $C^-$ ). Втрата ціннісного орієнтиру, діапазону переживань цінностей як зовнішнього підкріплення внутрішньої позиції, яку людина займає відносно власного життя, перешкоджає життєвому процесу, загрожує сенсу життя [150, 151, 299]. Низький рівень гнучкості спілкування ( $ГС^-$ ) та аутосимпатії ( $A^-$ ) свідчить про стереотипне ригідне мислення, готовність вдаватися до фальші або маніпуляцій у відносинах, невпевненості у своїй привабливості та тривожності. Інпасіонарним особистостям властивий негативний погляд на природу людини ( $PrL^-$ ), відсутність побудови гармонійних міжособистісних відносин, симпатії і довіри до людей.

У цілому, можна відмітити, що для особистості з низьким рівнем пасіонарності, характерна часова орієнтація на минуле, нездатність переживати екзистенціальну цінність буття, блокування Б-цінностей за А. Маслоу, орієнтація на задоволеність тільки базових потреб. Низькі значення за шкалою «креативність» свідчать про те, що для інпасіонарної особистості властиві: фіксація на минулому досвіді, когнітивні стереотипи в рішенні проблемних ситуацій, відтворення звичних поведінкових реакцій. Відсутність автономності, спонтанності та внутрішньої свободи у виборі, відображають, те, що А. Маслоу назвав як комплекс «Іони» – острах відсторонення та схильність сумніватися у своїх здібностях і, навіть, боятися їх, остерігатися підвищення своїх потенційних можливостей [164].

Це призводить до екзистенціального вакууму, блокуванню екзистенційних потреб, втрати цінностей та сенсу життя.

*Аналіз сенсожиттєвих орієнтацій в групах осіб з різним рівнем пасіонарності.*

За даними теоретичного аналізу, пасіонарність відображає екзистенційні, смислові аспекти особистості та одночасно впливає на них. Тому виникла необхідність дослідження специфіки сенсожиттєвих орієнтацій в осіб з різною пасіонарністю. За допомогою методу профілів визначено певну специфіку сенсожиттєвих орієнтацій пасіонарних та інпасіонарних особистостей (рис. 3.4). До групи пасіонарних особистостей (ЗПП+) увійшло 43 досліджуваних, у групу інпасіонарних особистостей (ЗПП-) увійшло 70 досліджуваних. Відповідні значення t-Стюдента наведено у додат. В, табл. В. 4.

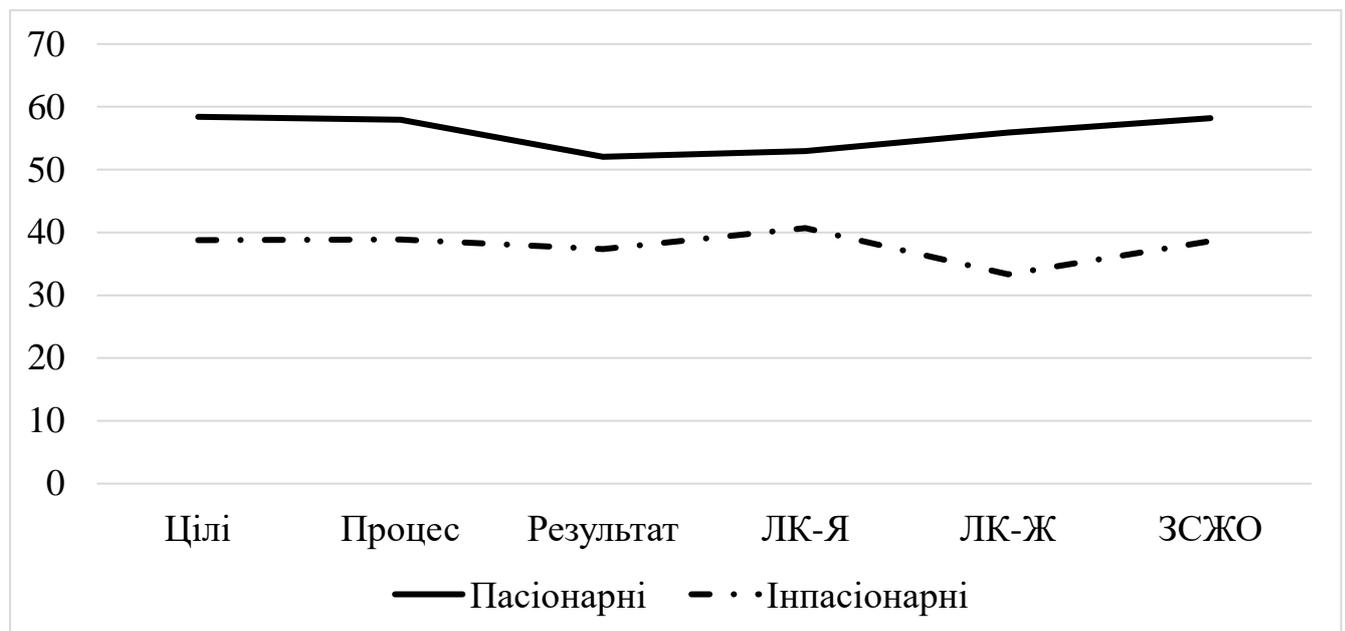


Рис.3.4. Профілі смисложиттєвих орієнтацій осіб з різним рівнем пасіонарності

На рис. 3.4. продемонстровано своєрідність кожного профілю, що підкреслює відмінності в сенсожиттєвих орієнтаціях представників порівнюваних груп. Про це свідчить «дзеркальне» розташування профілів відносно один одного та їх специфічна конфігурація. Загалом, профіль пасіонарних (ЗПП+)

характеризується неоднорідністю, виділяється ряд показників, які значно відхиляються в бік високих значень відносно середньої лінії ряду. Профіль інпасіонарних осіб (ЗПП-) розташований у площині, нижчій середньої лінії ряду.

Достовірність досліджуваних відмінностей довів статистичний аналіз за допомогою т-критерію Стьюдента. Встановлено наявність статистично значущих відмінностей на рівні  $p \leq 0,01$ ,  $p \leq 0,05$  між групами ЗПП+ та ЗПП- за всіма однойменними показниками: «загальним показником сенсожиттєвих орієнтацій» «цілі в житті», «процес життя або інтерес та емоційна насиченість життя», «результативність життя або задоволеність самореалізацією», «локус контролю – Я», «локус контролю – життя або керованість життям». Усі ці показники сенсожиттєвих орієнтацій домінують у профілі пасіонарних осіб.

В аналізі окремих профілів ми звертаємо увагу на найбільш виражені значення показників, за якими можливо окреслити індивідуальні особливості сенсожиттєвих орієнтацій у досліджуваних групах (табл. 3.13).

*Таблиця 3.13*

**Комплекс найбільш виражених показників сенсожиттєвих орієнтацій пасіонарних та інпасіонарних особистостей**

Ранг	Пасіонарні	Інпасіонарні
1	Ц <sup>+</sup>	ЛК-Ж <sup>-</sup>
2	ЗСЖО <sup>+</sup>	Р <sup>-</sup>
3	Пр <sup>+</sup>	ЗСЖО <sup>-</sup>
4	ЛК-Ж <sup>+</sup>	Ц <sup>-</sup> , Пр <sup>-</sup> , ЛК-Я <sup>-</sup>

Пасіонарні особистості характеризується високим рівнем усвідомлення життя (ЗСЖО<sup>+</sup>). Спрямованість на перспективу майбутніх перетворень (Ц<sup>+</sup>), націленість не тільки на результат діяльності, а й на сенс, який пов'язаний з трансцендентними онтологічними цінностями та подіями в житті особистості (Пр<sup>+</sup>). Екстраполяція творчого потенціалу в майбутнє, орієнтованість на перспективу трансформацій і змін, характеризує спрямованість і часову

перспективу пасіонарія. Смыслова орієнтація пасіонарної особистості виходить за межі гедоністичного теперішнього, спрямована перш за все на майбутнє. Можливість переструктурувати минулий досвід і придати часову локалізацію провідним смысловим орієнтирам (Д. О. Леонтьєв) говорить про те, що процес вирішення екзистенційної задачі веде до ускладнення когнітивних конструктив уявлення та переробки інформації, підвищує рівень диференціації ціннісно-смыслових стимулів. Очевидним є той факт, що для пасіонарної особистості «народження» нових альтернативних можливостей у пізнанні життєвого шляху, не заперечення минулого досвіду, а переструктурування (формування нових систем зв'язків при взаємодії з довколишнім світом) продукується селективним уявленням про майбутнє. Висока пошукова активність, присвячення себе улюбленій справі дозволяє отримувати не тільки задоволення від процесу діяльності, але і продукує творчу енергію, впливає на процес життя, його емоційну насиченість (ЛК-Ж<sup>+</sup>).

Профіль інпасіонарних особистостей характеризується низьким рівнем осмысленості життєвої позиції (ОСЖО<sup>-</sup>), про що свідчать низькі показники за всіма шкалами усвідомленості життя. Відсутність перетворювальної активності, пасивне сприйняття дійсності, буденне ставлення до життя характеризує незрілість та конформність поведінки (ЛК-Я<sup>-</sup>). Недиференційовані симбіотичні стосунки у системі Я – середовище, фаталістична установка відносно до життя (Ц<sup>-</sup>), впливає на здійснення життєвого вибору (ЛК-Ж<sup>-</sup>). Незадоволеність своїм життям у теперішньому, у той же час фаталістичне ставлення до дійсності, характеризує відсутність рефлексивного усвідомлення екзистенційальної задачі, блокування екзистенційальних потреб, це впливає на ракурс життєвої стратегії, його емоційну насиченість та продуктивність (Пр<sup>-</sup>). Зацикленість та відсутність інтеграції минулого досвіду, стереотипність та конформність у судженнях та поведінці, звуження смыслового поля (смысловим вектором активності) активності життєвого простору призводять до зниження якості життя, його результативності, незадоволення самореалізацією (Р<sup>-</sup>).

Відмінності між групами пасіонарних та інпасіонарних за всіма показниками свідчить про те, що пасіонарність проявляється в характеристиках метамотивації,

тобто цінностей та смислів, що спонукають людину до звершення та досягнення кращих форм людства, що тісно стикається з проблемою смислів життя і життєвих цінностей [114]. Високий ергічний потенціал та усвідомлення екзистенційного завдання протистоїть екзистенційній фрустрації, пошуку та реалізації особистісного сенсу. І навпаки, блокування екзистенційних потреб, безпорадність у прийнятті та втіленні власної думки, ідеї у інпасіонарних осіб продукує незадоволеність власним життєвим досвідом, життя сприймається як безглузде, позбавлене сенсу.

Отже, пасіонарність особистості відіграє важливу роль у процесі смислової регуляції, пошуку сенсожиттєвих орієнтирів і дозволяє зайняти активну позицію відносно до життя та керувати ним.

*Усвідомленість життя в групах осіб з різним рівнем пасіонарності.*

В екзистенціальному аналізі фундаментальними категоріями є співвіднесення особистості зі світом, життям, самотністю, майбутнім. Відповідно, фундаментальні умови екзистенції складаються з того, щоб осягнути ці виміри та зайняти щодо них персональну позицію. Саме таку задачу повинна вирішити особистість, яка прагне прийти до своєї екзистенції та реалізувати себе [153, 154]. На нашу думку, саме пасіонарна активність сприяє цьому. Тому доцільно вивчити специфіку усвідомленості життя представників досліджуваних груп.

На рис. 3.5. продемонстровано своєрідність кожного профілю, що відображає специфіку прояву усвідомленості життя у представників досліджуваних груп. Загалом профіль пасіонарних (ЗПП+) характеризується розташуванням у площині високих значень. Профіль інпасіонарних особистостей (ЗПП-) розташований у площині нижче середньої лінії ряду. До групи пасіонарних особистостей (ЗПП+) увійшло 50 досліджуваних, у групу інпасіонарних особистостей (ЗПП-) увійшло 53 досліджуваних. Відповідні значення t-Стюдента наведені у додат. В, табл. В. 5.

За допомогою t-критерію Стюдента були отримано дані про статистично значущі розбіжності на рівні  $p \leq 0.01$  між групами ЗПП+ та ЗПП- за показниками: «самотрансценденція» (ST), «свобода» (F), «персональність» (P),

«екзистенційність» (E), «відчуття сповненої екзистенції» (G). Усі ці показники мають більш яскраву вираженість виразність у групі пасіонарних осіб.

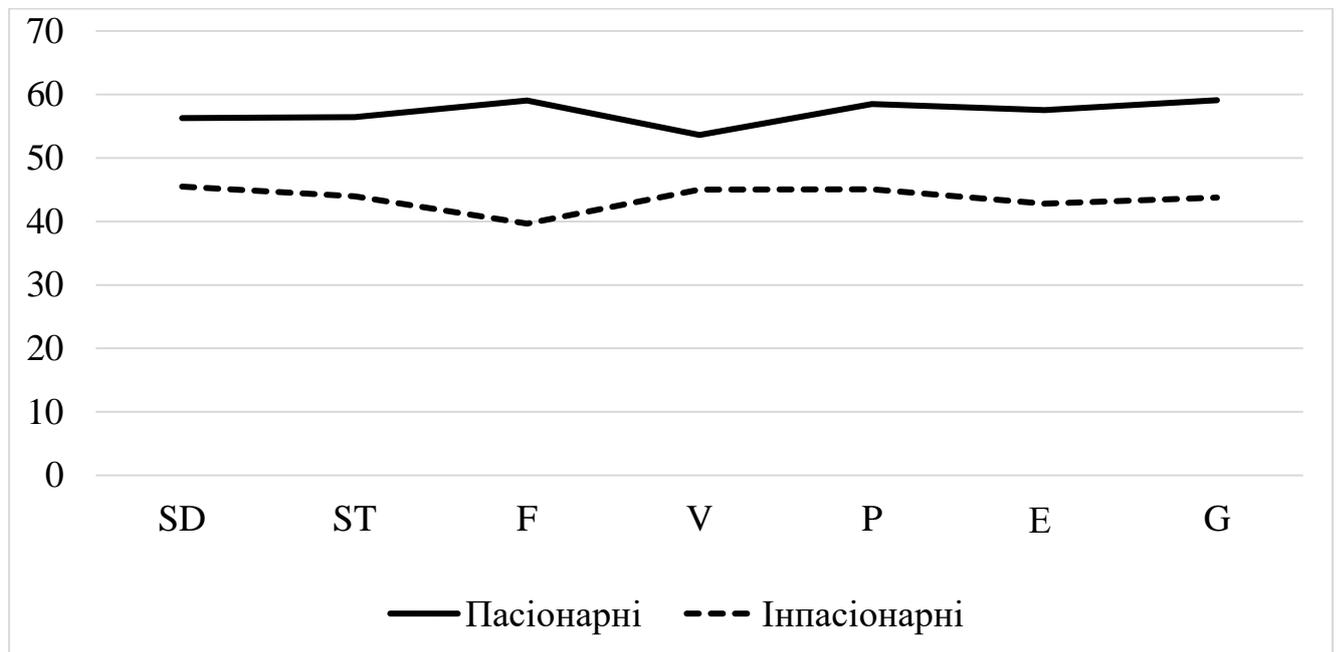


Рис.3.5. Профілі усвідомленості життя в групах пасіонарних та інпасіонарних особистостей

У табл.3.14. відображено ранжування найбільш виражених показників усвідомленості життя в групах пасіонарних та інпасіонарних осіб.

Проаналізуємо отримані комплекси провідних показників усвідомленості життя в групах.

Для пасіонарної особистості характерний високий рівень потенціалу внутрішньої свободи вибору в прийнятті рішення ( $F^+$ ) та сповненої екзистенції ( $G^+$ ). Ергічний потенціал пасіонарної особистості сприяє опору стабільності (інертності) середовища в трансформаційних процесах, виходу за межі умовностей, вільному пошуку нових шляхів рішень, не озираючись на очікуваннях і реакції оточення.

Саме диференціювання екзистенційного завдання, віра у свої можливості, автентичність та конгруентність поведінкових реакцій, що задає тонус до перетворювального руху, є сполучна ланка між свободою у виборі та готовністю «руйнувати» бар'єри на шляху реалізації цілі. Це дає змогу пасіонарній особистості

вільно та повною мірою (в емоційному та духовному сенсі) проживати своє життя, відповідати на екзистенціальні виклики, які задаються самою течією життя, модусом буття особистості [153; 154].

*Таблиця 3.14*

**Комплекс найбільш виражених показників усвідомленості життя  
пасіонарних та інпасіонарних особистостей**

Ранг	Пасіонарні	Інпасіонарні
1	F <sup>+</sup>	F <sup>-</sup>
2	G <sup>+</sup>	E <sup>-</sup>
3	P <sup>+</sup>	G <sup>-</sup>
4	E <sup>+</sup>	

Примітка. Умовні скорочення: F – свобода, P – персональність, E – екзистенціальність, G – відчуття сповненої екзистенції.

Для пасіонарної особистості характерна екзистенціальна внутрішня сила (P<sup>+</sup>) як «вільне в людині» (В. Франкл), що є протилежним полюсом каузально-детермінованому психодинамічному (яке за визначенням вільним не являється) як почуття внутрішньої згоди по відношенню до своїх почуттів, бажань, поведінки, саме когнітивна та емоційна доступність для себе та світу. Але також їм властиво базове відчуття незручності або болі при усвідомленні себе, яке дає усвідомлення власної уразливості, коли стикаються з можливістю власної смерті, що є неодмінною умовою буття і пошуку себе [86]. Також цій особистості притаманний високий рівень екзистенціальності (E<sup>+</sup>), що свідчить про здатність конструктивно обходитися із зовнішнім світом, рішуче та відповідально справлятися з ним [153, 154, 285]. У пасіонарній особистості розуміння потреби в екзистенціальному сповненні, пошукова активність та пристрасне захоплення справою, рішучість у втіленні власних задумів є предикторами персональної основи для сповненої екзистенції, актуалізації свободної волі [153, 154].

Для інпасіонарної особистості характерний низький рівень внутрішньої свободи вибору ( $F^-$ ), що пов'язано з блокуванням фундаментальних екзистенційних мотивацій як базових умов для сповненої екзистенції ( $G^-$ ), втратою самоцінності Я (здатності до діалогу з іншими або собою). Екзистенція інпасіонарної особистості знаходиться під загрозою ( $E^-$ ), або ж втрачає екзистенціальне *a priori* як «загальне універсальне» всього досвіду (минулого, теперішнього, майбутнього) стає одним типом світоустрою, приймає форму ригідного існування [26, 27]. У інпасіонарної особистості відсутність прагнення вирішення екзистенційної задачі організує «спосіб буття у світі» як залежність від долі, що відображається в екзистенційній слабкості (Л. Бінсвангер). При цьому проектування свого потенціалу в майбутнє стає неможливим, позбавляє автентичного життєвого шляху, блокує екзистенціальну зрілість, де минуле, «обтяжуючи» екзистенцію, повністю позбавляє її бачення майбутнього, порушує екзистенційну сповненість [26, 27].

Таким чином, за результатами диференціально-психологічного аналізу пасіонарності встановлено специфіку прояву усвідомленості життя. Можна відмітити, що пасіонарність виконує певну функцію, щодо наповнення екзистенції, переводячи екзистенційну тривогу (фрустрації) у перетворювальну діяльність, впливає на глибоке діалогічне співвіднесення особистості власне із собою, що є фундаментальною умовою екзистенційного буття, дозволяє займати відповідальну позицію ставлення до життя (ситуації), буття.

#### *Специфіка часової перспективи в групах осіб з різним рівнем пасіонарності.*

Попередні результати дослідження показали наявність зв'язків пасіонарності та часової перспективи. К. Ясперс позначає розуміння історичності як неповторність, самоцінність та незамінність кожної людини як екзистенції. Задача полягає в тому, щоб знайти смисл своєї екзистенції та реалізувати його в конкретній історичній дійсності. Тому проблема часу має центральне значення з позицій екзистенціального підходу [33], що і стало актуальним для подальшого вивчення проявів пасіонарності.

До групи пасіонарних особистостей (ЗПП+) увійшло 50 досліджуваних, у групу інпасіонарних особистостей (ЗПП-) увійшов 51 досліджуваний. Відповідні значення t-Стюдента наведено в додат. В, табл. В. 6.

На рис. 3.6 представлено профілі часової перспективи осіб, які відрізняються за загальним показником пасіонарності.

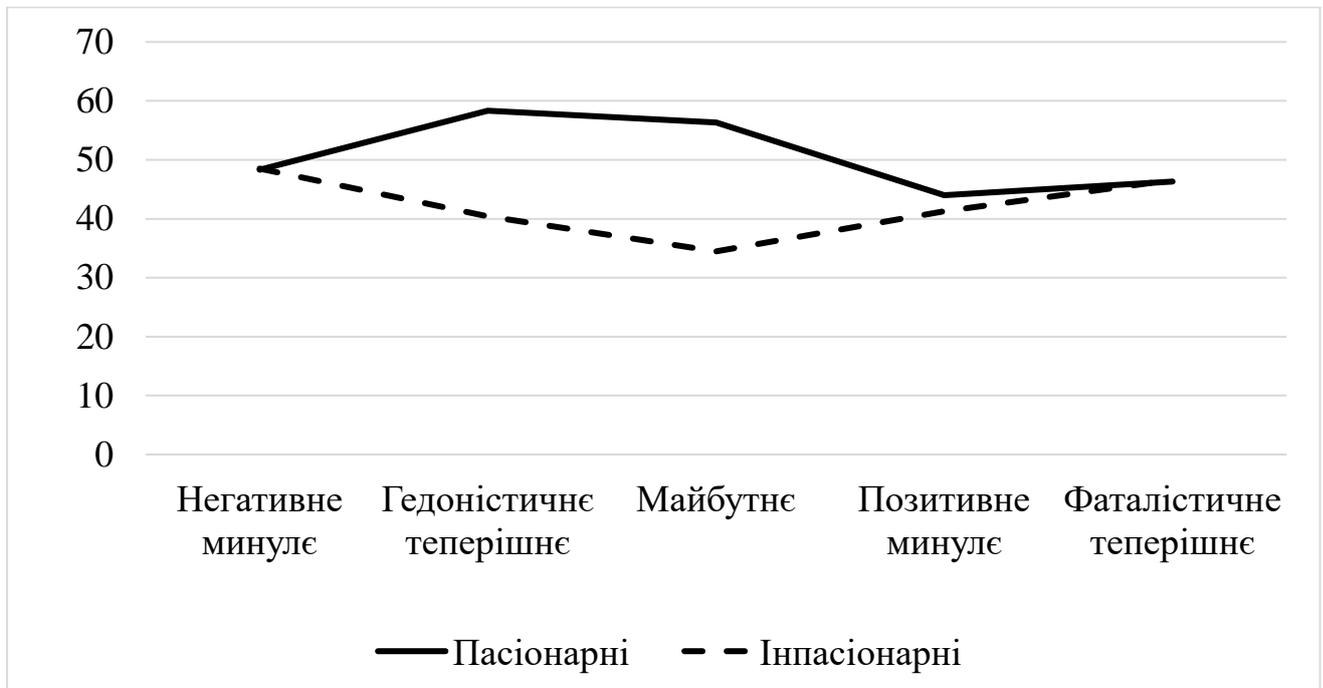


Рис.3.6 Профілі часової перспективи осіб з різним рівнем пасіонарності

Аналіз отриманих профілів показав, що характеристики часової перспективи особистості мають своєрідність у кожній групі, що виявляється у поєднанні показників у профілі та в кількісних значеннях, які вони досягли.

Профіль пасіонарних (ЗПП+) характеризується неоднорідністю, виділяється ряд показників, які значно відхиляються в бік високих значень відносно середньої лінії ряду. Профіль інпасіонарних особистостей (ЗПП-) розташований у площині нижче середньої лінії ряду.

За допомогою t-критерію Стюдента було отримано статистично значущі розбіжності на рівні  $p \leq 0.01$  між групами ЗПП+ та ЗПП- за показниками «гедоністичне теперішнє» та «майбутнє», які переважають у групі пасіонарних осіб (додат. В, табл. В. 6.).

У табл. 3.15. показані комплекси найбільш яскравих характеристик, що відображають специфіку часової перспективи пасіонарних та інпасіонарних осіб.

Таблиця 3.15

**Комплекс найбільш виражених показників часової перспективи у пасіонарних та інпасіонарних особистостей**

Ранг	Пасіонарні	Інпасіонарні
1	ГТ <sup>+</sup>	М <sup>-</sup>
2	М <sup>+</sup>	ГТ <sup>-</sup>
3	-	ПМ <sup>-</sup>

Примітка. Умовні скорочення: ГТ – гедоністичне теперішнє, М – майбутнє, ПМ – позитивне минуле.

Для профілю пасіонарних особистостей характерні високі показники орієнтації на майбутнє (М<sup>+</sup>) та гедоністичного теперішнього (ГТ<sup>+</sup>). Тож, пристрасне залучення до процесів змін, прагнення та вольова готовність до реалізації, втілення цілей (ідей) цілком має вектор спрямованості в майбутнє. Гедоністичне теперішнє вказує на переживання пасіонарної особистості, які пов'язані з можливістю проживати свій час та втілюватися в ньому, відчуттям повноти життя в теперішньому часі, прагненням до сповненні екзистенції.

Профіль інпасіонарних характеризується відсутністю проектування своєї діяльності в майбутнє (М<sup>-</sup>), турботи про внесок свого задуму, ідеї, творчого потенціалу в майбутнє, при цьому низькі показники гедоністичного теперішнього вказують на тривожне ставлення до життя, витіснення потреб у насолоді теперішнім часом. Блокування процесів переструктурування впливає на позитивну реконструкцію минулого досвіду (ПМ<sup>-</sup>), розуміння його цінності.

Отримана відмінність між пасіонарними та інпасіонарними особами за часовою перспективою вказує на те, що схильність до виходу із зони комфорту заради втілення цілей у майбутньому, рефлексивне усвідомлення екзистенційної

задачі, диференціювання екзистенційних потреб надає змогу відчувати «неперервність» часу, брати активну участь у створенні власного буття [86]. Для інпасіонарної особистості властиві інші тенденції. Втілення власних задумів у майбутнє блокується за рахунок відсутності концептуального розуміння свого призначення, зацикленості на минулому досвіді, стереотипах, конформності у судженнях та поведінці. Витіснення переживань від зіткнення з основоположними данностями буття занурює інпасіонарну особистість у буденність. Буденне ставлення до життя продукує «зупинку» часу, де він не відчувається як процес, «рух життя» та «екзистенційна зрілість» стає неможливою [26, 27].

Таким чином, отримано зведені психологічні характеристики осіб з різним рівнем пасіонарності. Встановлено їх відмінності у просторі комунікативної агресивності, самоактуалізації, сенсожиттєвих орієнтацій, екзистенційного сповнення, часової перспективи, широкого спектру властивостей особистості.

*Механізми психологічного захисту в групах осіб з різним рівнем пасіонарності.*

Дані про зв'язок пасіонарності та механізми адаптації, що було отримано в результаті теоретичного аналізу, а також значні кореляційні зв'язки між пасіонарністю та механізмами психологічного захисту, дозволяють припустити, про відмінності в цих характеристиках у пасіонарних та інпасіонарних особистостей.

На рис 3. 7. продемонстровано своєрідність кожного профілю, що відображає специфіку прояву механізмів психологічного захисту в групах пасіонарних та інпасіонарних.

До групи пасіонарних особистостей (ЗПП+) увійшло 49 досліджуваних, у групу інпасіонарних особистостей (ЗПП-) увійшло 52 досліджуваних. Відповідні значення t-Стюдента наведено в додат. В, табл. 7.

Візуальний аналіз профілів вказує на наявність відмінностей у проявах механізмів психологічного захисту пасіонарних та інпасіонарних особистостей. Про це свідчить «дзеркальне» розташування профілів відносно один одного та їх специфічна конфігурація.

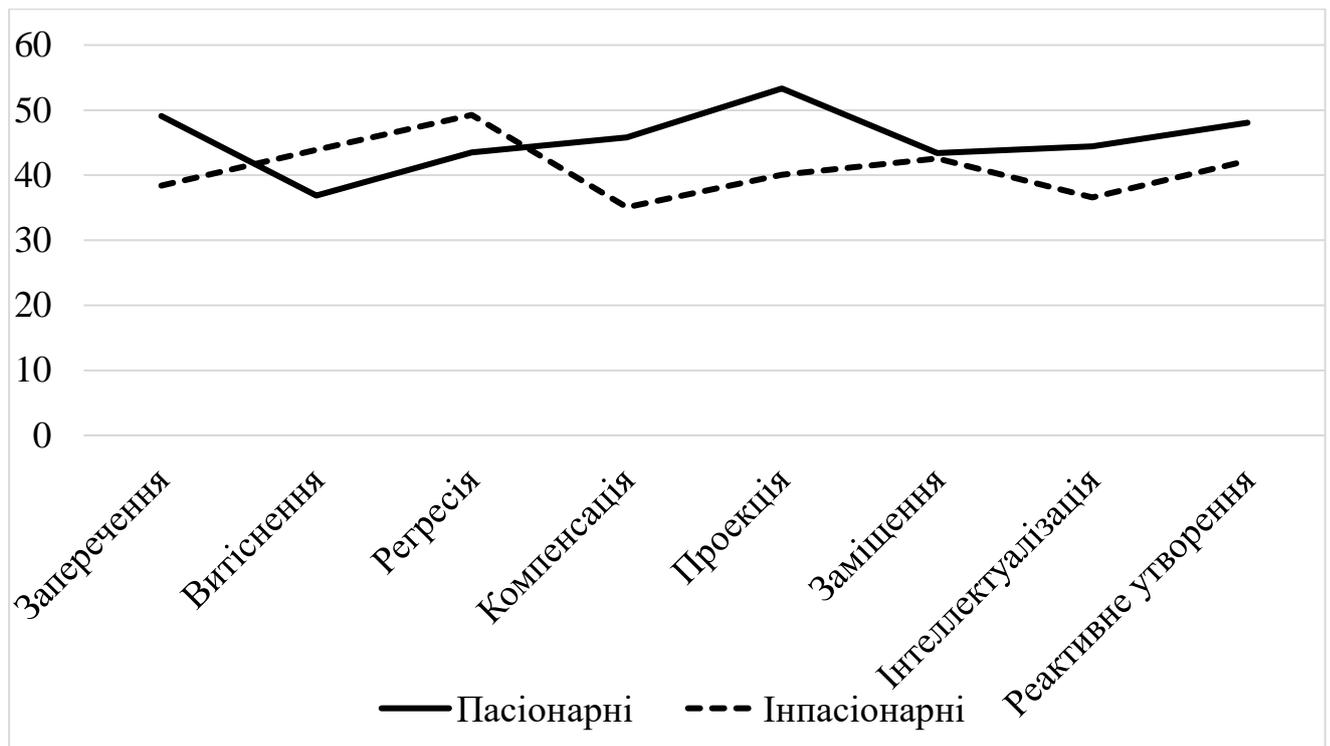


Рис. 3.7 Профілі механізмів психологічного захисту у пасіонарних та інпасіонарних особистостей.

За допомогою t-критерію Стюдента було отримано статистично значущі розбіжності на рівні  $p \leq 0.01$  між групами ПАС+ та ПАС- за показниками заперечення, компенсація, проекція. Розуміння власних потреб та мотивів у вирішенні екзистенціального завдання, прагнення до перетворення сталого устрою, загалом у пасіонарних ґрунтуються на механізмах незахисного порядку адаптації, які залучають до проблемних ситуацій не тільки процеси пристосування, але і її трансформацію, зміну ситуації [180].

Спираючись на те, що компенсація як один із механізмів розвитку особистості може призводити як до стабілізації розвитку, так і до його прогресування та регресування, то в пасіонарних компенсація є ресурсом який підтримує досягнення поставленої цілі, актуалізування нових можливостей які знаходилися в латентному стані, що загалом не властиво для інпасіонарних [206].

У табл. 3.16. наведено ранжування показників в обох профілях, які сильно відхиляються від середньої лінії ряду. Аналіз вказаних комплексів в кожній групі

дозволив описати психологічні портрети особистостей з різним рівнем пасіонарності.

**Комплекс найбільш виражених показників механізмів психологічного захисту у пасіонарних та інпасіонарних**

*Таблиця 3.16*

Ранг	Пасіонарні	Інпасіонарні
1	В-	К-
3	Зам-	І-
3	Р-	З-, В-,Зам-

Примітка. Витіснення (В), заперечення (З), реактивне утворення (Р), компенсація (К), інтелектуалізація (І), заміщення (Зам).

Для профілю пасіонарних особистостей характерним є низький рівень заміщення (Зам) та витіснення (В). Загалом такі тенденції обґрунтовуються дихотомічної природою самої екзистенційної задачі (суттю, природою питань), що з одного боку має подвійний зв'язок. Функціональна стійкість у вирішенні цих питань продукує незавершеність, таким чином дозволяє рефлексивному усвідомленню думок, почуттів які мають екзистенційну природу (викликають екзистенційну тривогу). З іншого боку для пасіонарної особистості вектором направленості діяльності є перетворення дійсності, де залучаються механізми переструктурування, які носять незахисний характер адаптації. Пасіонарній особистості також не властиве реактивне утворювання (Р), що свідчить про залученість механізмів опанування амбівалентної ситуації, прийняття дійсності. За рахунок перетворюючої активності пасіонарній особистості не властивий перенапряг (Зам) дій чи напруження та екзистенційної тривоги на об'єкти які представляють меншу загрозу або більшу доступність, екзистенційні питання не замінюються на протилежні, наприклад несвобода на вседозволенності, самотність на залежність, а сприймаються в дійсності [155, 207].

Профіль інпасіонарної особистості. У профілі інпасіонарної особистості комплекс механізмів захисту заперечення (З-), витіснення (В-), заміщення (Зам-) інтелектуалізація (І-) та компенсація (К-) загалом вказує на конфліктний стан та свідчить про незрілість механізмів психологічного захисту, екзистенційну фрустрацію. Низький рівень механізмів захисту інтелектуалізація (І-) та компенсація (К-) свідчать про когнітивну ригідність, неможливість перевести проблемне поле відносин у діяльність, або ж в інтелектуальний спосіб перетворення та трансформації.

Таким чином, зміна та утримання проблемної ситуації, дійсності є головною тенденцією у відмінностях механізмах психологічного захисту між пасіонарними та інпасіонарними. Отже, механізми психологічного захисту в інпасіонарної особистості орієнтовані на збереження ситуації в проблемній площі. Загальне розташування графіку нижче середньої лінії ряду свідчить про незрілість механізмів психологічного захисту.

### **3.3. Структурно-динамічний аналіз пасіонарності в контексті адаптивної детермінації**

Теоретичний аналіз літератури, кореляційний, факторний та регресійний аналіз вказують на особливості прояву пасіонарності в системі адаптивної регуляції. Тому подальшим емпіричним дослідження стало вивчення впливу адаптивності на характеристики пасіонарності. Отже, ми припускаємо, що саме адаптивність впливає на феноменологію, механізми, структуру та внутрішню динаміку пасіонарності, що детермінує її загальну архітектоніку як цілісної властивості.

На описуваному етапі дослідження ми розглядаємо структурно-динамічні особливості пасіонарності, зумовлені специфікою адаптивності, пов'язаною з ускладненням її структурної організації та системним становленням у повноті ознак.

Логіка наступного етапу аналізу передбачала: 1) аналіз відмінностей у пасіонарності в групах, що розрізняються за загальним показником адаптивності на рівні формально-динамічних та якісних характеристик; 2) аналіз відмінностей пасіонарності в групах, що розрізняються за загальним показником адаптивності на рівні змістовно-особистісних та соціально-імперативних характеристик; 3) аналіз специфіки пасіонарності в групах, що розрізняються за рівнем зрілості адаптивності (інтегральною характеристикою, що виражає повноцінність та узгодженість внутрішньої організації адаптивності як цілісної системи).

Аналіз кожного профілю дозволив виявити комплекс найбільш виражених показників (максимально відклоняються від середньої лінії ряду в сторони обох полюсів), які вказують на специфіку пасіонарності в кожній із порівняльних груп. Аналіз вказаних комплексів дозволив описати психологічні особливості прояву адаптивності в контексті пасіонарності.

1. За допомогою методу «асів» було виявлено групи людей, які відрізняються загальним показником адаптивності (за Тест-опитувальником соціальної адаптивності): 1) група з високим рівнем ЗПА+ (N=53); 2) група з низьким рівнем ЗПА- (N=57) (ЗПА – загальний показник адаптивності, формально-динамічний рівень). У цих групах встановлено статистично значущі відмінності (за t-критерієм Стьюдента) у наступних показниках пасіонарності на рівні  $p \leq 0.01$ ,  $p \leq 0.05$ : «ергічний компонент», «потребо-мотиваційний компонент», «загальний показник пасіонарності». У додатку В представлена таблиця значень t-критерію Стьюдента, що була отримана при порівнянні підвбірок (табл. В. 8).

На рис 3.8 продемонстровано профілі пасіонарності адаптивних та неадаптивних осіб.

Візуальний аналіз профілів вказує на відмінності у характеристиках адаптивності між групами, про що свідчить «дзеркальне» розташування профілів. Профіль адаптивних характеризується неоднорідністю, окремі показники демонструють значне відхилення від середньої лінії ряду в бік високих значень. Профіль неадаптивних загалом розташований у зоні низьких значень.

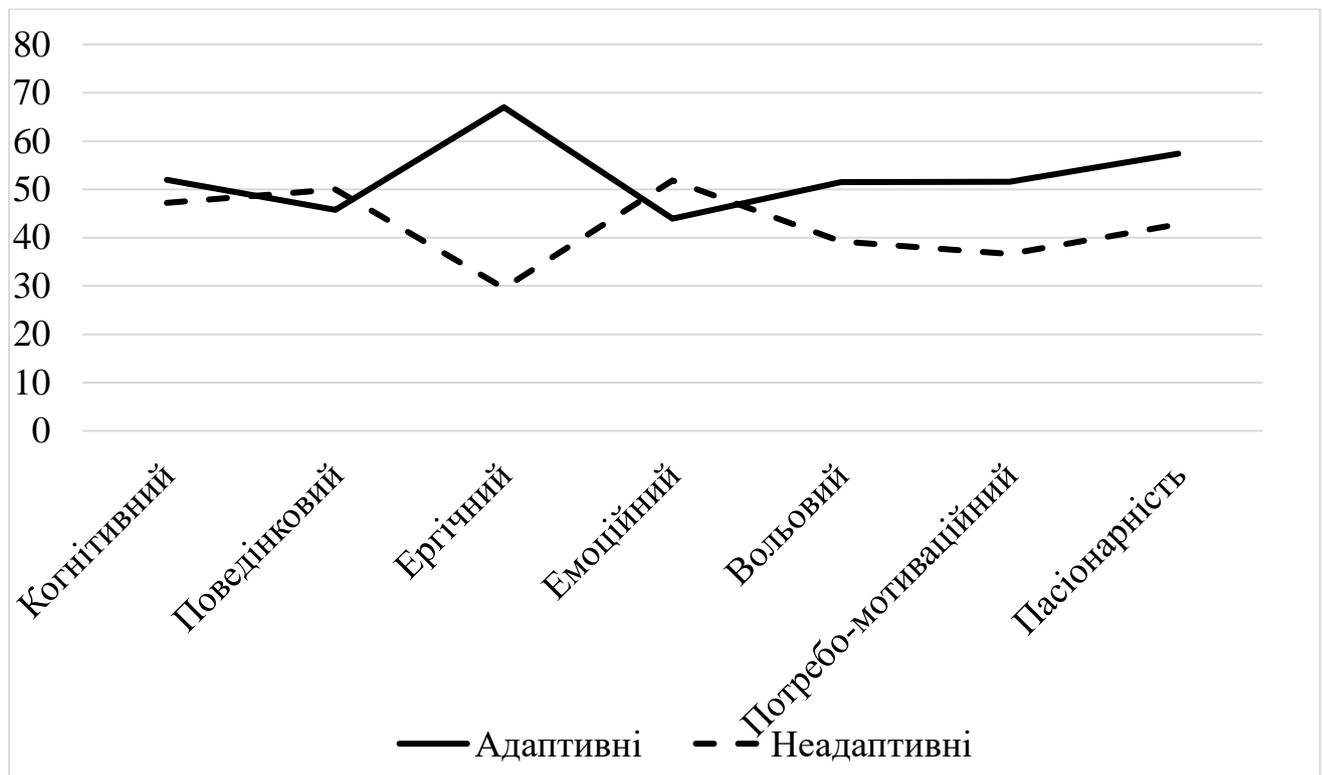


Рис. 3.8. Профілі пасіонарності осіб з різним рівнем адаптивності (формально-динамічний та якісний)

За допомогою t-критерію Стьюдента було отримано статистично значущі розбіжності на рівні  $p \leq 0.01$  між групами ЗПА+ та ЗПА- за показниками пасіонарності на рівні  $p \leq 0.01$ ,  $p \leq 0.05$ : «ергічний компонент», «потребо-мотиваційний компонент», «загальний показник пасіонарності».

Отримані відмінності між групами адаптивних ЗПА+ та неадаптивними ЗПА- вказують, що для адаптивних характерний високий рівень пасіонарності, що виражається в потребі вирішення екзистенційної задачі, пошуковою активністю. Неадаптивні мають протилежні тенденції, низькою потребою екзистенційного сповнення та ергічного потенціалу.

2. Аналіз статистично значущих відмінностей у пасіонарності в групах, що розрізняються за загальним показником особистісної адаптивності (на рівні змістовно-особистісних та соціально-імперативних характеристик).

Диференціація досліджуваних за загальним показником особистісної адаптивності (за методикою «Структурна композиція особистісної адаптивності»)

дозволила сформувати такі підвибірки: 1) група з високим рівнем ЗПОА+ (N=82); 2) група з низьким рівнем ЗПОА- (N=97), де ЗПОА - загальний показник особистісної адаптивності, змістовно-особистісний та соціально-імперативний рівні. У додатку В представлена таблиця значень t-критерію Стьюдента, що була отримана при порівнянні підвбірок (табл. В. 9). На рис 3.9. продемонстровано профілі пасіонарності адаптивних та неадаптивних.

На графіку видно, що обидва профілі розташовані «дзеркально» відносно один одного, що вказує на протилежність характеристик пасіонарності.

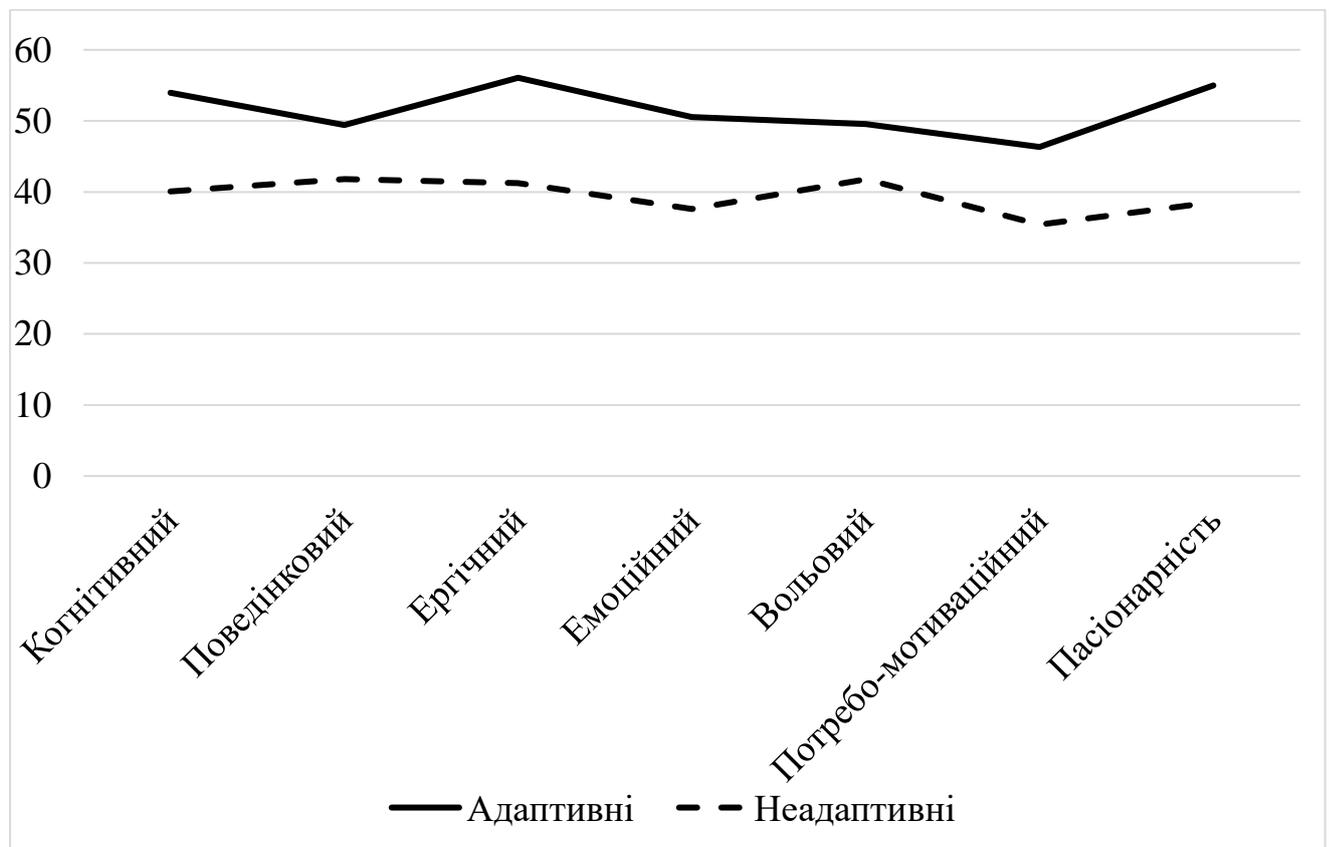


Рис. 3.9. Профілі пасіонарності осіб з різним рівнем адаптивності (змістовно-особистісний та соціально-імперативний)

Візуальний аналіз вказує, що профіль адаптивних знаходиться в зоні виражених значень. Профіль неадаптивних розташований в зоні нижчій від середньої лінії ряду.

У цих групах встановлено наявність статистично значущих відмінностей (за t-критерієм Стьюдента) на рівні  $p \leq 0.01$ ,  $p \leq 0.05$  за усіма показниками

пасіонарності, окрім вольового. Це свідчить, що загалом групі адаптивних притаманна пасіонарність як властивість особистості.

Отже, наведені дані демонструють, по-перше, вплив адаптивності (як на рівні формально-динамічних та якісних характеристик, так і на рівні змістово-особистісних та соціально-імперативних ознак) на ступінь розвитку та якісну специфіку пасіонарності; по-друге, відмінності у цьому впливі, що залежать від ієрархічної організації самої адаптивності. Найбільш повноцінно щодо всіх компонентів пасіонарності здійснюють вплив особистісні аспекти адаптивності, тобто ті, що пов'язані із розвиненою саморегуляцією, усвідомленням та цілеспрямованим проектуванням власних адаптивних ресурсів, визнанням адаптивності як цінності та важливої особистісної компетенції.

Саме ті якості адаптивності, що утворюють її вищі рівні (змістово-особистісний та соціально-імперативний), викликають диференціацію практично у всіх компонентах пасіонарності та зумовлюють рівномірний прояв різноманітних її сторін, певну повноту та внутрішню злагодженість. Якщо ж розглядати адаптивність на рівні базисних, природно обумовлених характеристик, що переважно відображають темпераментальні особливості індивідуальності, то її вплив щодо пасіонарності обмежується переважно ергічним компонентом, тобто первинна адаптивність зумовлює, передусім, здатність до високої енергії дії, резистентність до енергетичних витрат, бадьорість та ресурси сил в реалізації мети.

3. Аналіз специфіки пасіонарності в групах, що розрізняються за загальним показником зрілості адаптивності (інтегральна характеристика).

У процесі якісного аналізу за допомогою методу осів були виявлені групи людей, які відрізняються інтегральним показником адаптивності (сукупність ознак формально-динамічного, якісного, змістовно-особистісного, соціально-імперативного рівню): 1) група з високим рівнем зрілості адаптивності ІАд+ (N=43); 2) група з низьким рівнем зрілості адаптивності ІАд- (N= 45) (ІАд - інтегральна адаптивність). У додатку В представлена таблиця значень t-критерію Стьюдента, отримана при порівнянні підвбірок (табл. В.10).

Візуальний аналіз графіка (рис. 3.10) вказує на відмінності у характеристиках адаптивності між групами, що свідчить «дзеркальне» розташування профілів. Профіль адаптивних розташований в площі достатньо виражених значень. Профіль неадаптивних розташований нижче середньої лінії ряду, в зоні низьких показників.

Встановлено наявність статистично значущих відмінностей на рівні  $p \leq 0.01$ ,  $p \leq 0.05$  між групами Іад+ та Іад- за наступними показниками пасіонарності: когнітивним, ергічним, вольовим, потребо-мотиваційним та загальним показником. У цих групах нами також виявлені та описані профілі пасіонарності (рис.3.10). Аналіз точок графіків, що найбільшою мірою відхиляються від середньої лінії ряду, дозволив виокремити комплекс показників пасіонарності, що розкривають її специфіку в кожній групі.

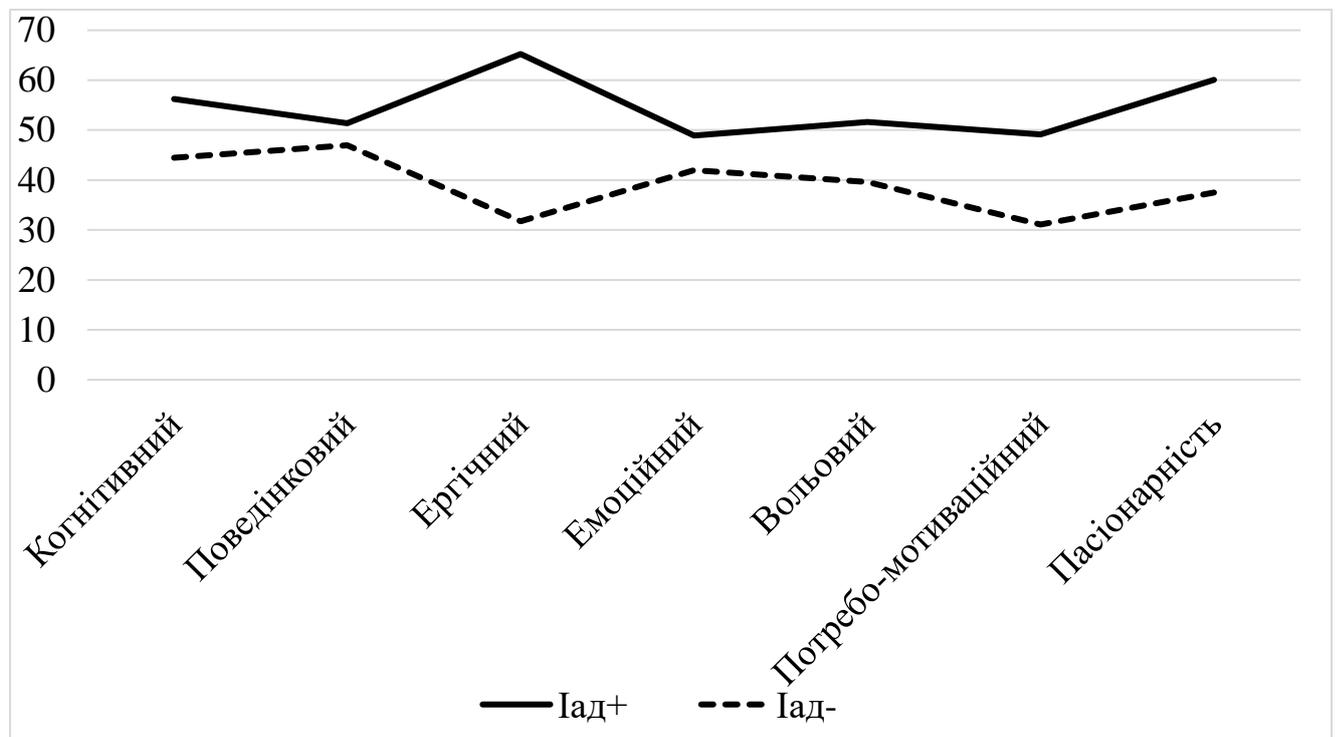


Рис. 3.10 Профілі пасіонарності осіб з різним рівнем зрілості адаптивності (інтегральна адаптивність)

Для особистостей, що відрізняються зрілою адаптивністю, властиве розгортання пасіонарності в тій площині життєдіяльності, де виникає фрустрація потреби у самозвершенні, в утвердженні сенсу свого існування, де є підґрунтя до ноогенних неврозів [261, 262]. Адаптивна особистість схильна до перетворення

дійсності, до наполегливої реалізації своєї мети, до пошуку операційного рішення екзистенціальної задачі. Висока перетворювальна активність у цьому сенсі виходить на надособистісний рівень, пов'язана саме з трансформуванням сталих устоїв та стереотипів. Це спрямовує особистість до прояву пасіонарності на рівні метапізнання, метапереживання [298], самотрансценденції та самодистанціювання [261, 262], включаючи екзистенційні аспекти вираження буття, його повноти. При цьому ключовими аспектами пасіонарності особистості зі зрілою адаптивністю є високий ергічний потенціал, здатність до високої енергії дії, резистентність до енергетичних витрат, бадьорість та ресурси сил у реалізації мети. Це є внутрішнім ресурсом, системою здатностей адаптивної особистості як до продукування напруження, так і до її регуляції. Властивим їй є також і когнітивний аспект пасіонарності – розуміння свого призначення в житті; когнітивне фокусування на цілі, думки про перетворення дійсності, ідеї створення нового через руйнування існуючого стану речей.

Для осіб з низьким рівнем зрілості адаптивності (ІАд-) більшою мірою характерна інпасіонарність (низький рівень пасіонарності), пасивне сприйняття дійсності, підпорядкування обставинам, буденне ставлення до життя. Яскравою особливістю цієї групи осіб є знижений тонус, брак сил для трансформації середовища, послаблена перетворювальна активність. Їм властива пригніченість власної потреби у екзистенційному сповненні, слабе тяжіння до пошуку власного аутентичного шляху, відсутність мотивації до перетворення дійсності, відчуття вакууму при зверненні до внутрішнього плану трансформаційних дій. Неадаптивна особистість схильна до індіферентного сприйняття екзистенційних питань існування та заперечення екзистенційної тривоги, що впливає на баланс Я та «данностей» існування (за І. Яломом) та блокує пошук функціонального значення (К. Дункер), у ситуаціях, які потребують переструктурування досвіду. Неадаптивні особистості також відрізняються низькою вольовою активністю щодо змін та трансформацій середовища, не готові докладати зусилля, долати бар'єри в реалізації своєї мети. Усе це, у свою чергу, призводить до зацикленості на минулому досвіді, невизначеності у розумінні власного покликання, звуження меж

самореалізації у трансформаційних процесах середовища, що порушує цілісність та блокує вираження аутентичного Я.

У представленому теоретико-емпіричному дослідженні нами реалізований підхід до розуміння пасіонарності як стійкої властивості особистості, що має самостійну психологічну природу, комплекс специфічних ознак та функціональні прояви як у сфері регуляції стосунків людини з оточуючим світом, так і у сфері власне особистісного розвитку. Ці ідеї узгоджуються з позиціями авторів, які пов'язували пасіонарність з проявом активності [113], досягненням зовнішніх громадських, наукових та інших цілей [98], пошуком сенсу життя [67], проявом волі [123], та розглядали її як самостійний психологічний феномен та індивідуально-психологічну характеристику особистості. Такий погляд на пасіонарність протистоїть роботам, де її розглядають як компелятивний конструкт, що поєднує різні за сутністю психологічні властивості [50, 228]. На нашу думку, така логіка обмежує пізнання досліджуваного предмету, особливо в частині пошуку детермінант пасіонарності, її впливових чинників та предикторів. Разом з тим, саме це питання потребує нагального вирішення у зв'язку з прискоренням трансформаційних процесів у суспільстві, індукованих, у тому числі й проявами пасіонарності, яка спрямовує особистість до перетворення оточуючої дійсності, творення змін через дієве втручання у процеси та події.

Отримані в ході емпіричного дослідження дані, у цілому, розкривають характер детермінації пасіонарності адаптивністю, котре пропонує нове бачення проблеми співвідношення адаптивності як властивості, що врегульовує стосунки людини із середовищем на основі пристосування, та пасіонарності як властивості, що бере участь у регуляції взаємодії людини із середовищем на основі зламу попередніх пристосувань. Така постановка питання є продовженням пошуку шляхів розв'язання діалектичних протиріч у царині еволюційно-революційних процесів розвитку людини та суспільства, виходячи на питання екзистенційних мотивацій [153, 154], данностей існування [288], подолання екзистенційного вакууму [261, 262].

Емпірично доведено, що зрілість адаптивності, яка виражає повноцінність та узгодженість її внутрішньої організації (всіх компонентів та рівнів) як цілісної системи, є важливою детермінантою пасіонарності. Адаптивність як здатність адекватно та швидко адаптуватися в соціальному середовищі, гнучко регулювати взаємодію з оточенням дає особистості ресурс для перетворювальної активності, реалізації задумів та цілей, які пов'язані з ідентичністю особистості, її екзистенційним Я. Така єдність адаптивності та пасіонарності ураховується, зокрема, в межах екзистенційно-феноменологічного підходу в психологічній практиці, що відображено у роботах з проблематики екзистенційної психотерапії депресії [300], вивчення рис характеру особистості у зв'язку з екзистенційними питаннями [295], профілактики та лікування синдрому вигорання з позицій логотерапії та екзистенційного аналізу [303], вплив екзистенційних питань на різноманітні аспекти мислення та поведінки особистості [301].

Отже, ієрархічна організація адаптивності впливає на внутрішню динаміку пасіонарності, саме на структурування компонентів, характер покомпонентного складу. Саме зріла адаптивність, що відзначається повнотою її ознак, надає можливість розгорнутися «кінетичній енергії» пасіонарності, генеруючи ускладнення зв'язків між її компонентами, що є важливою передумовою прояву активності для трансформації середовища. Важливу роль відіграє вплив адаптивності на динаміку прояву пасіонарності, а саме на ієрархізацію та гетерархізацію компонентів. Саме гетерархізація компонентів забезпечує оптимізацію пасіонарності, утримуючи від надмірної фіксації на меті, своєрідної «метакогнітивної петлі» (Карпов, 2011), яка може надавати контрпродуктивний, інгібуючий вплив на мислення та поведінку, знижуючи їх ефективність та продуктивність [115].

## Висновки до третього розділу

Отримані результати емпіричного дослідження, що були викладені у цьому розділі, дозволяють зробити наступні **висновки**:

1. За допомогою кореляційного аналізу було виявлено широкий спектр зв'язків показників пасіонарності особистості з показниками самоствавлення, самоактуалізації, комунікативної агресивності, факторами особистості (за Р. Кеттеллом), смисложиттєвими орієнтаціями, усвідомленістю життя, часовою перспективою. Основні тенденції таких зв'язків відображено у результатах, отриманих за загальним показником пасіонарності, а саме:

– додатні взаємозв'язки з факторами: «сургенсія, експресивність – десургенсія, стриманість» (F) ( $p \leq 0.01$ ), «висока тривожність – низька тривожність» (F1) ( $p \leq 0.05$ ), котрі вказують на співвіднесення пасіонарності перш за все з оптимізмом, екстраверсією, лідерським потенціалом, а також з тривогою; зі всіма шкалами сенсожиттєвих орієнтацій – «мета», «процес», «результат», «локус контролю – Я», локус контролю – життя», «загальний показник сенсожиттєвих орієнтацій» ( $p \leq 0.01$ ); зі шкалами самоактуалізації – «цінність», «природа людини», «креативність», «автономність»; з усвідомленістю життя, шкалою «свобода» (F) (при  $p \leq 0.01$ );

– від'ємні взаємозв'язки зі шкалами комунікативної агресивності: «неможливість переключати агресію на діяльність або неживі об'єкти» ( $p < 0.01$ ).

Визначено численні неоднозначні кореляційні зв'язки ( $p < 0.05$ ), ( $p < 0.01$ ) компонентів пасіонарності з показниками комунікативної агресивності, факторів особистості, самоствавлення, самоактуалізації, сенсожиттєвих орієнтацій, усвідомленості життя, часової перспективи. Таким чином, аналіз зв'язків пасіонарності та досліджуваних психологічних характеристик показав наявність взаємозв'язків, які відображають як загальні закономірності пасіонарності, так і специфіку її компонентів.

2. За результатами кореляційного аналізу встановлено численні зв'язки пасіонарності з адаптивністю та механізмами психологічного захисту. Отримані

дані свідчать про те, що з формально-динамічними та якісними показниками адаптивності пов'язаний найбільшою мірою ергічний компонент пасіонарності. Ознаки змістово-особистісного та соціально-імперативного рівню адаптивності більш рівномірно корелюють з компонентами пасіонарності, за виключенням вольового компонента.

За допомогою кореляційного аналізу було встановлено наявність від'ємних зв'язків внутрішньої узгодженості адаптивності з ергічним ( $p \leq 0.01$ ) та вольовим (при  $sr \leq 0.01$ ) компонентами пасіонарності. Натомість зрілість адаптивності, що відображає повноту цієї властивості, її силу та інтегрованість, має додатні зв'язки практично з більшістю компонентів пасіонарності: когнітивним ( $p \leq 0.05$ ), ергічним (при  $p \leq 0.01$ ), вольовим ( $p \leq 0.01$ ), потребо-мотиваційним ( $p \leq 0.01$ ), загальним показником пасіонарності ( $p \leq 0.01$ ).

Значущі додатні кореляційні зв'язки загального компонента пасіонарності, а також ергічного були отримані практично зі всіма компонентами превентивної адаптивності.

Кореляційний аналіз засвідчив, що пасіонарність пов'язана з механізмами психологічного захисту вищого порядку, більш зрілими (регресією, компенсацією, інтелектуалізацією, реактивним утворенням).

Таким чином, аналіз отриманих зв'язків пасіонарності та адаптивності та адаптивних механізмів, вказує на певний характер лінійних закономірностей.

3. За допомогою факторного аналізу було виділено шість факторів, які максимально компактно презентують сукупність показників досліджуваних характеристик. Виділені наступні фактори: «цілеспрямованість, уявлення про майбутнє – практичність у життєвих справах»; «екзистенційність, наповненість життя сенсом – готовність змінюватися»; «адаптивність (змістово-особистісний та соціально-імперативний рівні) – комунікативна агресія»; «самопізнання – слабкість Я»; «адаптивність (формально-динамічний та якісний рівні) – залежність від групи»; «пасіонарність, схильність до трансформації та перетворення дійсності». Варто зазначити, що такі показники, як адаптивність (формально-динамічний рівень та якісний рівні), екзистенційність, самоактуалізація та пасіонарність

загалом чітко виокремлено в окремі фактори. Проте до фактору пасіонарності зі всього спектру ознак увійшов показник контрольно-регулятивного компонента адаптивності.

4. У результаті регресійного аналізу було отримано модель пасіонарності  $PAC = 95,655 + 1,336 (IT) + 1,195 (ГДМ) + 0,694 (IO) - 0,694 (Kp) - 0,615 (CH)$ , де пасіонарність виступала як «залежна» змінна, «незалежними» змінними виступала сукупність показників адаптивності та механізмів психологічного захисту. Емпірично встановлено перелік чинників пасіонарності. Значущими чинниками пасіонарності виявилися: ідейно-трансформаційний компонент адаптивності; готовність до здійснення дій, що спрямованих на досягнення мети; імперативно-орієнтовний компонент; контрольно-регулятивний компонент та суб'єктивно-нормативний компоненти адаптивності. Отримані результати регресійного аналізу вказують, що адаптивність детермінує певним чином пасіонарність.

5. Диференційно-психологічне дослідження показало, що особистості з різним рівнем пасіонарності відзначаються специфікою комунікативної агресивності, самоактуалізації, сенсожиттєвих орієнтацій, широкого спектру властивостей (за моделлю Р. Кеттела).

Описано психологічні портрети пасіонарних та інпасіонарних особистостей. Загалом, пасіонарна особистість характеризується орієнтацією на вирішення проблемних ситуацій, рішучістю в прийнятті рішень, вірою в успіх, життєрадісністю, орієнтацією на зміни. Характерна емоційна стабільність, екстраверсія, життя сприймається як «сила бути». Властива здатність переключати агресію на діяльність або неживі об'єкти. Для пасіонарних особистостей характерне порушення саморозуміння та гнучкості в спілкуванні, у процесі самоактуалізації, що є цілком закономірним. Емоційна залученість до реалізації ідеї підвищує критичність особистості до себе, також і опір середовища процесам трансформації порушує баланс взаємодії в процесі самоактуалізації. Притаманна пасіонарній особистості орієнтація на пошук сенсу та цінностей, високий рівень потенціалу внутрішньої свободи вибору в прийнятті рішення, орієнтація на майбутнє, втілення власних задумів та сповнена екзистенція.

Для інпасіонарної особистості властива відсутність змоги до переструктурування та продуктивної активності, здатність переключати агресію на діяльність або неживі об'єкти, безпорадність, конформна поведінка. Характерна заклопотаність, схильність усе ускладнювати, до всього ставитися занадто серйозно та обережно; соціальна пасивність та конформність, суворість дотримуватися правил, підвищена чутливість до загрози, почуття неповноцінності. Характерна тривожність, незадоволеність життям, досягненнями, постійно очікування виникнення нещастя. Життя сприймається як «страх бути». Особливостями інпасіонарних загалом є низький рівень прагнення до самоактуалізації та задоволеності від життя, яке сприймається як безглузде, позбавлене сенсу; занепад власних цінностей; низький рівень креативності та реалізації творчого потенціалу; відсутність автономності у власному виборі.

Властивий низький рівень внутрішньої свободи вибору, що пов'язано з блокуванням фундаментальних екзистенційних мотивацій, як базових умов для сповненої екзистенції, втрата самоцінності Я (здатності до діалогу с іншими або собою). Втілення власних задумів у майбутнє блокується за рахунок не розуміння свого призначення, зацикленості на минулому досвіді, стереотипах, комфорності у судженнях та поведінці. Низький емоційний відгук та залученість у діяльність, яка пов'язана з відчуттям свого призначення, буденне ставлення до життя.

6. За допомогою якісного аналізу було отримано розбіжності між пасіонарністю адаптивних та неадаптивних осіб, описано їх психологічні портрети. Встановлено, що якості адаптивності, які утворюють її вищі рівні (змістово-особистісний та соціально-імперативний), викликають диференціацію практично у всіх компонентах пасіонарності та зумовлюють рівномірний прояв різноманітних її сторін, певну повноту та внутрішню злагодженість. На формально-динамічному та якісному рівні, вплив адаптивності на пасіонарність обмежується ергічним компонентом, тобто первинна адаптивність зумовлює, передусім, здатність до високої енергії дії, резистентність до енергетичних витрат, бадьорість та ресурси сил у реалізації мети.

Для адаптивних особистостей властивий високий рівень пасіонарності, особливо домінантними є ергічний та потребо-мотиваційні компоненти. Адаптивній особистості притаманна наполегливість у реалізації мети, пошук рішення екзистенціальної задачі і загалом перетворення дійсності та створення нових умов для реалізації власних задумів. При цьому ключовою характеристикою пасіонарної особистості, за зрілою адаптивністю, є ергічний потенціал, здатність до високої енергії дії, резистентність до енергетичних витрат, бадьорість та ресурси сил у реалізації мети. Це є внутрішнім ресурсом, системою здатності адаптивної особистості як до продукування напруження, так і до її регуляції. Також характерно й розуміння свого призначення в житті; когнітивне фокусування на цілі, думки про перетворення дійсності, ідеї створення нового через руйнування теперішнього стану речей.

Неадаптивна особистість загалом характеризується інпасіонарністю, що виражається в пасивному сприйнятті дійсності, підпорядкуванні обставинам, відсутністю перетворювальної активності. Неадаптивна особистість схильна до індіферентного сприйняття екзистенційних питань існування, що впливає на баланс Я та «данностей» існування (за Яломом І.) та блокує усвідомленість ситуацій, які потребують переструктурування досвіду. Їм властива низька вольова спроможність, щодо змін та трансформацій середовища, не готові докладати зусилля, долати бар'єри в реалізації своєї мети. Це призводить до зацикленості на минулому досвіді, не розуміння власного покликання та самореалізації. Загалом неадаптивній особистості притаманні механізми психологічного захисту, що орієнтовані на збереження проблемної ситуації.

7. У цілому, проведене емпіричне дослідження дозволяє встановити, що пасіонарність є частиною психічного світу людини, її властивістю, що спонукає до перетворення дійсності та створення нових умов для реалізації власних задумів. Чинниками цієї властивості, є адаптивність, саме її зрілі форми, яка бере участь у регуляції цих процесів, створенні оптимального функціонування.

**У цьому розділі використані літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [26, 27, 33, 50, 59, 67, 86, 109, 113, 114, 115, 123, 133, 150, 151, 153, 154, 155, 164, 180, 185, 180, 181, 187, 207, 208, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 228, 234, 245, 260, 261, 262, 266, 277, 282, 288, 285, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303].**

**Матеріали третього розділу дисертації висвітлено в таких публікаціях автора: [106, 107, 108, 135].**

## ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми адаптивної детермінації пасіонарності особистості, що передбачало уточнення психологічного змісту поняття пасіонарності, розкриття її компонентів та встановлення закономірностей впливу адаптивності на структурно-динамічні параметри пасіонарності та її індивідуально-психологічні особливості.

1. Пасіонарність – стійка інтегральна властивість особистості, що виявляється у здатності до перетворення довколишнього світу, створення новизни (змін) через дієве втручання у хід процесів та подій; у схильності до порушення балансу у взаємодії з довколишнім середовищем, як способу утримання стабільності внутрішнього світу (вірність ідеям, задумам, цілям) та прояву аутентичного, концептуального Я (відчуття та реалізація покликання). Пасіонарність виявляється як схильність до перетворення дійсності (зміни середовища), спрямованої на реалізацію функціонально стійкої мети в просторі вирішення екзистенційної задачі.

Психологічна структура екзистенційної задачі містить: функціональну задачу (цілісне розуміння умов та вимог проблемної ситуації, в якій ще немає рішення, воно лише позначається; втілення і реалізація власних задумів, вищих ідей); пошук функціонального значення для вирішення задачі (пошук елементів – відповідей, які стосуються питань свободи/відповідальності, життя/смерті, сенсу тощо), співвідношення між ними, інтеграція у досвід (у тому числі і негативний, минулий); функціональне рішення: перетворення дійсності та дієве втілення задумів.

2. Експліковано компонентний склад пасіонарності. Як компоненти, що цілісно розкривають психологічну сутність цієї властивості, були виокремлені: емоційний, когнітивний, потребо-мотиваційний, ергічний, вольовий, поведінковий.

3. Визначено властивості особистості, які гіпотетично пов'язані з пасіонарністю: цілеспрямованість, висока пошукова активність, емоційна зрілість,

конструктивна агресивність, лідерський потенціал, самоактуалізація та творче мислення, адаптивність. На основі аналізу функцій адаптивності, закономірностей її взаємодії з іншими властивостями особистості розроблено теоретичну модель детермінації пасіонарності адаптивністю. З'ясовано, що саме адаптивність зумовлює спектр феноменологічних ознак пасіонарності (конструктивність перетворювальної активності, зміну/утримання зв'язків із середовищем, функціональну стійкість мети, баланс Я та «данностей» існування), впливає на структурування компонентів пасіонарності, на механізми її функціонування (переструктурування проблемної ситуації, механізми відображеної суб'єктності, непряме цілепокладання, диференціація та ідентифікація), на внутрішню динаміку пасіонарності (нарощування / ускладнення зв'язків між компонентами, їх інтеграція; накопичення досвіду перетворення дійсності; ієрархізацію / гетерархізацію компонентів пасіонарності).

4. Вивчення пасіонарності особистості здійснювалося за допомогою створеного (у співавторстві) психодіагностичного тест-опитувальника «Методика діагностики компонентів пасіонарності». Результати апробації показали достатню міру її надійності, валідності, що дозволяє застосовувати методику в наукових та практичних цілях. Створено комплекс психодіагностичних методик, що спрямований на діагностику адаптивності та спектру властивостей особистості, які супроводжують прояви пасіонарності.

5. Виявлено значущі додатні кореляційні зв'язки (переважно на 1% рівні) між компонентами пасіонарності та широким спектром властивостей особистості (автономністю, прагненням до творчості, самоствавленням, сміливістю, рішучістю, енергійністю, мрійливістю, сенсожиттєвими орієнтаціями, самовпевненістю, аутосимпатією, самоповагою, усвідомленістю життя, орієнтацією на майбутнє, адаптивністю та механізмами психологічного захисту – проекцією, компенсацією, інтелектуалізацією). З показниками комунікативної агресивності пасіонарність має від'ємні зв'язки.

6. Методом факторного аналізу виділено шість факторів: «цілеспрямованість, уявлення про майбутнє – практичність у життєвих справах»; «екзистенційність,

наповненість життя сенсом – готовність змінюватися»; «адаптивність (змістово-особистісний та соціально-імперативний рівні) – комунікативна агресія»; «самопізнання – слабкість Я»; «адаптивність (формально-динамічний та якісний рівні) – залежність від групи»; «пасіонарність, схильність до трансформації та перетворення дійсності».

7. Особистості з різним рівнем пасіонарності відрізняються специфікою проявів широкого спектру властивостей (за моделлю Р. Кеттела), комунікативної агресивності, самоактуалізації, сенсожиттєвих орієнтацій, усвідомленості життя, часової перспективи, захисних механізмів та їх якісно-кількісних поєднань.

8. Психологічним чинником пасіонарності є адаптивність, котра впливає на інтенсивність, комбінацію компонентів та індивідуальну специфіку пасіонарності. Встановлено, що адаптивність як континуально-ієрархічно організована властивість в процесі набуття своєї зрілості задає внутрішню динаміку пасіонарності та викликає зміни у її структурі. Саме зрілість як інтегральна характеристика, що передбачає наявність повноти, широти, функціональності, інтегрованості, усвідомленості адаптивності, створює «фундамент» задля прояву пасіонарності, є важливим чинником для конструктивної перетворювальної активності, спрямованої на досягнення функціонально стійкої мети, наполегливої реалізації певної ідеї.

Проведене дослідження вказує на необхідність подальшого наукового пошуку в напрямі аналізу механізмів формування екзистенційної задачі як процесуальної основи пасіонарності, вивчення динаміки розвитку пасіонарності, її функціонування в контексті екосистем, розробки психокорекційних програм з адаптивної регуляції проявів пасіонарності.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А. с. Науково-методичний твір «Тест-опитувальник соціальної адаптивності» / О. П. Саннікова, О. В. Кузнєцова. - № 8824; заяв. 30.09.2003; Дата реєстрації 24.11.2003
2. А. с. Комплексна діагностика індивідуального профілю особистісної адаптивності / О. П. Саннікова, О. В. Кузнєцова. № №77876. Дата реєстрації 27.03.2018
3. А. с. Науково-методичний твір «Психодіагностичний тест-опитувальник «Методика діагностики компонентів пасіонарності» / О. В. Кузнєцова, Я. В. Іванова, № 75035. Дата реєстрації 28.11.2017
4. Абрамова Г. С. Возрастная психология: Учебное пособие для студентов вузов. Москва: Академия, 1999. 672 с.
5. Аббаньяно Н. Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. 504 с.
6. Агранович В. Б. Транзитивный период развития общества и качество образовательных процессов. *Инженерное образование*. 2005. № 3, С. 158 – 163.
7. Альбуханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Москва: Мысль, 1991. 158 с.
8. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т. I. Москва: Педагогика, 1980. 232 с.
9. Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 272 с.
10. Анянова И. В. Модели профессионального поведения учителя. *Современные проблемы науки и образования*. 2014. Вып. 3. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=13570> (дата звернення: 04.08.2018).
11. Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональных систем. Москва: Наука, 1978. 399 с.

12. Анохин П. К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем. *Принципы системной организации функций*. Москва: Наука, 1973. С.5 – 61.
13. Андреев И. В. Поисковая активность как возможное проявление пассионарности субъектов и ее личностные корреляты с «Big Five». *Пассионарная энергия и этнос в развитой цивилизации*: материалы Всерос. междисциплин. науч.-практ. конф. Москва: СГУ, 2008.
14. Анцыферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. Москва: Институт психологии РАН, 2006. 512 с.
15. Асмолов А. Г. Психология личности. Культурно-историческое понимание развития человека. Москва: Смисл. Издательский центр "Академия", 2007. 620 с.
16. Ахраменко Л. П. Биосферная концепция этногенеза Л. Н. Гумилева: филос.-методол. аспект : автореф. дис. ...канд. филос. наук / Рос. акад. упр. Центр гуманит. подгот. кадров упр. Москва, 1994. 24 с.
17. Басаева Е. К., Каменецкий Е. С., Хосаева З. Х.. К вопросу о модели этногенеза Л. Н. Гумилева. *Человек. Цивилизация. Культура. Вестник Владикавказского научного центра*. 2015. №2. С. 21 – 23.
18. Балабанова Л. М. Категория нормы в личности студенческого возраста (теоретико-методологический аспект). Харьков: Консум, 1999. 240 с.
19. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности. *Вопросы психологии*. 1989. № 1. С. 99 – 100.
20. Балл Г. А. Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять. *Психологія і суспільство*. 2009. №4. С. 25 – 53.
21. Батраченко І. Г., Плошинська А. А. Пермакультура особистісного зростання. *Наука і освіта*, 2014. № 5/ СХХІІ. С. 13 – 19.
22. Батраченко І. Г. Основні підходи до навчання життєвій антиципації. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. 2015. № 2(10). С. 80 – 84.

23. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Ленинград: Наука, 1988. 270 с.
24. Бердяев Н. А. О назначении человека. Москва: АСТ, Хранитель, 2006. 640 с.
25. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург: Прайм, 2001. 512 с.
26. Бинсвангер Л. Бытие-в-мире. Введение в экзистенциальную психиатрию / пер. с англ. Е. Суприна; научн.ред. С. П. Куликов. Москва: КСП+; Санкт-Петербург: Ювента, 1999. 300 с.
27. Бинсвангер Л. Экзистенциальный анализ. Москва: Институт Общегуманитарных Исследований, 2014. 272 с.
28. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляции поведения. Москва: Наука, 1978. 309 с.
29. Бобнева М. И., Шорохова Е. В. Психологические механизмы регуляции социального поведения. Москва: Наука, 1979. 336 с.
30. Богданов Я. В. Типология личностей Л. Н. Гумилева с позиции учения об акцентуациях. URL: <http://gumilevica.kulichki.net/debate/Article33.htm> (дата звернення: 14.04.2015).
31. Богомоллов А. М. Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа. *Психологическая наука и образование*. 2008. №1. С. 67–73.
32. Бодалев А. А., Столин В. В., Аванесов В. С. Общая психодиагностика. Санкт-Петербург: Речь, 2000. 440 с.
33. Больнов О. Ф. Философия экзистенциализма. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 224 с.
34. Борисов И. В., Любов Е.Б. Диагностика и экзистенциальная психотерапия суицидального поведения. *Медицинская психология в России*: электрон. науч. журн. 2013. – Вип. 2 (19). URL: <http://medpsy.ru> (дата обращения: 15.06.2018).

35. Боришевський М. Концептуальні засади проблеми самотворення особистості. *Психологія особистості*. 2013. Вип. 1. С. 39–47. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/По\\_2013\\_1\\_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/По_2013_1_5) (дата звернення: 24.02.2018).
36. Бранский В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории. *Общественные науки и современность*. 1999. №6. С. 117 – 127.
37. Братченко С. Л. Экзистенциальная психология глубинного общения. Москва: Смысл, 2001. 197 с.
38. Брунер Д. Психология познания. За пределами непосредственной информации. Москва: Прогресс, 1977. 413 с.
39. Брушлинский А. В. Психология мышления и кибернетика. Москва: Мысль, 1970. 191 с.
40. Брушлинский А. В. Деятельность, действие и психический процесс. *Вопросы психологии*. 1984. №5. С. 17 – 29.
41. Букалов А. В. Возникновение и исчезновение пассионарности этносов как следствие нового биологического эффекта. *Соционика, ментология и психология личности*. 2000. Вип. 4. URL: <http://socionic.info/ru/t/as600.html>.
42. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психодиагностике. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 462 с.
43. Бутусов К. П., Мичурин В. А. Лев Гумилев: Космос и Человечество *Международный научно-художественный журнал пограничных знаний "Терминатор"* 1995. №4. С. 8 – 9.
44. Бьюдженталь Дж. Предательство человечности: миссия психотерапии по восстановлению нашей утраченной идентичности. Эволюция психотерапии в 3т. / пре. с англ. А. Гнездицкая. Москва: Класс, 1998. Т. 3. С. 180 – 207.
45. Быкова С. В. Пассионарность, как фактор развития человека: матеріали VI міжнародної наук.-практ. інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький, 2017) С.119 – 121.
46. Быкова С. В. Ризик та пасіонарність у сучасній психології. *Ключевые вопросы образования и науки: перспективы развития для Украины и Польши:*

матеріали міжнар. мультидисцип. конф.: (Республіка Польща. м. Сталева Воля, 2018р.). Сталева Воля, 2018 С.113 – 116.

47. Быкова С. В. Особливості схильності до ризику осіб, які відрізняються за пасіонарністю. Неперервна освіта в соціокультурних вимірах: колект. мон. / за наук. ред. В. М. Слабка Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 6 – 17.

48. Бэрн Р. Ричардсон Д. Агрессия. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 352 с.

49. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва: Московский ун-т, 1984. 200 с.

50. Васютинська О. Г. Психологічні особливості індивідуальної пасіонарності : автореф. дис. ... канд. психол. наук.: 19.00.01 / Одеський Нац. ун-т ім. І.І. Мечнікова. Одеса, 2013. 21 с.

51. Васютинська О. Г. Індивідуально-психологічні особливості самоактуалізації як одного із структурних компонентів пасіонарності. *Вісник Одеського національного університету*. 2014. №1. С. 52 – 58.

52. Вахтин Ю. Б. Мутации пассионарности Л.Н.Гумилева: возникновение и фенотипическое проявления. URL: <http://gumilevica.kulichki.net/debate/Article20.htm> (дата звернення: 20.03.2015).

53. Веккер Л. М. Психика и реальность. Единая теория психических процессов. Москва: Смысл, 1998. 334 с.

54. Велитченко Л. К. Философия психологии: програмн. Справочник / ред. А. Я. Чебыкин. Одесса: Букаев Вадим Викторович, 2012. 554 с.

55. Величковский Б. М. Когнитивная наука: Основы психологии познания: в 2 т. Т. 1. Москва: Смысл: Академия, 2006. 432 с.

56. Величковский Б. М. Когнитивная наука: Основы психологии познания: в 2 т. Т. 2 / Б. М. Величковский. — Москва: Смысл : Академия, 2006. 432 с.

57. Вертгеймер М. Продуктивное мышление / вступ. ст. В. П. Зинченко; пер. с англ. общ. ред. С. Ф. Горбова, В. П. Зинченко. Москва: Прогресс, 1987. 336 с.

58. Владимир Иванович Вернадский и Лев Николаевич Гумилев : Великий Синтез творческих наследий: колект. мон. / под научн. ред. А. И. Субетто. Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2012. 662 с.

59. Власова О. Феноменологическая психиатрия и экзистенциальный анализ: История, мыслители, проблемы. Москва: Территория будущего, 2010. 640 с.
60. Вознюк О. В., Машталір А.М., Кубіцький С. О. Формування творчої особистості курсанта: синергетичний аспект. *Нові технології навчання* : наук.-метод. зб. Київ, 2004. Вип. 38. С. 109 – 117.
61. Возний К. З. Пасіонарність і заповзятливість: економічний вимір гіпотези зв'язку. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 7 (120). С. 8-16.
62. Выбойщик И. В., Шакурова З. А. Личностный многофакторный опросник Р. Кэттелла: Учебное пособие. Челябинск: ЮУрГУ, 2000. 54 с.
63. Выбойщик И. В. Дифференциальная психология: Учебное пособие. Челябинск: ЮУрГУ, 2006. 61 с.
64. Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва: Лабиринт, 1999. 352 с.
65. Выготский Л. С. Психология развития человека. Москва: Смысл, Эксмо, 2005. 1136 с.
66. Вьюнова Н. И., Ларских М. В., Стребкова И. Н. Интегративно-дифференцированные аспекты пассионарности и перфекционизма личности: диагностика, проектирование и развитие. *Вестник Воронежского государственного технического университета*. 2014. Т. 10. №3. С. 13 – 20.
67. Гаак Т. П., Коннова С. М. Понятие духовности в контексте философии культуры. *Вестник Оренбургского государственного университета*. 2013. № 1. С. 14 –21.
68. Ганзен В. А. Системные описания в психологии. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1984. 175 с.
69. Голицына Н. В. Социальная обусловленность функций культурного и харизматического героя (на основе анализа фольклорного и мифологического материала): автореф. дис. ... канд. псих. наук: 24.00.01 / Московский гос. ун-т. культуры и искусств. Москва, 2005. – 24 с.

70. Голубь О. В. Я-концепция как экзистенциальное ядро личности, обеспечивающее ее внутреннюю самоорганизацию и саморегуляцию. *Вестник ВолГУ. Серия 11: Естественные науки.* 2012. №1. С. 94–100.

71. Горбунов А. М. Філософсько-культурологічний аналіз теорії пасіонарних поштовхів Л. М. Гумільова : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.04 / Харківський Нац. ун-т. ім. В. Н. Каразіна Харків, 2000. 16 с.

72. Горбунова В. В. Теоретичне обґрунтування психосемантичного дослідження етнічної свідомості творчо обдарованої особистості. *Актуальні проблеми психології.* Київ: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2002. Т.1. Ч. 5. С. 17 – 22.

73. Горелов А. А., Горелова Т. А. Концепция пассионарности и проблема смысла жизни. *Знание. Понимание. Умение.* 2009. №1. С. 36-43; 2009. №2. С. 89-95.

74. Горизонты когнитивной психологии: хрестоматия / под ред. В. Ф. Спиридонова, М. В. Фаликман. Москва: Языки славянских культур; Российский гос. гуманитарный ун-т, 2012. 320 с.

75. Гиппенрейтер Ю. Б., Спиридонов В. Ф., Фаликман М. В., Петухов В. В. Психология мышления. Санкт-Петербург: АСТ, 2008. 672с.

76. Гречко П. К. Концептуальные модели истории. Пособие для студентов. Москва: Логос, 1995. 141 с.

77. Гришина Н. В. Введение в экзистенциальную психологию. Учебное пособие. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2015. 120 с.

78. Гульнева-Луговская Н. И. Формирование национально-культурной идентичности в поликультурном регионе средствами социально-культурной деятельности : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Санкт-Петербургский гуманитарный ун-т проросоюзов. Санкт-Петербург, 2012. 25с.

79. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва: Айрис – Пресс, 2013. 560 с.

80. Гусельцева М. С. Принцип развития в психологии: вызовы полипарадигмальности и трансдисциплинарности. *Принцип развития в*

*современной психологии* / под. ред. А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко. Москва: Институт психологии РАН, 2015. С. 479.

81. Гуц А. К. Глобальная этносоциология. Омск.: Омск. гос. ун-т, 1997. 212 с.

82. Данилюк І. В., Гресько В. В. Менталітет як провідна етнопсихологічна характеристика. *Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки: матеріали IV Міжнародної науково-практичної інтернет конференції за заг. редакцією Н. В. Родіни, О. М. Альошина, О. І. Кононенко (Одеса, 2 лют. - 2 бер. 2017 р.)*. Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2017. С. 19-20.

83. Дацков А. В. Психологічні критерії і детермінанти адаптації та дезадаптації особистості. *Вісник Національного університету оборони України* 2014. №5. С. 236–241.

84. Доманська О. Наукова концепція етногенезу Л.Гумільова щодо засад розбудови національного культурного простору в сучасних умовах. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2016. №17. С. 361 – 366.

85. Дорошок Е. Л. Энергия пассионарности в социальной коммуникации. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2010. №1. С. 67 – 72.

86. Дорцен Э. Практическое экзистенциальное консультирование и психотерапия. Ростов-на-Дону.: Асоц. экзистенциального консультирования, 2007. 215 с.

87. Дебель М. А. Профессионализм как проявление пассионарности. *Мир науки, культуры, образования*. 2013. №1. С. 14–17.

88. Дебель М. А. Взаимосвязь личностных качеств и особенностей ценностно-смысловой сферы людей среднего возраста, проявляющих себя как пассионарные личности. *Научный диалог*. 2013. № 9 (21). С. 32 – 40.

89. Дружинин В. Н. Варианты жизни. Очерки экзистенциальной психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 84 с.

90. Дубовская Е. М. Транзитивность общества как фактор социализации личности. *Психологические исследования*. 2014. Т. 7, № 36. С. 7. URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 10.06.2018).
91. Дымченко М. Е. Понятие пассионарности в концепции Л. Н. Гумилева: социально-философский аспект. *Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки*. 2012. №3. С. 12–15.
92. Ефремов Г. Г. Политическая пассионарность как предмет современной социологии : дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / Северо-Кавказский гос. технич. ун-т. Ставрополь, 2001. 151 с.
93. Ждан А. Н. Творчество В. И. Вернадского и психологическая наука. *Исследователь/Researcher*. 2013 №3-4. С. 190–201.
94. Жмыриков А. Н. Диагностика социально-психологической адаптированности личности в новых условиях деятельности и общения : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.01. / Ленинградский гос. ун-т. Ленинград, 1989. 15 с.
95. Журавльова Л. П. Психологія емпатії. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.
96. Заикин В. А. Исследование взаимосвязи типа личностной ориентации и уровня развития морального сознания. *Экспериментальная психология*. 2012. Том 5. № 4. С. 54 – 65.
97. Землякова Т. В. Эмоциональный фактор в структуре процесса адаптации: дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Киевский ун-т им. Тараса Шевченко. 1996. 193 с.
98. Зими́на И. С. Диагностика пассионарности личности с точки зрения психоанализа. *Вестник психоанализа*. 2010. Вып. 2. URL: <http://russia.ecpp.org/node/1720>.
99. Зими́на И. С. Педагогические возможности воспитания пассионарной личности. *Педагогическое образование в России*. 2007. № 1. С. 12 – 13.
100. Зими́на И. С. Типологическая характеристика пассионарности в системе педагогических категорий. *Образование и наука*. 2006. №4 (40). С. 115 – 123.

101. Знаков В. В. Постыжение, непостыжимое и экзистенциальный опыт как методологические проблемы психологии понимания. *Вестник Московского университета*. 2017. №1. С. 18 – 35.
102. Зотова О. И., Кряжева И. К. Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности. *Психологические механизмы регуляции социального поведения*. Москва: Наука, 1979. С. 219 – 233.
103. Игошева М. А. Культурологический статус концепции этногенеза Л. Н. Гумилева: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 24.00.01 / Ростовский гос. ун-т. Ростов-на-Дону, 1998. 163 с.
104. Иванова Я. В. Представление практических психологов о пассионарности: результаты контент – анализа сочинений. *Наука і освіта*. 2015. №10. С. 141 – 146.
105. Иванова Я. В. Сутність пасіонарності як властивості особистості. *Психологія і суспільство*. 2016. №3. С. 115 – 121.
106. Иванова Я. В. Пассионарность и экзистенция: соотношение эмпирических показателей. *Наука і освіта*. 2016. №5. С. 178 – 183.
107. Иванова Я. В. Особенности проявления пассионарности в контексте самоактуализации личности. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. С. 56 – 59.
108. Иванова Я. В. Сенсожиттєві орієнтації пасіонарної особистості / Я. В.Іванова: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів [Проблеми сучасної психології особистості], (Одеса, 25-26 травня 2017 р.). – Одеса: ВМВ, 2017. – С. 67 – 72.
109. Иванов С. М. Экзистенциальная рефлексия личности в проблемных ситуациях. *Молодой ученый Международный научный журнал*. 2016. №1. С. 634 – 636.
110. Ивин А. А. Философия: Энциклопедический словарь. Москва: Гардарики, 2004. 1072 с.
111. Ильин Е. П. Психология воли. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 288 с.
112. Камю А. Бунтующий человек. Москва: Политиздат, 1990. 415 с.

113. Карпенко М. П. Вигоросность и инновации (человеческий фактор как основа модернизации) / под ред. М. П. Карпенко. Москва: СГУ, 2011. 242 с.
114. Карпинский К. В. Психология жизненного пути личности: учеб. пособие. Гродно: ГрГУ, 2002. 167 с.
115. Карпов А. В. Системогенетические закономерности в развитии метакогнитивных образований личности. *Системогенез учебной и профессиональной деятельности*: сборник научных трудов V всероссийской научно-практической конференции (г. Ярославль, 23–24 ноября 2011 г.) под ред. проф. Ю. П. Поваренкова. Ярославль: ЯГПУ им. К. Д. Ушинского, 2011. С. 15–23.
116. Каштанова С. М. Трангрессия социальная и трангрессия культурная. Тамбов: Грамота 2014. Вип. 11. Ч. 2. С. 95-97. URL: <http://gramota.net/materials/3/2014/11-2/24.html> (дата обращения: 05.03.2018).
117. Каштанова С. М. Трангрессия как социально-философское понятие: дис. ... канд. филол. наук : 09.00.11. / Санкт-Петербургский гос-ный ун-т. Санкт-Петербург. 2016. 203 с.
118. Кенетова Р. О. Особенности моделирования пассионарных процессов, обусловленные изменениями в структурах этноса. *Вестник КРАУНЦ. Физико-математические науки*. 2016. № 4(15). С. 24 – 29.
119. Киркин М. А. Философско-историческое содержание теории этногенеза Л.Н. Гумилева : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 09.00.03 / Московский гос-ный ун-т. им. В. М. Ломоносова. Москва, 2011. 191 с.
120. Коваленко М. И. Пассионарность как психологический феномен. *Психологические проблемы самореализации личности*. URL: <http://gumilevica.kulichki.net/debate/Article13.htm> (дата звернення: 11.02.2015).
121. Коваленко А. В., Безверха К. С. Соціальна ідентичність як механізм адаптації особистості під час суспільної кризи. *Український психологічний журнал*. 2017. №1. С. 48 – 62.
122. Ковальова С. В. Аттрактивність и пассионарность в системе научной парадигмы. *Вестник Костромского государственного университета*. 2017. №2. С. 39 – 41.

123. Ковтун Н. М. Воля як основа соціальної активності пасіонарія у контексті концепції етногенезу Льва Гумільова. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2013. Вип. 3. С. 132-138. URL: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Srup\\_2013\\_3\\_16.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Srup_2013_3_16.pdf) (дата звернення: 11.03.2015).
124. Ковтун Н. М. Співвідношення феномену толерантності й пасіонарного імпульсу в контексті філософської спадщини Льва Гумільова. *Історія. Філософія. Релігієзнавство*. 2008. № 1. С. 31 – 35.
125. Ковтун Н. М. Архетип культурного героя в українській духовній традиції: історико-філософський контекст : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Київський Нац. ун-т. ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008. 29 с.
126. Кожевников Н. Н., Данилова В. С. Духовность, ноосферогенез, система координат мира на основе предельных динамических равновесий и развитие методологии постнеклассической философии. *CONCORDE*. 2015. С. 26 – 58.
127. Колісніченко І. В. Ідентифікація та типологізація політичної харизми в контексті політичного лідерства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". Одеса, 2007. 16 с.
128. Коробицын В. В. Модель территориального распределения пассионарной энергии этноса. *Математические структуры и моделирование*. Омск, 2000. № 5. С. 44 – 53.
129. Коробицын В. В. Математическое моделирование этнических полей: дис. ... канд. физ.-мат. наук: 05.13.18 / Омский гос-ный ун-т. Омск., 2002. 141 с.
130. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов. Киев: «ПАН ЛТД», 1994. 276 с.
131. Кравченко В. И. Харизма как социокультурный феномен: Философско-антропологический анализ: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.13 / Ленинградский гос. ун.-т. им. А. С. Пушкина. Санкт-Петербург, 2005. 278 с.
132. Кузнецова О. В. Ставлення до власного життя у адаптивних та неадаптивних осіб. *Наука і освіта*. 2014. №11/СХХVIII. С. 101–107.

133. Кузнецова О. В. Адаптивність, її функції та характер співвідношення з інноваційністю. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2018. С.18–23.
134. Кузнецова О. В. Индивидуально-типологические факторы адаптивности личности : дис. канд. псих. наук : 19.00.01 / *Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського*. Одеса, 2005. 233 с.
135. Кузнецова О. В., Иванова Я. В. Диагностика компонентов пассионарности: Презентация методики. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2016. №1(6)/2(7). С. 78–82.
136. Кузнецов П. С. Социологическая теория социальной адаптации: дис. докт. соц. наук : 22.00.04 / Саратовский гос. технич. ун-т. Саратов, 2000. 335 с.
137. Кулагина И. Ю., Коллюцкий В. Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва: ТЦ «Сфера», 2001. 464 с.
138. Купер К. Индивидуальные различия. Москва: Аспект Пресс, 2000. 527 с.
139. Курцев Т. И. Принцип неоднородности и однородности в пассионарной концепции этногинеза: философско-культурологический анализ : дис. ... канд. філос. наук : 24.00.01 / Казанский нац. исследовательский техн. ун-т. Казань, 2014. 150 с.
140. Лагойда Н. Г. Социально-философские аспекты концепции этногинеза Л. Н. Гумилева: дис. ... канд. філ. наук : 09.00.11 / Бурятский гос. ун-т. Улан-Удэ, 1998. 161 с.
141. Лазурский А. Ф. Классификация личностей / под ред. М.Я. Басова и В. Н. Мясищева. Ленинград: Государственное из-во, 1924. 290 с.
142. Левин К. Динамическая психология : Избранные труды. Москва : Смысл, 2001. 572 с.
143. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека. Москва: Прсвещение, 1964. 343 с.

144. Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. Москва: Смысл; Per Se, 2000. 549с.
145. Личностный потенциал. Структура и диагностика / А. Ж. Аверина и др.; Москва: Смысл, 2011. 1190 с.
146. Лобанкова И. П. Пассионарность: философско-антропологический аспект (на примере культуры протогорода Аркаим). *Социум и власть*. 2016. №2. С. 132–137.
147. Лобанкова И. П. Пассионарность в динамике культуры: Философско-методологическая реконструкция культуры протогорода Аркаим: автореф. дис. ... докт. филос. наук: 09.00.13 / Уфимский гос. ун-т экономики и сервиса. Челябинск, 2017. 300 с.
148. Лоренц К. Агрессия (так называемое "зло"). Москва: Издательская группа "Прогресс", "Универс", 1994. 272 с.
149. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции. Москва: Политиздат, 1977. 304 с.
150. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1977. 304 с.
151. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва: Смысл, 2007. 511 с.
152. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО). Москва: Смысл, 2000. 18с.
153. Лэнгле А. Person. Экзистенциально – аналитическая теория личности. Москва: Генезис, 2009. 160 с.
154. Лэнгле А. Эмоции и экзистенция. Харьков.: Гуманитарный Центр, 2011. 332 с.
155. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе / пер.с англ. под ред. М. Н. Глуценко, М. В. Ромашкевича. Москва: Независимая фирма "Класс", 2007. 480 с.

156. Маклаков А. Г. Общая психология: Учебник для вузов. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 583 с.
157. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях. *Психологический журнал*. 2001. Т.22. №1. С. 16–24.
158. Маклаков К. И. Теория этногенеза с точки зрения биолога. *Урал*. 1996. №10. С. 164 – 178.
159. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури. Навчальний посібник для вищої школи. Київ: Наукова думка, 1998. 216 с.
160. Максименко С. Д. Психология жизненной силы (нужды) личности. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 21. С. 7-23. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psp1\\_2013\\_21\\_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psp1_2013_21_3) (дата звернення: 10.06.2018).
161. Маноха І. П. Психологія потенціалу індивідуального буття людини: онтологічно орієнтований підхід: автореф. дис. ... докт. псих. наук: 19.00.01 / Київський нац. ун-т. ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 36 с.
162. Марцинковска Т. Д. Методология современной психологии: смена парадигм?! Т. 7, Вып. 36. С. 1. *Психологические исследования*. 2014. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2014v7n36/1012-martsinkovskaya36.html> (дата обращения: 10.03.2018).
163. Марцинковская Т. Д. Современная психология – вызовы транзитивности. *Психологические исследования*. 2015. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n42/1168-martsinkovskaya42.html> (дата обращения: 10.03.2018).
164. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 352 с.
165. Массанов А. В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості: монографія. Одеса: Черкасов М.П., 2010. 371 с.

166. Маслова Е. К. Теория этногенеза Л. Н. Гумилева в контексте концепции постнеклассической рациональности. *Вестник Томского государственного университета*. 2017. №419. С. 160 – 164.
167. Математические модели социальных систем: учебное пособие / А. К. Гуц, В. В. Коробицын, А. А. Лаптев и др. Омск: Омск. гос. ун-т, 2000. 256 с.
168. Майхрук Х. І., Заставецька Л. Б. Аналіз основних теорій етносів. *Науковий огляд*. 2017. №4. С. 1 – 8.
169. Менделевич В. Д. Наркозависимость и коморбидные расстройства поведения (психологические и психопатологические аспекты). Москва.: МЭДпресс – информ, 2002. 328 с.
170. Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. Большой психологический словарь. Санкт-Петербург: Прайм – Еврознак. 2003. 632 с.
171. Мандзій Л. Методологія дослідження політичної еліти. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2012. №2. С. 115–121.
172. Мичурин В. А. О подходах к изучению пассионарности. *Известия русского географического общества*. 1992. Т. 124 Вип. 6. URL: <http://gumilevica.kulichki.net/MVA/mva10.htm>.
173. Мичурин В. А. Некоторые закономерности поведения человека в коллективе в свете теории этногенеза Л. Н. Гумилева. 2008. URL: <http://gumilevica.kulichki.net/MVA/mva17.htm>.
174. Мэй Р. Смысл тревоги. Москва: Независимая фирма “Класс”, 2001. 384 с.
175. Мэй Р. Искусство психологического консультирования. Москва: Независимая фирма "Класс", 1994. 91 с.
176. Мэй Р. Экзистенциальная психология / пер. М. Занадворов, Ю. Овчинникова. Москва: Апрель Пресс & ЭКСМО-Пресс, 2001. 171 с.
177. Мэй Р. Открытие бытия. Очерки экзистенциальной психологии. Москва: Институт общегуманитарных исследований, 2014. 192 с.

178. Накашидзе І. С. Модуси пасіонарності у творчості україномовних поетів Канади другої половини ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологічна»: збірник наук. праць. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». 2014. №46. С. 141 – 144.
179. Налчаджян А. А. Этногенез и ассимиляция. Психологические аспекты. Ереван: Огебан, 2002. 530 с.
180. Налчаджян А. А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии. Москва: Эксмо, 2010. 368 с.
181. Наследов А. IBM SPSS Statistics 20 и AMOS: профессиональный статистический анализ данных. Санкт-Петербург: Питер, 2013. 416 с.
182. Небылицын В. Д. Проблемы психологии индивидуальности / под ред. А. В. Брушлинского, Т. Д. Ушаковой. Москва: Моск. психол.-соц. инс-тут; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2000. 688 с.
183. Некрасов Ю. Ю. Математическая модель для изучения процессов начального этапа этногенеза: дис. канд. физ.-мат. наук : 05.13.18 / Барнаульский гос. пед. ун-т. Барнаул, 2005. 87 с.
184. Никандров В. В. Экспериментальная психология. Учебное пособие. Санкт-Петербург: Речь, 2003. 480 с.
185. Никольская И. М., Грановская Р. М. Психологическая защита у детей. Санкт-Петербург: Речь, 2000. 507 с.
186. Николис Г., Пригожин И. Р. Самоорганизация в неравновесных системах: От диссипативных структур к упорядоченным через флуктуации / пер. с англ. В. Ф. Пастушенко; под ред. Ю. А. Чизлиаджева. Москва: Мир, 1979. 512 с.
187. Нюттен Ж. Н. Мотивация, действие и перспектива будущего. Москва: Смысл, 2004. 608 с.
188. Овсянников А. В. Очерки теории культуры: локально-исторический подход: Учеб. Пособие. Орёл: Орловский гос. ин-т искусств и культуры; ПФ «Картуш», 2010. 134 с.

189. Овчаров О. А. Роль пасіонарності в консолідації суспільства. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*. 2013. Вип. 14. С. 23-29.
190. Ольшанникова А. Е. К психодиагностике эмоциональности. *Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии*. Москва, 1987.
191. Орлова Э. А. История антропологических учений. Москва: Академический Проект; Альма Матер, 2010. 610 с.
192. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Москва: АСТ, 2002. 506 с.
193. Осипов Г. А. Пасіонарність: модельно-междисциплинарный подход. *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. 2013. Том 14. Вып. 3. С. 325-331.
194. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навчальний посібник / відп. ред. та автор вст. слова С. Кримський. Київ: Либідь, 2001. 360 с.
195. Павлова Л. П. Пасіонарність: доминанты мозга, поведение и творчество. *Научное наследие Л.Н. Гумилёва: истоки, эволюция, проблемы восприятия*: матер. междунар. научн. конфер., посвящ. 100-летию Л.Н. Гумилёва. 2012. Санкт-Петербург: С.-Петербур. ун-т. С.21 – 24.
196. Павлова Л. П., Январева И. Н. Концепция активной адаптации и принцип доминанты: Системно-динамический подход к «норме реакции». *Альманах современной науки и образования*, 2009. № 5 (24). С. 101 – 104.
197. Павочка С. Г. Концепция этногенеза Л.Н.Гумилева: социально-философский анализ: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11 / Национальная Академия наук Беларуси. Ин-т философии. Минск, 2003 106 с.
198. Павлюк С. Культурна пасіонарність українців у міжвоєнний час як суттєвий компонент самоутвердження. *1914-2014 Від війни імперій до діалогу культур (культурна спадщина: трактування, збереження, спільна відповідальність)*: міжнародна наукова конференція (м. Львів, 14-15 листопада 2014 року). Львів: Народознавчі зошити. 2015. №1(121). С. 262 – 264.

199. Палій А. А. Диференціальна психологія: Курс лекцій. Київ: Академвидав. 2010. 432 с.
200. Поддьяков А. Н. Исследовательское поведение: стратегии, познания, помощь, противодействие, конфликт. Москва: Эребус, 2006.
201. Панченко Л. Л. Адаптация к профессиональной деятельности: Учеб. пособие. Владивосток: Мор. гос. ун-т, 2006. 35 с.
202. Петровский В. А. Принцип отраженной субъектности в психологическом исследовании личности. *Вопросы психологии*. 1985. С. 17 – 30.
203. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности. *Российский открытый университет*. Москва: ТОО “Горбунок“, 1992. 224 с.
204. Петухов В. В. Психология мышления. Учебно-методическое пособие. Москва: Московский университет, 1987. 89 с.
205. Плохих В. В. Психология временной регуляции деятельности человека: монография. Донецк: ЛАНДОН-XXI, 2011. 412 с.
206. Принцип развития в современной психологии / под. ред. А. Л. Журавлева, Е. А. Сергиенко. Москва: Ин-т психологии РАН, 2015. 479 с.
207. Психологическая диагностика индекса жизненного стиля: пособие для врачей и психологов. / Л. И. Вассерман, О. Ф. Ерышев, Е. Б. Клубова та ін. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский научно-исследовательский психоневрологический ин-т им. В. М. Бехтерева, 1998.
208. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара: Изд-кий Дом «БАХРАХ-М», 2001. 672 с.
209. Реан А. А. Психология человека от рождения до смерти. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2002. 656 с.
210. Роджерс К. Р. Становление личности. Взгляд на психотерапию. Москва: Эксмо Пресс, 2001. 416 с.
211. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия / пер. с англ. В.В. Лях, А.П. Хомик. Москва: Рефл-бук, Киев: Ваклер, 1997. 320 с.

212. Розов В. И. Психологический анализ адаптивности в экстремальных условиях : дис. канд. псих. наук : 19.00.01. / Ин-т психологии АПН Украины. Киев, 1993. 146 с.
213. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. Київ: Либідь, 1998. 992 с.
214. Ротенберг В. С. Психология и поведение пассионарной личности в свете концепции поисковой активности. *Пассионарная энергия и этнос в развитой цивилизации*: материалы Всерос. междисциплинарной науч.-практ. конф. Москва: СГУ, 2008. 264 с.
215. Ротенберг В. С. Образ я и поведение. URL: <http://www.rulit.me/books/obraz-ya-read-71149-1.html> (дата обращения: 11.01.2015).
216. Ротенберг В. С., Аршавский В. В. Поисковая активность и адаптация. Москва: Знание, 1984. 212 с.
217. Рочев С. С. Трансдуктивная концепция творческого мышления: дис. ... докт. філос. наук : 09.00.01 / Пермский гос. технич. ун-т. Пермь, 2000. 323 с.
218. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 512 с.
219. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 1999. 720 с.
220. Рукавишников А. А., Соколова М. В. Факторный личностный опросник Р.Кеттелла – 95. Руководство по пользованию. Санкт-Петербург: ИМАТОН, 1995. 89 с.
221. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности. Одесса : Хорс, 1995. 334 с.
222. Саннікова О. П. Макроструктура особистості: психологічний опис. / *Наука і освіта*. 2014. №7/СХVII. С.7 – 12.
223. Саннікова О. П. Феноменологія особистості: Вибрані психологічні праці. Одеса: СМІЛ, 2003. 256 с.
224. Санникова О. П. Формально-динамические и качественные метахарактеристики индивидуальности. *Наука і освіта*. Одеса. 2007. № 6–7. С. 30–

33.

225. Санникова О. П., Кузнецова О. В. Адаптивность личности: монография. Одесса: Издатель Н. П. Черкасов, 2009. 258 с.

226. Санникова О. П., Кузнецова О. В. Системный анализ адаптивности личности: монография. Одесса: ВМВ, 2017. 392 с.

227. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. Тбилиси: Мецниереба, 1989.

228. Сапрыгина Н. В. Пассионарность как индивидуально-психологическая характеристика личности. *Наука і освіта*. 2015. №11-12. С.74–78.

229. Сартр Ж. Экзистенция – это гуманизм. Москва: МПСИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2005. 18 с.

230. Сайфуллин Р. Г. Пассионарность как один из ведущих факторов политической динамики. *Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал)*. №10 (18). 2012. URL: <http://www.gramota.net/materials/3/2012/8-1/45.html>.

231. Селье Г. Стресс без дистресса. Москва: Прогресс, 1982.

232. Сергеева А. В. Психология становления интегральной идентичности: монография. Одесса: Лерадрук, 2013. 316 с.

233. Сидоренко І. Г. Пасіонарність та харизма. Точки перетину. *Філософія. Політологія*. 2006 №76-79. С. 151 – 153.

234. Симаева И. Н. Психология адаптация личности к изменениям жизнедеятельности : дис. ... докт. псих. наук: 19.00.01 / Российский гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена. Москва, 2006. 351 с.

235. Симонов П. В. Мотивированный мозг. Москва: Наука, 1987.

236. Сладнева О. Онтологический аспект харизматического влияния. *Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць*. 2013. №663 – 664. С. 110 – 114.

237. Соколова Е. Т. Психотерапия: теория и практика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Академия, 2006. 368 с.

238. Соловьев В. С. Спор о справедливости. Москва: Эксмо Пресс, Фолио, 1999. 85 с.
239. Столин В. В. Самосознание личности. Москва: Московский ун-т, 1983. 288 с.
240. Стороженко І. С. Пасіонарність – джерело виникнення українського козацтва в аспекті етногенезу. *Військово-історичний альманах*. 2013. №1-2. С. 25 – 26.
241. Стребкова И. Н. Педагогические условия развития конструктивной пассионарности будущего преподавателя вуза: дис. ... канд. псих. наук: 13.00.08 / Воронежский гос. Ун-т. Воронеж. 2017. 242 с.
242. Солсо Р. Когнитивная психология. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 589 с.
243. Спаський І. Д. Фізична параметризація фактору пасіонарності у системній радіоекології. Одеса: ТОВ "На перехресті", 2018. 90 с.
244. Спиридонов В. Ф. Психология мышления: Решение задач и проблем: учебное пособие. Москва: Генезис, 2006. 319 с.
245. Спиридонов В. Ф. Функциональная организация процесса решения мыслительной задачи: дис. ... докт. псих. наук: 19.00.01. / Российский Государственный Гуманитарный Университет. Москва, 2006. 225 с.
246. Спиридонов В. Ф. Эвристики творческого мышления. Москва: РГГУ, 2000. 148 с.
247. Скрябин А. А. Эпистемо-гносеологический анализ теории пассионарности. *Вестник Северо - Восточного федерального университета им. М. К. Аммосова*. 2005. №2. С. 127 – 133.
248. Сырцова А., Соколова Е. Т., Митина О. В. Адаптация опросника временной перспективы личности Ф. Зимбардо. *Психологический журнал*. 2008. №3. С. 101 – 110.
249. Тарасенко Ф. П. Прикладной системный анализ : учебное пособие. / Москва: КНОРУС, 2010. 224 с.

250. Ташлыков В. А. Психологическая защита у больных невротами и психосоматическими расстройствами. Пособие для врачей. Санкт-петербург: ИУВ, 1992. 24 с.
251. Теплов Б. М. Психология и психофизиология индивидуальных различий. Москва: Московский психолого-социальный ин-т; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2004. 640 с.
252. Титаренко Т. М. Нариси до соціально-психологічної теорії особистісного життєконструювання. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2014. Вип. 5. С. 172-186. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz\\_2014\\_5\\_14](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2014_5_14). (дата звернення: 06.05.2017).
253. Тихомиров О. К. Психология мышления: учебное пособие. Москва.: Московский ун-т, 1984. 272 с.
254. Тихонравов Ю. В. Экзистенциальная психология. Москва: ЗАО "Бизнес-школа" "Интел-Синтез". 1998. 238 с.
255. Тойнби А. Вызовы и ответы. Как гибнут цивилизации (сборник). Москва: ТД Алгоритм, 2016. 290 с.
256. Федоров И. А., Жукова Н. В. Психологические истоки пассионарности. *Вестник Тамбовского университета*. 2010. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-istoki-passionarnosti> (дата обращения: 15.11.2016).
257. Ухтомский А. А. Доминанта. Статьи разных лет. 1887–1939. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 448 с.
258. Федорець В. М. Теоретичні передумови використання архетипічної психології для вдосконалення здоров'язберезувальної компетентності вчителя фізичної культури. *Вісник післядипломної освіти*. 2014. Вип. 12. С. 128–152.
259. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально – психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва: Наука, 2009.342 с.
260. Франкл В. Психотерапия на практике / пер. Н. Паньков, В. Певчев. Москва: Ювента, 1999. 256 с.

261. Франкл В. Воля к смыслу. Москва: Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. 368 с.
262. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва: Прогресс, 1990. 366 с.
263. Фрейд З. Психология бессознательного: сб. произведений: / сост., науч. ред., автор вступ. ст. М. Г. Ярошевский. Москва: Просвещение, 1990. 448 с.
264. Фрейд З. Печаль и меланхолия. Психология эмоций. Тексты / под ред. В.К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. Москва: Моск.ун-т, 1984. 203 с.
265. Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе. Москва: АСТ: Транзиткнига. 2005. 571 с.
266. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва: Аст, 2011. 288 с.
267. Фурман А. В. Психодіагностика особистісної адаптованості: наукове видання. Тернопіль: Економічна думка, 2013. 64 с.
268. Фурман А. В. Свідомість як передумова психологічного пізнання і професійного методологування. *Наука і освіта*. 2017. №3. С. 5 – 10.
269. Фурсік О. П., Суходольська Н. П. Пасіонарії як суб'єкти трансформації суспільства у кризових ситуаціях. *Дні науки філософського факультету -2016: матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції (20-21 квітня 2016 р.)*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2016. Ч. 3. С. 154–157.
270. Харитонов Є. О. Цивільні кодекси "пасіонарного" типу: європейські прототипи. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / під ред. С. В. Ківалова, В. М. Дрьоміна, Ю. П. Аленіна; МОН України, НУ ОЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2012. Вип. 66. С. 7–16.
271. Хартман Х. Эго-психология и проблемы адаптации. Москва: Ин-т общегуманитарных исследований, 2002. 160 с.
272. Хайдеггер М. Бытие и время. Харьков: Фолио, 2003. 503 с.
273. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Санкт-Петербург Москва: Питер, Смысл, 2003. 860 с.
274. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения. Санкт-Петербург: Речь, 2001. 256 с.

275. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 608 с.
276. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризисы. Москва: Флинта, МПСИ, Прогресс, 2006. 352 с.
277. Мэй Р. Экзистенциальная психология. Москва: Апрель, 2001. 308 с.
278. Чебыкин А. Я. Теория и методика эмоциональной регуляции учебной деятельности: научно-методическое пособие. Одесса: АстроПринт, 1999. 158 с.
279. Шапарь В. Б. Практическая психология. Психодиагностика отношений между родителями и детьми. Ростов на Дону: Феникс, 2006. 432 с.
280. Чайкина Н. А. Психологическая структура профессиональной адаптации молодого учителя: дисс. ... канд. психол. наук: 19. 00. 07 / Киев. 1996. 173 с.
281. Шмачилина-Цибенко С. В. Диагностика и развитие пассионарности у сотрудников ОВД. *Концепт*. 2015. № 03 URL: <http://e-koncept.ru/2015/15062.htm> (дата обращения: 11.12.2016).
282. Шумский В. Б., Уколова Е. М., Осин Е. Н., Лупандина Е. Н. Диагностика экзистенциальной исполненности: оригинальная русскоязычная версия теста экзистенциальных мотиваций. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2016. Т.13. №4. С. 763–788.
283. Шадриков В. Д. От индивида к индивидуальности. Введение в психологию. Москва: Ин-т психологии РАН; 2009. 656с.
284. Штифурак В. С. Адаптація студентів – першокурсників в умовах вищого навчального закладу. Автореферет.дис. ....канд.пед.наук: 13.00.04 / Київський держ. лінгвістичний ун-т. Київ, 1998. 16с.
285. Шумский В. Б. Экзистенциальная психология и психотерапия: учебное пособие для бакалавриата и магистратуры. Москва: Юрайт, 2016. 196 с.
286. Щедровицкий Г. П. Процесс и структуры в мышлении. Москва: Путь, 2003. 153 с.
287. Щекин Г. В. Социальная теория и кадровая политика: монография. Киев: МАУП, 2000. 576 с.

288. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. Москва: Независимая фирма "Класс", 1999. 576 с.
289. Ямницький В. М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент: монографія. Одеса: ПНЦ АПН України - СВД Черкасов М.П., 2006. 362 с.
290. Ясперс К. Истоки истории и ее цель. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.
291. Ясперс К. Разум и экзистенция. Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2013. 336 с.
292. Ясперс К. Духовная ситуация времени. Москва: АСТ, 2013. 288 с.
293. Batrachenko I. G. Cultural-Historical Paradigm for Study of Human Anticipation: *Journal of Russian & East European Psychology*, - Volume 53, 2016. - Pages 55 – 67
294. Bronfenbrenner U. *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, Harvard University Press, 1979, 330 p.
295. Cappeliez P., O'Rourke N. Personality traits and existential concerns as predictors of the functions of reminiscence in older adults // *Journals of Gerontology Series B-Psychological Sciences and Social Sciences*. 2002. Т. 57, № 2. С. P116–P123.
296. Cattell R. B. *Personality and learning theory: The structure of personality in its environment (Vol. 1)* / R. B. Cattell. New York: Springer, 1979.
297. Cattell R. B. *The scientific analysis of personality* / R. B. Cattell. Harmondsworth, 1967. 400p.
298. Flavell J. H. Metacognition and Cognitive Monitoring A New Area of Cognitive — Developmental Inquiry // *American Psychologist*. 1979. 34. P. 906–911.
299. Frankl V. *Psychotherapy and existentialism*. New York: Simon and Schuster, 1967. X, 246 p.
300. Ghaemi S. N. Feeling and time: The phenomenology of mood disorders, depressive realism, and existential psychotherapy // *Schizophrenia Bulletin*. 2007. Jan. Т. 33, № 1. С. 122–130.

301. Koole S. L., Greenberg J., Pyszczynski T. Introducing science to the psychology of the soul: Experimental existential psychology // *Current Directions in Psychological Science*. 2006. T. 15, № 5. C. 212–216.

302. Laengle A. Die existentielle Motivation der Person // *Existenzanalyse*. 1999. C.18 –29.

303. Ulrichova M. Logo therapy and Existential Analysis in Counselling Psychology as Prevention and Treatment of Burnout Syndrome // *International Conference on Education & Educational Psychology (Icepsy 2012)*. 2012. T. 69. C. 502–508.

304. Yalom I. *Existential Psychotherapy*. New York: Basic Books, 1980. XII, 524p.

Додаток А

## **Інструкція, стимульний матеріал, бланк для відповідей Методики діагностики компонентів пасіонарності**

**ІНСТРУКЦІЯ.** Предлагаемая методика содержит ряд утверждений, каждое из которых Вы можете оценить по степени соответствия его содержания Вашему обычному способу поведения, образу мысли, особенностям переживаний. При этом Вы можете выбрать один из четырех вариантов ответов («безусловно, да», «пожалуй, да», «пожалуй, нет», «безусловно, нет»). Будьте внимательны при заполнении бланка. Старайтесь отвечать быстро, не раздумывайте подолгу над ответами. Помните, что ответы не оцениваются как «правильные» или «неправильные», они лишь отражают особенности Вашей личности. Начните работу с указания данных о себе (ФИО, возраст) и даты проведения тестирования.

### **1 шкала (Эм)**

1. Меня волнует, чтобы мое дело находило отклик в обществе.
2. Когда нет возможности работать в полную силу, я испытываю чувство вины и сожаления.
3. Когда я увлекаюсь каким-либо делом, ощущаю, что поглощен(а) им.
4. Когда бездействую, меня охватывает тревога и беспокойство.
5. Я всегда страстно увлечен(а) делом.
6. Больше всего я боюсь, что люди не будут пользоваться результатами моего труда.
7. Выполняя работу, часто испытываю страх завершенности.
8. Я не выношу безучастности и равнодушия некоторых людей в период глобальных изменений.
9. Когда я страстно увлечен(а) делом, чаще всего «ломаю» сложившиеся стереотипы.
10. Бездействие меня раздражает.

## 2 шкала (К)

1. Мысли об отдаленном будущем подстегивают меня к принятию радикальных решений.
2. Именно в идеях воплощается смысл моего существования.
3. Я полагаю, что все в нашей жизни предопределено судьбой.
4. Мысль о необходимости разрушения общепринятых постулатов не покидает меня.
5. Есть ряд жизненных задач, без выполнения которых я проживу жизнь зря.
6. Я понимаю людей, готовых жертвовать ради идеи.
7. В период общественных потрясений я задумываюсь о своей миссии.
8. Я считаю, что привнес(ла) в этот мир что-то значимое.
9. Я думаю, что всегда можно изменить мир.
10. Я озадачен(а) тем, чтобы оставить после себя бессмертный труд.

## 3 шкала (Эр)

1. При возникновении препятствий у меня появляется прилив сил.
2. Жизненные трудности меня истощают.
3. Когда заканчиваю выполнение одной задачи, уже ищу другую, где можно преодолеть препятствия.
4. Всегда в кризисных ситуациях я ощущаю, прилив энергии.
5. Чаще всего мне не хватает сил, чтобы дойти до конца в начатом деле.
6. В трудных ситуациях у меня появляется много энергии для сопротивления.
7. Только в спокойной обстановке могу собраться с силами.
8. Лучшие периоды моей жизни связаны с активностью и напряжением.
9. Мне едва хватает энергии, чтобы справляться с повседневными делами.
10. Я теряю силы, когда жизнь становится слишком обыденной.

## 4 шкала (В)

1. Я всегда готов(а) "идти напролом" ради достижения цели.
2. Меня легко отвлечь, даже если я занят(а) тем, что мне нравится.
3. При достижении цели мне легче разрушить препятствие, чем обойти его.
4. Трудности меня вдохновляют.

5. Даже когда обстоятельства против меня, я не способен(а) отказаться от своей цели.
6. У меня наступает апатия, когда я не могу изменить действительность.
7. Я часто достигаю цели, разрушив устоявшийся порядок вещей.
8. Обычно я так сконцентрирован(а) на поставленной цели, что не замечаю будничных забот.
9. Я часто отказываюсь от первоначальных целей.
10. Я всегда действую в соответствии со своими целями, даже если окружающие люди осуждают меня.

### 5 шкала (П)

1. Я готов(а) резко изменить свою привычную жизнь в ответ на «вызов эпохи».
2. Интенсивная включенность в социальную жизнь мне помогает справиться с отчаянием.
3. Обычно меня устраивает существующий порядок вещей.
4. Все новое немедленно использую в практике.
5. Я готов(а) изменить существующий порядок вещей, даже разрушив его.
6. Я всегда стремлюсь улучшить действительность, даже ценой жертвы.
7. Меня ничто не остановит в поисках истины.
8. Ради призвания (предназначения) мне приходилось многим жертвовать.
9. Я всегда занимаюсь только тем делом, которое приносит практическую пользу.
10. Я активно стараюсь менять действительность в соответствии с моими принципами.

### 6 шкала (ПМ)

**Выберите одно из утверждений:**

#### I

- А.** Стремлюсь участвовать в социальных переменах.
- В.** Я не стремлюсь участвовать в общественных процессах.

#### II

- А.** У меня возникает желание бросить рутинные дела.
- В.** Я предпочитаю размеренную и спокойную жизнь.

## III

- A. Я стремлюсь к поиску и переменам.
- B. Я могу отказаться от перемен.

## IV

- A. Я избегаю решительных действий, направленных на преодоление стереотипов.
- B. Я предпочитаю действия, требующие большой напряженности.

## V

- A. Ради своих идей я готов(а) пожертвовать даже жизнью.
- B. Ни в каком случае я не готов(а) идти на жертву.

## VI

- A. Когда я близок(близка) к созданию чего-то нового, у меня возникает желание от этого отказаться.
- B. Когда завершаю начатое дело, чувствую облегчение.

## VII

- A. Не вижу смысла в борьбе за идеи.
- B. Не вижу смысла в будничной суете.

## VIII

- A. Чаще всего я предпочитаю "играть по своим" правилам.
- B. Я всегда придерживаюсь существующих правил.

## IX

- A. Мне нравится преодолевать препятствия.
- B. Идти наперекор обстоятельствам не в моих привычках.

## X

- A. Я должен(а) идти за призванием.
- B. Я должен(а) создать комфортную среду для жизни.

## Бланк для відповідей

Ф.И.О \_\_\_\_\_

Возраст \_\_\_\_\_

Дата \_\_\_\_\_

Шкала 1(Эм)				Шкала 2(К)				Шкала 3(Эр)						
	Безусловно, да	Пожалуй, да	Пожалуй, нет	Безусловно, нет		Безусловно, да	Пожалуй, да	Пожалуй, нет	Безусловно, нет		Безусловно, да	Пожалуй, да	Пожалуй, нет	Безусловно, нет
1					1					1				
2					2					2				
3					3					3				
4					4					4				
5					5					5				
6					6					6				
7					7					7				
8					8					8				
9					9					9				
10					10					10				
Шкала 4(В)				Шкала 5(П)				Шкала 6(ПМ)						
	Безусловно, да	Пожалуй, да	Пожалуй, нет	Безусловно, нет		Безусловно, да	Пожалуй, да	Пожалуй, нет	Безусловно, нет		А	В		
1					1					I				
2					2					II				
3					3					III				
4					4					IV				
5					5					V				
6					6					VI				
7					7					VII				
8					8					VIII				
9					9					IX				
10					10					X				

## Мануал розробленої Методики діагностики компонентів пасіонарності

Система основних позицій	Характеристики методики
I. Загальні відомості про методику	Методика «Діагностика компонентів пасіонарності особистості». Автори: О. В. Кузнєцова, Я. В. Іванова (2016).
II. Діагностична мета	Діагностує компоненти пасіонарності особистості
III. Призначення	Для диференціального діагнозу, наукового дослідження
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Стимульний матеріал включає: інструкцію для досліджуваних та бланк, на якому передбачено 4 варіанти відповідей: «безумовно, так»; «скоріше, так»; «скоріше, ні»; «безумовно ні». Результат обчислюється в балах. Максимальне значення – 240 балів, мінімальне – 0 балів.
V. Стандартизація шкал	Стандартизація проводилася на вибірці студентів Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (м. Одеса), Національного політехнічного університету (м. Одеса), Вищого професійного училища морського туристичного сервісу (м. Одеса), Державної академії керівних кадрів культури та мистецтва (м. Київ). У ньому брали участь студенти різних факультетів денної та заочної форм навчання (500 осіб), на останньому етапі 280. Результати перевірки методики на валідність і надійність високі ( $p < 0.01$ ).
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, практикуючий психолог, фахівець-суміжник, за умови відповідної підготовки.

VII. Вибірка	Для дорослих від 18 до 65 років. Застосовується суворо індивідуально.
VIII. Характеристика терміну дослідження	Чітких обмежень у часі роботи з тестом-опитувальником немає (від 20 до 30 хвилин). Не застосовується в стресогенних умовах (ситуація іспиту, при емоціогенних подіях у житті досліджуваних).
IX. Ситуація дослідження	Для практичних цілей бажана ситуація «клієнта». У наукових цілях можлива ситуація «експертизи».
X. Наявність паралельних тестів	Окремі шкали 16-факторного особистісного опитувальника Р. Кеттела; шкали пасіонарності (модифікований варіант процедури «Розміщення себе на умовній шкалі» Т. В. Дембо - С. Я. Рубінштейн); Опитувальник вігросності особистості (VPI), Зовнішній критерій пасіонарності (ВКП), Техніка вибору пасіонарних слів (CPWT) (Д. Г. Давидов, І. В. Усольцева); Методика «Ідейність» (Н. І. Вьюнова, І. Н. Стребкова)
XI. Внесок співавторів	Розробка методологічних принципів і концепції, на яких заснований теоретичний конструкт методики, розробка стратегічних задач, керівництво процесом стандартизації методики, підбір можливих питань до оригінальної методики належить кандидату психологічних наук, доценту О. В. Кузнєцовій.  Підбір можливих питань до оригінальної методики, постановка проміжних дослідницьких задач, проведення емпіричних процедур, аналіз анкет-самозвітів, математико-статистичну обробку даних, виконання завдань з психометричної перевірки методики та розробки її дизайну здійснювала аспірантка Я. В. Іванова.

## Додаток Б

Таблиця Б. 1.

Результати кореляційного аналізу показників пасіонарності із факторами особистості (за Р. Кеттеллом)

Фактори	Компоненти пасіонарності					
	П	Ем	Ер	В	ПМ	ЗПП
Е	-	-	263*	234*	-	259*
F	161	190*	329*	343*	210*	-
Н	203	181	517*	359*	275*	-
М	182	-	181	-	310*	-
F1	-	155	464*	370*	219*	161
F3	-	-	220*	216*	179	-
F4	-	-	-	-	222*	-

Таблиця Б. 2.

Результати кореляційних зав'язків пасіонарності зі шкалами самоствавлення особистості

	П	Эр	Эм	Пм
S – глобальне самоствавлення	-187*	274*	-141*	160*
Самоповага	-	314*	-	179*
Аутосимпатія	-273**	180*	-187**	
Очікування від інших	-145*	150*	-	178*
Самовпененність	-	327*	-	170*
Відношення інших	-	-	-	144*
Самоприйняття	-214**	172*	-172*	-
Самопослідовності	-	-	-	-
Самозвинувачення	177*	-	144*	-
Саморозуміння	-	245*	-	-

Таблиця Б. 3.

Результати кореляційних зав'язків пасіонарності зі шкалами смисложиттєвих орієнтацій

	К	П	ЕР	ЕМ	В	ПМ	ЗПІ
М	-	183**	-	144**	179**	-	209**
Пр	116*	151**	250**	165**	234**	170**	279**
Р	-	-	269**	-	207**	160**	246**
ЛК-Я	-	113*	269*	107*	187**	119*	229**
ЛК-Ж	-	-	258**	-	163**	265**	187**
ЗСЖО	-	190**	198**	159**	231**	-	262**

## Додаток В

## Таблиця В. 1.

Значення t-критерію Стьюдента, отримані при визначенні достовірності відмінностей між комунікативною агресивністю в порівнюваних підвбірках.

Показники комунікативної агресивності	Підвбірки, що порівнюються	
	Пасіонарність-Імпасіонарність	
	n1	34
	n2	33
	df	65
Спонтанність агресії	0,512	
Нездатність гальмувати агресію	0,134	
Невміння перемикаєти агресію на діяльність або неживі об'єкти	0,002	
Анонімна агресія	0,862	
Провокація агресії в оточуючих	0,179	
Схильність до відображеної агресії	0,557	
Аутоагресія	0,849	
Ритуалізація агресії	0,161	
Схильність заражатися агресією натовпу	0,286	
Задоволення від агресії	0,152	
Розплата за агресію	0,515	
Загальний показник агресії	0,649	

Примітки. Тут і надалі: 1) df-число ступенів свободи; 2) n – кількість досліджуваних; 3) знак \*\* вказує на рівень значущості  $p \leq 0,01$ , \* –  $p \leq 0,05$ ; 4) вказуються значення по модулю, без знаків

Таблиця В.2.

Значення t-критерію Стьюдента, отримані при визначенні достовірності відмінностей між однойменними факторами особистості в порівнюваних підвбірках

Фактори	Підвбірки, що порівнюються	
	Пасіонарність-Інпасіонарність	
	n1/n2	41/47
	df	86
A	0,834	
C	0,334	
E	0,791	
F	0,007	
G	0,934	
H	0,047	
I	0,458	
L	0,895	
M	0,480	
N	0,368	
O	0,930	
Q <sub>1</sub>	0,510	
Q <sub>2</sub>	0,040	
Q <sub>3</sub>	0,854	
Q <sub>4</sub>	0,210	
FI	0,001	
FII	0,021	
FIII	0,030	
FIV	0,686	

Таблиця В.3.

Значення t-критерію Стьюдента, отримані при визначенні достовірності відмінностей між самоактуалізацією в порівнюваних підвбірках

Показники самоактуалізації	Підвбірки що порівнюються	
	Пасіонарні-Інпасіонарні	
	n1	39
	n2	63
	df	100
Час	0,12	
Цінність	0,000	
Природа людини	0,12	
Пізнання	0,991	
Автономність	0,006	
Креативність	0,370	
Спонтанність	0,370	
Саморозуміння	0,878	
Аутосимпатія	0,130	
Контактність	0,385	
Гнучкість спілкування	0,330	

Таблиця В.4.

Значення t-критерію Стюдента, отримані при визначенні достовірності відмінностей між сенсожиттєвими орієнтаціями в групах осіб з різним рівнем пасіонарності.

Порівнювані підвибірки	n1/n2	df	Показники сенсожиттєвих орієнтацій					
			М	Пр	Рез	ЛК-Я	ЛК-Ж	ЗСЖО
Пасіонарні/ Інпасіонарні	43 70	111	0,000	0,001	0,009	0,029	0,000	0,000

Таблиця В.5.

Значення t-критерію Стюдента, отримані при визначенні достовірності відмінностей між усвідомленістю життя в групах осіб з різним рівнем пасіонарності.

Порівнювані підвибірки	n1/n2	df	Показники усвідомленості життя						
			SD	ST	F	V	P	E	G
Пасіонарні/ Інпасіонарні	50 53	101	0,120	0,044	0,002	0,396	0,039	0,044	0,028

Таблиця В.6.

Значення t-критерію Стюдента, отримані при визначенні достовірності відмінностей між часовою перспективою в групах осіб з різним рівнем пасіонарності.

Порівнювані підвибірки	n1/n2	df	Показники часової перспективи				
			Негативне минуле	Гедоністичн е теперішнє	Майбутнє	Позитивне минуле	Фаталістичн е теперішнє
Пасіонарні/ Інпасіонарні	50/51	99	0,693	0,006	0,018	0,323	0,739

Таблиця В.7.

Значення t-критерію Стьюдента, отримані при визначенні достовірності відмінностей між механізмами психологічного захисту в групах осіб з різним рівнем пасіонарності.

Порівнювані підвибірki	n1 n2	df	Показники механізмів психологічного захисту							
			Заперечення	Витіснення	Регресія	Компенсація	Проекція	Заміщення	Інтелектуалізація	Реактивне утворення
Пасіонарні/ Інпасіонарні	49 52	99	0,080	0,399	0,601	0,004	0,025	0,390	0,059	0,450

Таблиця В.8.

Значення t-критерію Стьюдента, отримані при визначенні достовірності відмінностей між пасіонарністю в групах осіб з різним рівнем адаптивності (формально-динамічний та якісний рівень).

Порівнювані підвибірki	n1 n2	df	Показники пасіонарності						
			Ем	К	ПМ	Ер	В	П	ЗПП
Адаптивні/ Неадаптивні	53 57	108	0,186	0,354	0,002	0,000	0,140	0,604	0,011

Таблиця В.9.

Значення t-критерію Стьюдента, отримані при визначенні достовірності відмінностей між пасіонарністю в групах осіб з різним рівнем адаптивності (змістово-особистісний та соціально-імперативний рівень адаптивності).

Порівнювані підвибірки	Показники пасіонарності								
	n1	df	Em	K	ПМ	Ep	B	П	ЗПП
	n2								
Адаптивні/ Неадаптивні	82 97	177	0,003	0,002	0,037	0,000	0,393	0,042	0,000

Таблиця В.10.

Значення t-критерію Стьюдента, отримані при визначенні достовірності відмінностей між пасіонарністю в групах осіб з різним рівнем зрілої адаптивності.

Порівнювані підвибірки	Показники пасіонарності								
	n1	df	Em	K	ПМ	Ep	B	П	ЗПП
	n2								
Адаптивні/ Неадаптивні	43 45	86	0,310	0,042	0,002	0,000	0,051	0,302	0,000

### Результати факторного аналізу (шестифакторна модель)

Фактор І			
Додатний полюс	Вплив	Від'ємний полюс	Вплив
Мета (СЖО)	943	Практичність	-541
Уявлення про майбутнє	939	Покірність	-488
Загальний показник осмисленості життя	936	Зрілість адаптивності	-404
Широта охоплення сигналів соціуму	927	-	-
Негативне минуле	925	-	-
Механізм захисту заперечення	925	-	-
Самодистанціювання	919	-	-
Спонтанність агресивності	909	-	-
Установчий компонент адаптивності	866	-	-
Узгодженість адаптивності	821	-	-
Самоставлення (інтегральний компонент)	768	-	-
Результат (СЖО)	766	-	-
Процес (СЖО)	658	-	-
Локус контролю - Я	652	-	-
Аутосимпатія	631	-	-
Локус контролю - життя	649	-	-
Самовпевненість	621	-	-
Самоповага	577	-	-
Персональність	556	-	-

Самоприйняття	555	-	-
Самоінтерес	517	-	-
<b>Фактор II</b>			
Додатний полюс	Вплив	Від'ємний полюс	Вплив
Екзистенціальність	801	Готовність змінюватися	-396
Загальний показник усвідомленості життя	797	Позитивне минуле	-292
Відповідальність	741	-	-
Свобода	735	-	-
Самотрансценденція	700	-	-
Персональність	619	-	-
<b>Фактор III</b>			
Додатний полюс	Вага	Від'ємний полюс	Вплив
Загальний показник адаптивності (змістовно-особистісний та соціально-імперативний рівні)	609	Неможливість переключати агресію	-351
Загальний показник агресії	560	Стриманість	-338
Схильність до відображеної агресії	495	Слабкість «Зверх – Я»	-303
Імперативно-орієнтовний компонент адаптивності	485	-	-
Розплата за агресію	473	-	-
Апостеріорно-регулятивний компонент адаптивності	464	-	-
Суб'єктивно-нормативний компонент адаптивності	443	-	-
Ритуалізація агресії	446	-	-

Фактор IV			
Додатній полюс	Вплив	Від'ємний полюс	Вплив
Самопізнання	622	Слабкість «Я»	-496
Тривожність	676	Сензитивність	-411
Потреба в розумінні	649	-	-
Напруженість	549	-	-
Схильність до відчуття провини	600	-	-
Автономність	524	-	-
Спонтаність	548	-	-
Аутосимпатія	526	-	-
Час	477	-	-
Цінність	464	-	-
Підозрілість	457	-	-
Гнучкість спілкування	404	-	-
М'якість	381	-	-
Контактність	361	-	-
Фактор V			
Додатній полюс	Вплив	Від'ємний полюс	Вплив
Загальний показник адаптивності (формально-динамічний та якісний рівні)	798	Залежність від групи	-386
Легкість розуміння та ієрархізації сигналів соціуму	705	-	-
Готовність до конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач	695	-	-

Готовність до конструктивних дій, спрямованих на досягнення мети	648	-	-
Показник загальної задоволеності життям	616	-	-
Стійкість емоційного переживання	602	-	-
Екстраверсія	516	-	-
Точність орієнтації у соціальних очікуваннях	501	-	-
Фактор VI			
Додатній	Вплив	Від'ємний полюс	Вплив
Пасіонарність	871	-	-
Емоційний компонент пасіонарності	656	-	-
Когнітивний компонент пасіонарності	638	-	-
Поведінковий компонент пасіонарності	599	-	-
Ергічний компонент пасіонарності	599	-	-
Потребо-мотиваційний компонент пасіонарності	589	-	-
Вольовий компонент пасіонарності	446	-	-
Контрольно-регулятивний компонент адаптивності	316	-	-

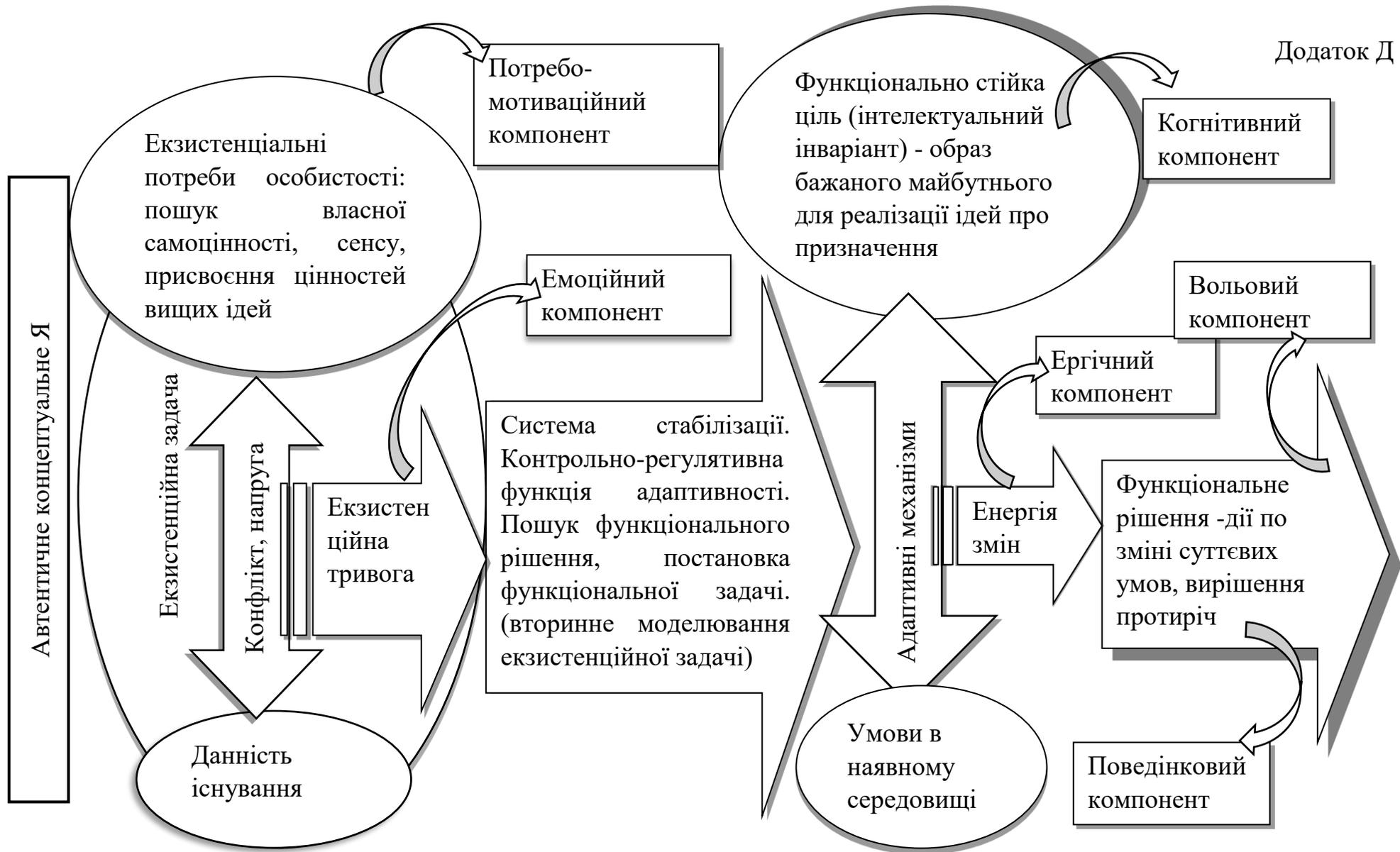


Рис. 1.2. Модель функціонального впливу адаптивності на структурно-динімічні параметри пасіонарності.